

БАЛЬЗЕВИЛОВ
АЗЭРБАЙЧАН
ЕТНОГРАФИЈАСЫ

БАКЫ ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

1991
6/6

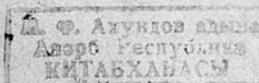
Н. А. НӘВИЛОВ

T5(2A)
Н 47

АЗЭРБАЙЧАН ЕТНОГРАФИЈАСЫ

60491

60498

Бакы — Елм — 1991

Мүэллифин вәсaitи несабына чап олунур.

Редактору: Г. Э. Гејбуллајев

Һәвилов Һ. А.

Азәрбајҹан етнографијасы/очеркләр.—Бакы: Елм, 1991.—

256 с.

ISBN 5-8066-0434-9

Охучулара тәгдим едиен әсәрдә Азәрбајҹанын етник-сијаси тарихинә јени гајнаглар бахымындан јанашылър вә кәһиә концепцијар рәдд едилир. Бурада Азәрбајҹанын ингилаба гәдәркى кәңтирийаты, сәнәткарлығы, јашајыш мәскәнләри вә евләри, халкә көнчүләр, јемәк вә ичкүләр, халг нағлијјат васитәләри вә ѡллар, Азәрбајҹан шәрни дә охучулар үчүн мараглы олачагдыр.

0505000000—232
655(07)—91 Елансыз

© Һәвилов Һ. А., 1991

Мәммәд Эмин Рәсулзадә адына Бакы Дөвләт Университетинин мүәллими, республиканын көркәмли етнографларындан бири, тарих елмләри доктору, профессор Һ. А. Һәвиловун «Азәрбајҹан етнографијасы» әсәри Азәрбајҹан етнографијасынын предметинә мәхсус бүтүн саһәләр—азәрбајҹанлыларын етнокенези, әкинчилик вә малдарлыг, овчулуг, ев пешәси вә сәнәткарлыг, јашајыш мәскәнләри вә евләр, кејимләр вә бәзәкләр, нәглијјат васитәләри, никән вә аилә, нәһајәт, мә’нәви мәдәнијјэт нағында умумиләшдирилмиш тәдгигатдыр.

Азәрбајҹан ән гәдим мәдәнијјэт мәркәзләринден биридир. Буны археологи ахтарышлар, гәдим јерләр мәнбәләр вә етнографик тәдгигатлар артыг чохдан субут етмишdir. Һәвил мүәллимин китабында мәһәз јерли өзүл әсасында минн илләр боју давам етмиш бу мәдәнијјэт нағында јығчам мә’лumat верилир. Азәрбајҹан халгыны вә Азәрбајҹан дилини мухтәлиф тарихи дөврләрин мәһсулу несаб едәнләрин, башга сөзлә, дилимизин қуја орта әсрләрдә кәнардан кәтирилмә олдуғуну јазанларын эксинә олараг китабда бу халгынaboriken олмасы концепсијасы мудафиә олунур. Бу, сох тәгдирәлајгидир вә торпағымыза гаршы јөнәлдилмиш әрази иддиасынын давам етдији бир заманда јериндә дејилмиш фикирдир.

Китабда нағында данышылан етнографик саһәләрин, әлбеттә, һәр бириси хүсуси тәдгигат мәвзусудур вә она көрә дә һәчмә кичик бир әсәрдә онларын нағысыны кенишлиji илә әнатә етмәк мүмкүн дејилдир. Лакин факт көз гаршысындашыр: әсәри охудугда охучуда мәнишәт вә мәдәнијјэтимизин тарихи нағында ҭам тәсәввүр ојаныры.

Әсәрдә мөвчуд тарихи әдәбијјат вә етнографик тәдгигатлар әсасен әнатә олунмушдур, она көрә дә әсәр кәркин әмәјин мәһсулуудур.

Китаб Бакы Университетинин тарих факультесинин тәләбәләри үчүн Азәрбајҹан етнографијасына даир дәрслек кими истифадә олуна биләр вә демәли, мүәллиф бу саһәдә мөвчуд бошлуғу долдурмушшудур. Лакин бу китабын кениш охучу күтләси үчүн дә мараглы ола- чағына шұбә жохдур.

Г. Э. ГЕЈБУЛЛАЈЕВ

КИРИШ

Етнографија жунан сезү олуб «етнос»—халг, «графо»—тәсвири кими сөзләрдән әмәлә қәлмәклә халгын тәсвири мә'насыны верир. Бу чүр етник терминологиянын елми әдәбијатта дахил едилмәси әсасен XIX әсрин иккинчи јарысына аид едилир. Марксизм-ленинизм классикләри дә өз әсәрләриндә бу терминологиядан кениш истифадә етмишләр.¹ Мұасир данышыг дилләриндә «халг» адланан етник бирликләр елми әдәбијатда бир гајда оларaq «етнос» ады илә таныныр. Етнографија анлаышы да мәһз бу сөзлә әлагәдардыр. Бу мә'нада етнографија дүнија халгларынын мәишәт вә мәдәнијјәтиндән, онларын адәт-ән'әнәләриндән, етник бирликләrin јарымасы вә инкишафындан, онларын јајылмасы вә гарышылыглы мәдәни әлагәләриндән бәнс едән тарих елмидир. Халгларын етник симасыны јарадан сәчијјәви, ән'әнәви мәдәнијјәт вә мәишәт хусусијјәтләринин өјрәнилмәси етнографија елминин башлыча предметидир. Мұасир дөврдә етнографијанын гарышында дураан башлыча проблемләр: айры-айры өлкәләрин, һабелә бүтүн дүнија әналисдинин етник тәркибинин өјрәнилмәси; халгларын етник тарихи вә етнокенези; нәсли-гәбилә гурулушунун, јәни синифсиз чәмијјәтин өјрәнилмәси; тарихән формалашан милли-мәдәни ән'әнәләрин өјрәнилмәси; мұасир соосналист мәишәтинин өјрәнилмәси; мұасир етник просесләрин тәдгиги вә с. проблемләрдир.

Етнографик тәдгигатлар заманы халгларын тәсәррутат һәјаты, онларын мадди вә мә'нәви мәдәнијјәти, халг сәнэткарлығы формалары вә с. саһәлләр үзәриндә билавасита мұшаһидәләр апарылмасы нәтичәсindә әлдә едилән мә'лumatлардан бир мәнбә кими истифадә олунур. Зәрури материалларын әлдә едилмәси үчүн чөл тәдгигатлары заманы стасионар вә экспедиција методларындан истифадә олунмасы, ejni заманда, јазылы матери-

¹ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., 2-е изд. т. 13. С. 604; Т. 45; С. 229.

алларын да ишә чәлб едилмәсини тәләб едир. Бунунла белә музей коллекцијалары, архив сәнәдләри, фольклор материаллары етнографик тәдгигатлар заманы башлыча мәнбә ролу ојнадығындан, бунлар мұасир фактларла мүгајисә едиләркә халғын мәишәт вә мәдәнијәтинин тарихи инкишаф мәнзәрәсини чанландырмаса үчүн чох бөյүк әһәмијәт кәсб едир.

Етнографијанын характерик чәһәтләриндән бири дә тәдгит олунаң мәсәләјә комплекс шәкилдә јанашма усулуидан ибарәтдир. Она көра дә етнографија бир чох јаҳын елм саһәләри илә, о чүмләдән ибтидаи ичма вә археолокија илә, антропологија вә мәдәнијәт тарихи илә, сәнәтшунаслыг вә фольклоршунаслыгla, дилчиллик, чографија вә демографија илә сыйхы сурәтдә әлагәдардыр.

XIX әсрин орталарындан е'тибарән Гәрби Авропа вә Америка өлкәләриндә тәшәккүл тапмаға башлајан етнографија елми Русијада да 1845-чи илдә «Рус чографи чәмијәти»нин јарадылмасындан соңра бөյүк вүс'етлә инкишаф етмәјә башлады. Бу чәмијәтни нәэдиндә Етнографија бөлмәси фәалијәт көстәриди. Бөлмәни әмәкдашлары Русијанын учгарларында јашајан халгларын етнографијасынын өјрәнилмәсина дә бөйүк әһәмијәт веририди. Бу мәгсәдлә 1851-чи илдә «Рус чографи чәмијәти»нин Гафгаз шө'бәси јарадылышды. Шө'бәнин башлыча вәзиғеси Гафгаз халгларынын етнографијасына даир материаллар топлајыб өз дөври орғанларында (1852-чи илдән Записки КОРГО, 1872-чи илдән Известия КОРГО журналлары) нәшр етмәкдән ибарәт иди.

Азәрбајчанда да етнографик мә'лumatларын елми шәкилдә топланмасы ишинә әсасен XIX әсрдән башланышдыр. Лакин етнографик биликләrin әлдә едилмәсинаин башланғычы гәдим вә орта эсрләр дөврүнә аид едилir. Белә ки, һәлә антик мүәллифләrin (Страбон, Бөйүк Плинни, Клавди Елиан) әсәрләrinдә Azәrbaјchan әразисинде јашајан тајфалар, онларын тәсәррүфат мәшғулијәти, мадди вә мә'нәви мәдәнијәти нағында мә'лумата раст қәlinir. Орта эсрләр дөврүндә халгымызын бөйүк мүтәффикир оғуллары тәрәфиндән јарадылан әдәби-бәдии әсәрләрдә, гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанларында Azәrbaјchan халгынын етнографијасына даир мүфәссәл мә'лumatлар вардыр. Azәrbaјchanда олмуш бир чох Jахын Шәрг вә Авропа өлкәләри сәjjан-

лары, һабелә рус мүәллифләри јерли әналиниң һәјат тәрzi илә јаҳындан таныш олараг, онларын тәсәррүфаты, мадди вә мә'нәви мәдәнијәти, адәт-ән'әнәләри, айлә-никаһ мұнасибәтләри барәдә мараглы материаллар топламышылар. XIX әсрин әvvәllәrinә гәдәр давам едән бу дөвр Azәrbaјchanда етнографик биликләrin топланмасынын илкин мәрһәләси сајылыр.

XIX әсрин әvvәllәrinдә Azәrbaјchanын Русија бирләшдирилмәсindәn соңra Azәrbaјchan етнографијасынын инкишафы тарихиндә jени, икінчи мәрһәлә башланды. Бу мәрһәлә 1870-чи илә гәдәр—Azәrbaјchanда аграр исланатын кечирилмәсine гәдәр олан дөврү әнатә едир. Azәrbaјchanын Rusiјa бирләшдирилмәsi јерли әналиниң ичтимай-игтисади вә мә'нәви һәјатында әһәмијәтли бир дәјишиклик әмәлә кәтиrmәdi. Lакин бу бирләшdiрмә мәркәzin мәнаfeji баҳымындан Azәrbaјchan етнографијасынын даһа кениш вә мүнтәзәм ѡолла өјрәнилмәси үчүн әһәмијәтli шәrait јаратды. Чаризмин мүстәмләкәчилik мәнаfeji чар мә'мурларынын идәрәчилиji алтында олан әналиниң игтисадијатына, адәт-ән'әнәсine әдәрindәn бәләд олмағы тәләб едирди. Буна көра дә, XIX әсрин икінчи рүбүндәn е'тибарәn Azәrbaјchan тарихинә, онун етнографијасы вә мәдәнијәtinә мараг олдугча јүксәлмишди. Тәсадүfi дејил ки, бу рүбүn Гафгазда чыхан дөври мәтбуатында («Тифлисские ведомости» 1828—1832 вә «Закавказский вестник», 1837—1856) Azәrbaјchan етнографијасына даир чохлу материаллар дәрч олунмушду. 1846-чи илдәn фәалијәтә башлајан вә 1917-чи илә гәдәр давам едәn «Гафгаз» гәзетинин дә бу саһәдә хидмети az олмамышдыr. Гәзетин сәнифәләrinдә Гафгазын дикәр вилајәтләри илә јанаши, Azәrbaјchan'a and дә мүхтәлиf мәзмүнлу мәгаләләр дәрч олунурdu.

Көстәриләn тарихи мәрһәlәdә Azәrbaјchanы өјрәнмәkлә мәшғул олан мүәллифләrdәn B. N. Григорьеви, P. P. Зубову, O. C. Јеветскини, һабелә «Обозрение»нин мүәллифләrinдәn B. C. Легкобытову, D. J. Зубареви, A. G. Яновскини көстәрмәк олар. B. N. Григорьев 1833-чи илдә «Статистическое описание Нахичеванской провинции» әсәрини, P. P. Зубов 1835-чи илдә ири һәчмли «Картина Кавказского края» китабыны јазмamышдыr. Китабын IV hиссәsinde мүәллиf Шәki, Губа, Ширван, Бакы вә Талыш әjalәtләrinin һәrtәrәfli етнографик тәсвирини верир.

О. С. Жеветскиин «Статистическое описание Закавказского края» (1835) əсәри рәсми сәнәдләр, архив һәм əдәби материаллар əсасында язылмагла тәхминән П. П. Зубовун юхарыда көстәрилән əсәри илә ejni мәзмунлудур. Бурада да мүәллиф јерли əналини мадди мәдәнијјәтиндән, тәсәррүфат вә тичарәтиндән мәлumat верири.

Азәрбајчана һәср олунмуш əсәрләр ичәрисинде, юхарыда адлары чәкилән мүәллифләр колективи тәрәфиндән язылмыш «Обозрение»нин хүсуси əhəmiyyәти вардыр. Əсәрин учунчы вә гисмән дөрдүнчү һиссәләри демәк олар ки, бүтүнлүкә Азәрбајчан етнографијасының тәсвиринә һәср олунмушдур. Əсәрин мүәллифләри етнографик бөлмәләре язаркән билаваситә өз топладыглары чөл материалларына архаланышлар. Одурки, бу материаллар өз елми дүзкүнлүйүнә вә сәниһлийнә көрә диггәти чәлб едир.

XIX əсрин 40—60-чы илләрindә бир сырға əсәрләр мејдана чыхыр ки, бунлар билаваситә Загафгазија халгларының тәсәррүфат мәшиштинин характеристикасына һәср олунмушдур. Бунлара мисал олараг Петербург ЕА-нын мухбир узву J. A. Гагемејстерин вә агроном И. Л. Серебрjakовун əсәрләрини көстәрмәк олар. J. A. Гагемејстер «Закавказские очерки» (1845) вә «Новые очерки Закавказья» (1848) əсәрләрindә азәрбајчанлыларын тәсәррүфат фәалијјәтиндән—әкинчиликдән, малдарлыгдан, ипекчиликдән вә тичарәтдән əтрафлы мәлumat верири. И. Л. Серебрjakov Jелизаветпол гәзасының кәнд тәсәррүфатына һәср етдији китабында башлыча олараг бурадакы әкинчилик системиндән вә тәсәррүфат аләтләрindән бәhc əтмишdir.

Бу дөврүн əсас сәчиijәvi хүсусијјәтләrindә бири ондан ибәрәтдир ки, мәтбуат сәниһеләrinde аз-choх дәрәҗәdә азәрбајчанлыларын өз имзасына да раст кәлинир. Илк нөvbәdә биз мәшhур Азәрбајчан тарихчиси A. A. Бакыhanовун, бөյүк драматург вә философ M. F. Ахундовун, Мирзә Қазым бәj вә M. M. Сәfiyevin адларыны чәкә биләrik. M. M. Сәfiyev 1854-чү илдә «Закавказски вестник» гәzетindә Lәnkәran гәzасы əналисиинin тоj adәtlәrindә bәhc edәn mәgalә nәshir etdirmiшdi. Eлә bu vaхtlar P. F. Рiss талышларын мәniшәji, hәjat tәrzи vә dillәrinä aid bir mәgalә jazaраг Za-piski KОРГО журналында (1855) чап etdirmiшdi. hәlә bundan xеjli əvvәl (1837) P. P. Зablotski Ta-

lysh xaplyfyна һәср етдији əсәrinde јerli əналини мәniшәjindә, tәsәrрүfатындан vә maddi mәdәnijjәtindәn mә'lumat vermiшdir.

Азәrbaјchana шimal-gәrb вилајetlәrinin əjrәnilmәsinde D. U. Zubarevun, O. I. Konstantinovun vә A. F. Paserbskinin bөjük xidmәtlәri olmuşdur. D. U. Zubarev XIX əсrin 40-чы ilләrinde Шәki-Zagatala zonasyna etnografik cәfәr eđerkәn, өz шәxsi muşahidәlәri əсасыnda, orada jaşajan ənaлиniн icthimai gurulushu vә adet-ən'ənәlәri barәdә kifajәt gәdәr material topplaja bilmişdir. O. I. Konstantinovun Чар-Balakәn chamaatyна, A. F. Paserbskinin исә Zagatala ənaлиsinin etnografiјasыna һәср eđilmiş əсәrlәrinde onlarыn iёsli-patronimik gurulushlaryndan, ənaлиniн toxum vә kөz bөlkүlәrinde mә'lumat verilmishdir.

Азәrbaјchana etnografik chәhәtdeñ əjrәnilmәsinin үчүнчү mәrhәlәsi XIX əсrin sonu vә XX əсrin əvvәllәrinin əhatә eđir. Etnografik materiallарын topplaňmasы bахымыndan keçen əсrin 70-чы ilләri bir gәdәr joxsuldur. Bu dөvрдә nәzәri чәlб eđen əсәrlәrdәn biри H. F. Dubrovinnin «История войны и владычества russkikh na Kavkaze» choхchilldi əсәrinin birinchi kitabydyr (1871). Bурада azәrbaјchانlylарын hәrtәrefili etnografik tәsвириñe rast kәlirik. Mүәллиf јerli ənaлиniн daими vә mәwсуми xarakterli jaşaýış evi tipplәrindeñ (garadам, ev, alaçыg, gara chадыr), jaşaýış mәskәnlәrinin tarixhәn gәrарлашмыsh icthimai-igtiصادi formalarыndan (oba, shenlik, kәnd), habelә xalq kejim tipplәrindeñ, azәrbaјchанlylарыn toj adetlәri vә mәrasimlәrindeñ maragylar mә'lumatlar veriř. 70-чы ilләrdә nәshir olunan əсәrlәrdәn biри dә A. I. Plottonun Zagatala vilaјetiñde jaşajan inkilpoj vә muғallara һәср eđilmiş əсәridir.

Juharyda kөstәriләnlәrdәn bашга 70-чы ilләrә aid əlavә hеч bir etnografik əсәr tәsadüf olunmur. Buna bахmaјarat 80-чы ilләrdә Azәrbaјchana һәср oлunmush jaзыларын migdarы əhəmiyyәtli dәrәҗәdә chohalыr. Bu, onunla əlagәdar idi ki, Zагафгазијада agrar islahtayın keçirilmәsi ilә əlagәdar olarag dөвләt kәndlilәrinin tәsәrрүfat mәsihətinin əjrәnilmәsinde maraq arтmyshdy. Чанишинликләrin lәğvindeñ sonra (1881) tәsәrрүfat iшlәrinin rәhberlik Dөвләt Әмлак Nазир-

лијинин әлиң кечмишди. Одур ки, бу ишләр билаваситә һәмин назирлик иżзәрәт едирди. Көрүлән тәдбиrlәр нәтичәсindә 1885—1887-чи илләрдә 7 чилдән иба-рәт «Материаллар» мәчмуәси назырламышды. Бурада Іелизаветпол, Көячай вә Шамахы гәзалары (Н. А. Абелев), Газах гәзасы (А. Д. Јеритсов), Ләнкәран гәзасы (Д. А. Кистенев), Ордубад, Губа вә Бакы гәзалары (П. Н. Ягодынски вә Н. В. Котлјаревски), Шуша вә Чәбәрайл гәзалары (А. Г. Деконски), Чаваншир гәзасы (А. J. Хан-Агов), Чавад гәзасы (С. К. Алифин), Нуха гәзасы (А. А. Арасханјантс), Нахчыван вә Зәнкәзур гәзалары (Н. К. Никифоров) дөвләт кәндилләrinin иgtisadi мәишәтindәn бәhc олунур. Материаллarda әкинчilik системи, кәнд тәsэррүфаты аләtlәri, сүн'и суварма гајдалары, гышлаг вә jaјlag отлаг саһәләrin-дәn истифадә формалары әtraфлы тәdgig олунмушdur. «Материаллар»ын ардынча 5 чилдлик «Свод материалов» мәчмуәси (1887—1888) нәшр едилмишdir. «Свод»-дакы мәгаләләr өz кејfiyjätinä көrә «Материаллар»-дакы мәгаләләr нисбәtәn даһа соh тәdgиги характер дашиjыр. Mәcәlәn, «Свод»ун 3-чу чилдиндә нәшр олунан С. A. Jекиазаровun «Сельская община в Елизаветпольской и Бакинской губерниях» эsәri, 4-чу чилдә нәшр олунан M. P. Вернишевин «Земледелие у государственных крестьян Закавказского края» эsәri, набелә 5-чи чилдә нәшр олунан X. A. Писаревин «Очерк оглашения в Закавказском крае» вә P. C. Vaравинин «Летние и зимние пастбища Закавказского края» мәга-lälәri бу бахымдан даһа долгун, даһа әнатәli вә даһа мәзмунлудur.

Мә'lum олдуғу кими, Загафгазија халглaryнын иgtisadijätynда әкинчiliklә jанаши, малдарлыг тәsэр-руфаты да әhəmijjätli јер тутурду. Одур ки, һәm «Материаллар»да вә һәm dә «Свод»да тәsэррүfатын бу са-һәsinin dә тәdgигинә хеjli јер верилмишdir. Ахырын-чы мәчmuәdә малдарлыг тәsэррүfатына иki ири һәch-ли мәgalә hәcpr олунмушdur. Бунлардан бири I. L. Baхтадзенин 3-чу чилдә јerләshdiрилмиш «Кочевники Закавказского края» мәgalәsidi; дикәri исә I. Z. Andronikovun 5-чи чилдә нәшр олунан «Скотоводство в Закавказском крае» адланан эsәridir. Загафгазија, o чүмләdәn Azәrbajchan малдарлaryнын даһа әtraфлы eјrәniлмәsi «Материалы по устройству казенных лет-них и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на-

«Кавказе» адланан 4 чилдлик мәчmuәdә (1887—1899) өz эксини тапмышдыр.

Гафгаз халглaryнын etnografiyik чәhәtдәn eјrәnclә-mesi ишинde 1881—1926-chy илләr әrzindә чап едilәn 46 чилдлик СМОМПК мәchmuәsinin бөjük ролу олумушdur. Buрада Azәrbajchan etnografiyasina daip choхlu mәgalälәr dәrc olunmushdur. Bунларын ekserijjeti ajr-ary-ary raionlaryn вә jašaýysh мәntegәlәrinin etnografiyicimäetli чәhәti ondadыr ki, онларын myәlliflәri bilavasitә eјrәndiklәri әhaliinin iчәrisindә jašamыш вә hәrtәrәfli чөl etnografiyik materiallary topplaja bilmiшlәr. Buрада dәrc olunmush mәgalälәrin bir gismi bilavasitә Gorи seminarijasы mәz'ulnary olan kәnd myәllimlәrinin—azәrbajchanlylaryn өz гәlәmin-dәn chыхmyshdyr. Bунлara misal olaraq T. M. Baјramәlibәjovu (XX, XXVI), M. G. Эfәndijevi (XVI, XXVI), E. B. Baғyrövö (VI), M. Вәlizadәni (XXXI), C. M. Эfәndijevi (XXXI), G. K. Sanijevi (XXXI), M. A. Mi-nasazovu (XXXI), D. Mәmmәdovu (XXXI), M. Maһmud-bәjovu (XIII), O. Gaýbovu (XIII), M. Guлиjevi (XII, XXVI), A. Ismaýlovu (XIII, XXVII), A. Aslanovu (XIII), B. N. Sulтановu (XIII), C. Zәhраббәjovu (XI), A. Gijsabәjovu вә b. көstәrmәk olar.

Cәhifelәrinde Azәrbajchan etnografiyasina daip materiallar dәrc olunan dikәr mәtbuat organlaryna misal olaraq «Новое обозрение» гәzetiñi көstәrmәk olar. Bu гәzет 1884-чу илдәn 1905-chi илә gәdәr Tiiflis-dә nәshr olunmushdur. Azәrbajchana daip mәgalälәr «Каспи» гәzetiñidә, (1880—1916) вә 1845-chi илдәn Tiiflisde nәshr e башлаjan вә 1917-chi илә gәdәr илдә bir dәfә chыхan «Кавказски календар» мәchmuәsindә, набелә «Этнографическое обозрение» (1889—1916) гәzetiñidә dә chap olunurdur.

Uмumiijjätлә, ингилаба гәdәrki Azәrbajchan etnografiyasinyndan danышшаркәn гejd etmәlijik ki, Azәrbaj-chanda Совет hакимиijjätinini гәlәbәsinidәk, demek olar ki, мүнтэзэм вә planaujgүn гаjdada hech bir iш aparylmamышды. Mәtbuat cәhifelәrinde rast kәlinen ajr-ary-ary mәgalälәr Azәrbajchan etnografiyasını bu вә ja башга тәrәfdәn ekse etdiirirdise dә, bунлар bir nөv eteri xarakterli mә'lumatlar вә ѡol гejdlәri idи. Azәrbajchana бағлы olan ири һәchmli esәrlәrә kәldink-de исә, bунлар ekse hallardarla буржua мәhидуллуғу чә-

чывесиндән көнара чыхмајан, социал-игтисади мәсәләләри шәрһиндән узаг олан эсәрләр иди. Эн нөгсанлы чәһәтләрдән бири о иди ки, Азәрбајчанда етнографија илә мәшгүл олан неч бир елми мүессисә јох иди.

Совет һакимијјәтиннән гәләбәси Азәрбајчан халтынын тәсәрүфат һәјатынын дирчәлмәсина, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтиң, аилә-никаһ мұнасибәтләринин инкишафына бөյүк бир ингилаби тәкан вермиш олду. Јени тәшкүл тапмаға башлајан дикәр елм саһәләри кими, етнографија да Совет һакимијјәтиннән илк илләриндән башлајараг һәгигәтән нәзәри вә тәчрубы бир елм саһесине чеврилди. Совет Азәрбајчаны етнографларынын гарышында кениш перспективләр ачылмыш олду. Етнографијанын бир елм саһеси кими бурада јеничә тәшкүл тапмасы республика етнографлары гарышында чәтин, лакин һәлл едилмәси зәрури олан бир сыра проблемләр гојмушуду. Бунлар башлыча олараг ашағыда кылардан ибарәт иди: 1. Социализм гуручулуғу илә әләгәдар олараг көһиәлијин галыгларына гарыш гәти мубаризә апармаг; 2. Елми атеизм тәблиғатыны күчләндirmәк; 3. Социализм гуручулуғу ишинә мане олан мәнфи адәт-ән-әнәләрә гарыш барышмаз мубаризә апармагла, мүтәрәгги адәтләри горујуб сахламаг вә инкишаф етдирмәк; 4. Халтын тәсәрүфат мәишәттини вә мадди мәдәнијјәтинни өјрәнимек вә иәһајәт, 5. Гадын азадлығы проблеми.

Азәрбајчан етнографијасынын инкишаф етдирилмәсендә, 1923-чү илин нојабрында јарадылан Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббә чәмијјәтиннин чох бөйүк әһәмијјәттөн олду. Чәмијјәтин Низамнамәсендә онун мәгсәд вә вәзифәләри аյдын шәрһ олунмушуду:

«1. Чәмијјәтин мәгсәди Азәрбајчаны, һабелә она гоншу өлкәләри иgtисади, ичтимай, тарихи, етнографик, археологи вә лингвистик чәһәтдән өјрәнмәкдән вә Азәрбајчан нағында биликләри кенишләндirmәкдән ибәрәтдир.

2. Чәмијјәт үч шә'бәдән ибәрәтдир: а) түркологи, б) ичтимай-игтисади, в) тарихи-этнографик. Онун тәркибиндә һабелә үч буро вардыр: а) антропологи, б) библиографик вә в) Азәрбајчан нағында биликләри јајан вә мәктәбә көмәк бүросу.

3. Чәмијјәт өз мәгсәдинә наил олмаг үчүн: а) Азәрбајчаны кечмиш вә мұасир һәјатыны тәдгиг етмәк үчүн елми экспедициалар вә е'замииjәләр тәшкүл едирди;

б) гуруultaјлар, конфранслар ичләслар ҹагырыр, экскурсијалар, мусамирәләр тәшкүл едир, мушавирәләр кечирир, Азәрбајчана даир биликләрин jaылымасы үчүн курслар, музей вә китабханалар ачыр, азәрбајчанишұнастырыл үзрә эсәрләр нәшр едир»².

Чәмијјәтин фәалиjјәтиндә археологи тәдгигатлара кениш јер верилсә дә, Азәрбајчан рајонларынын етнографик чәһәтдән өјрәнилмәси ишинә бөйүк диггәт јетирилирди. Чәмијјәтин тарихи-этнографик бөлмәсендә көркемли алимләрдән В. В. Бартолд, Н. J. Марр, И. И. Мешшанинов кими елм фәдаиләри фәалиjјәт көстәрирди. Бу алимләр Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббә чәмијјәти хәтти илә јерли милли кадрларының назырланмасына бөйүк јарадым көстәрир вә буна сонсуз гајғы илә жана шырдылар. 20-чи илләрин көнч милли кадрлары ичәрисинде өз тәдгигатлары илә диггәти чәлб едән Э. Эләкбәрову, Г. Т. Гарагашлыны, М. В. Гулијеваны, И. М. Чәфәрзәдәни көстәрмәк олар. Бу дөврдә етнографик материалларын топландырып башлыча мәркәз Бакы Дөвләт Университетинин шәрг факултәси вә Азәрбајчан ССР ХМК нәздиндәki Музей-Екскүрсија шә'бәси иди. Бу шә'бәниң әмәкдашлары Азәрбајчаның мұхтәлиф рајонларына е'зам олунарағ, орадан әhәмијјәтли мигдарда етнографик материаллар топламышылар. ХМК-нын Музей-Екскүрсија шә'бәси чох кечмәди ки, Азәрбајчан Дөвләт Музејине чеврилди. (1924) Јенә һәмин илдә Бакыда Азәрбајчан археологијасы вә етнографијасына һәср олунмуш бириңи Өлкәшүнаслыг түркологи тәсәрүфат мәишәттindәn әтрафлы мә'lumat верилмишидир. Мүәллифин 20-чи илләrin орталарында нәшр едилән иккинчи бир эсәри Азәрбајчан әналисина, онларын jaشاјыш тәрзи вә мәшгулиjјәтләrinә һәср олунмушшур. Азәрбајчаны өјрәнән чәмијјәтин хүсуси органы кими

² «Известия Общества обследования и изучения Азербайджана».—Баку, 1926, № 1.

бурахылан «Хәбәрләр» мәчмүәсіндә (чәми 8 нөмрәси чыхмышды) етнографија даир бир сыра мәгаләләр дәрч олунмушду. Бунлара мисал олараг Э. Губайдуллинин ипәкчилијә даир мәгаләсіні (№ 5), М. Гулијеваның Газах рајону малдарларының һәјатына һәср етдији мәгаләсіні (№ 5), Э. Эләкбәровун аյрымларын мадди мәдәнијәти вә тәсәрруфат мәишәтиң һәср едилмиш мәгаләсіні қөстәрмәк олар. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, Г. Т. Гарагашлының айрымларын мәишәтиң һәср олунмуш ејни мәзмүнлу мәгаләсі Э. Эләкбәровун мәгаләсіндән ики ај әввәл чәмијәтиң музакиရәсінә тәгдим олунмушдуса да, мә'лум олмајан сәбәбләр үзүндән ону јалныз ики ил соңра «Хәбәрләрин» 8-чи №-сіндә дәрч етмишиләр.

Өзүнүн гыса мұддәтли фәалијәтиң бахмајараг Чәмијәт Азәрбајчаны өјрәнмәк үчүн бөјүк иш көрмүшду. Бунун нәтичесіндә чәмијәтиң базасы әсасында 1929-чу илдә, нәздиндә тарихи-етнографија ше'бәси олан Азәрбајчан елми тәдгигат институту јарадылды.

20-чи илләриң сону 30-чу илләриң әввәлләриндә халымызын тәсәрруфат фәалијәтиң, мадди вә мә'нәви мәдәнијәтиң тәдгигинә һәср едилмиш бир сыра әсәрләр жазылмышды. Бунлара мисал олараг М. Авдеевин Мил-Гарабағ, Муған-Сәлjan вә Ширван дүzlәrinдә јашајан әһалинин малдарлыг тәсәрруфатының характеристикасы һәср етдији (1927—1930) әсәрләрини, З. Букшпан вә Е. Пчелинаның Күрдүстан әһалисінин мадди вә мә'нәви мәдәнијәтиң вә тәсәрруфат мәшгулијәтиң һәср етдији әсәрләрини қөстәрмәк олар.

Азәрбајчанда етнографија елминин соңракы, инкишафына, 1933-чу илдә ССРИ ЕА Загағазија филиалының Азәрбајчан ше'бәсінин јарадылмасының бөјүк комәји олду. Бу ше'бәнин Тарих сектору нәздиндә фәалијәт қестәрән мадди мәдәнијәт бөлмәси Азәрбајчан етнографијасы мәсәләләри илә мәшгүл олурdu. 1935-чи илдә ССРИ ЕА Азәрбајчан ше'бәси Академијаның Азәрбајчан филиалына чеврилди. Филиалын нәздиндәки Секторун вәзиғеси кенишләнәрәк тарих, етнографија, археолокија вә әдәбијјат институту адыны дашымаға башлады.

Бу илләрдә етнографик чөл материалларының топланылараг Азәрбајчан Дөвләт Музейіндә чөмләшдирилмәсінин бөјүк әһәмијәти олду. Бу материаллар хүсуси

програм әсасында топланылырды. Институтла бәрабәр Азәрбајчан Дөвләт Музеји дә Азәрбајчан халынын мадди мәдәнијәтинин ишыгандырылмасы сајесіндә бөјүк әмәли фәалијјәт қестәриди. 1935—1936-чы илләрдән е'тибарән Азәрбајчан Дөвләт Музеји Инчәсәнәт вә мәдәнијәт тарихи музеји адыны дашымаға башлады, һәм дә о, ХМК системиндән алынараг ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалының сәрәнчамына верилди. 30-чу илләрдә Азәрбајчан етнографијасы мәсәләләри илә кәнч тәдгигатчылардан Э. Эләкбәров, И. Чәфәрзәдә, Р. Ба-бајева, И. Мәчидова, Д. Сәфәрова, З. Кильчевскаја, А. Эләсқәрзәдә вә башгалары мәшгүл олурdu. Бу илләрдә Э. Эләкбәровун кәркин елми фәалијәти нәтичесіндә Азәрбајчан етнографијасының бу вә ја дикәр саһәләриңә даир онларча мәгаләләр жазылыб нәшрә вә музаки-рәјә верилди. Онун әсәрләринин чоху бүтөвлүкдә жалныз 1960-чы илдә «Азәрбајчан археолокијасы вә етнографијасына даир тәдгигатлар» ады алтында чап олундый.

Бу дејиләнләрә јекун вурараг қестәрмәк лазымдыр ки, 20—30-чу илләрдә Азәрбајчан совет етнографијасы бөјүк мұвәффәгијәтләр газанмышды. Бу илләрдә етнографија илә мәшгүл олан илк мүәссисәләр тәшкил олунмуш, елми кадрлар јетишидирмешди. Бу мұвәффәгијәтләрә бахмајараг е'тираф етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан етнографијасы бу дөврә јериш үчүн һәлә jеничә ајаг ачмышды. Сырғ етнографија илә мәшгүл олан кифајәт гәдәр милли кадрлар жох иди. Кадр һазырлығына рәhбәрлік дә зәиф иди. Хүсуси етнографик мәчмүә дә нәшр едилмирди. Азәрбајчан совет етнографијасы гаршысында дуран бир чох проблемләр һәлә тохуунламыш галырды.

•Бөјүк Вәтән мұнарибәсинин башланмасы етнографик тәдгигатларын да сәмәрәли шәкилдә апарылмасы ишинә мәнфи тә'сир қестәриди. Етнографик ишләрин мигдары хејли азалды. Лакин мұнарибәдән соңрак илләрдә Азәрбајчанда етнографик арашырмалар саһәсіндә јени бир чанланма башланды. 1945-чи илдә Кировабадда (индики Қәнчә шәhәри) Азәрб. ССР ЕА елми базасы фәалијәт қестәриди ки, бурада етнографија илә мәшгүл олан хүсуси мәркәз вар иди. Һәмин илдә Г. Т. Гарагашлы бир етнографик груп кими айрымларын мәншәјинә даир хүсуси бир мәгалә жазараг, һәмин әхали группунун мәншәјинә даир өзүндән әввәлки гејри-ел-

ми бахышлары (ајрымларын ермәниләрлә әлагәси ба-
рәдә) тәнгид етмишdir.

1946—1949-чу илләрдә Д. Сәфәрова вә И. Мәчидова Мил-Гарабаг дүзү әналисинин, набелә Абшерон вә Ширван малдарларының һәјат тәрзи вә мәишәтинә да-
ир зәнкин материал топлајараг, Азәрбајҹан халгынын мутәрәгги малдарлыг ән-әнәләринин ашкара чыхарыл-
масы саһәсindә бөјүк иш көрмүш олдулар. И. Чәфәр-
задәnin рәhbәрлик етдији мадди мәдәнијәт шө'бәсindә Тарих институтунун дикәр бир елми ишчиси Р. Бабаје-
ва да етнографија мәсәләләрни илә мәшгүл олурdu. Онун план иши башлыча олараг Абшерон рајону әна-
лисинин тәсәррүфат мәишәти вә тој адәтләrinin тәдгиги-
ни нәзәрдә тутурду. Лакин бир гәдәр сонра о, өз тәд-
гигат објектини дәјишиләрәк Губа шәһәри әналисинин тој адәтләrinin өјрәнилмәси ишинә киришdi. Нәтичәдә «Губа шәһәринин кечмиш тој адәтләri» адлы китабы нәшр олунду.

* Азәрбајҹанда музей фондлары учун етнографик ма-
териалларын топланмасында И. Чәфәрзадәnin бөјүк
хидмәти олмушdur. Азәрбајҹан тарихи музейинин етно-
графија экспозицијасы билаваситә онун иштиракы илә
тәшкىл олунмушdur.

Ону гејд етмәк лазымдыр ки, 1953-чу илә гәдәр Азәр-
бајҹанда кифајэт гәдәр етнографик тәдгигат ишләри
апарылмышдыса да, һәлә етнограф-алим јетишдир-
мәшишdi. Һәмин илдә Һ. А. Гулијев Азәрбајҹанын кол-
хозчу кәндилләrinin социалист мәишәти вә мәдәниј-
јәтинә даир. М. Атакишијева исә азәрбајҹанлыларын
айлә мәишәтинә даир тәдгигат ишләрини баша чатды-
рыб, диссертасија мудафиә едерәк алимлик дәрәчәсini
адыны алмышлар. 1954-чу илдә исә Н. Н. Миклухо-
Маклај адына ССРИ ЕА Етнографија Институтунун
елми ишчиси В. П. Кобычев XIX әсрдә Азәрбајҹан халг
јашајыш евләrinin тәдгигинә һәср олунмуш диссертасија
мудафиә етди. Беләliklә, Азәрбајҹан етнографијасы
кејfijjät чәһәтдәn өз инкишафынын jени мәрһө-
ләsinе гәдәм гојмуш олду. 1959-чу илдә М. Нәсири
Нахчыван МССР әналисийин ашајыш мәскәnlәri вә
јашајыш евләrinin тәдгигини баша чатдырыб, алимлик
дәрәчәсini адына лајиг көрүлдү.

XX әсрин 50—60-чы илләрдә Азәрбајҹан етнографија-
сында хүсуси бир мәрһөлә тәшкىл едир. Бу дөврдә бир
тәрәфдәn, ихтиасылы етнограф кадрлар јетишдирилир,

дикәр тәрәфдәn дә тәдгигат саһәләri кенишләniр, ет-
нографик тәдгигатлар jени форма вә мәзмун кәсб етмә-
јә башлајыр. Нәтичәdә етнографијанын бу вә ja дикәр
саһәләri үзrә jени-jени мәгаләләr vә monografiyalar
mejdana чыхырды. 1957-чи илдә T. Ә. Бүнҗадовun тунч
dөvрүндә Azәrbaјҹanын эkinçilik vә maldarlyg tә-
sәrrүfatiynыn тәdгигinә һәср oлunmush monografiyası
chap oлунdu. 1958-чи илдә, Azәrbaјҹan халг mәišetinini
kәzәl biliçisini olan G. Garagashly Tarix institutun-
da өз эзели фәaliyjetini давам etdirerék, Azәrbaјҹannda
garşыlyglы jaṛdym formalaryna һәср oлunmush iri
hәcmili mәgalәsinin nәşr etdirdi. Azәrbaјҹan etnogra-
fiyasynыn formalashmasynida «Gaғfaz хalglary» mәc-
muәsinin ikinci chilдинin 1962-чи илдә chap oлunma-
synыn бөјүк әhәmiyjeti oлdu. Burada dикәr Zagafga-
ziya хalglary ilә janashy, azәrbaјҹanlylaryn jaşa-
dygy әrazinin tәbii-čografi shәraintindәn danış-
lyr vә gыsa tarixi icmal veriliр, bүtүn sahәlәr үzrә
әnaлиsinin tәsәrrүfat fәaliyjetindәn bәhc oлunur. Bu-
radä nabelә хalг jaşaјыш mәskәnlәri vә evlәri, bүn-
laryn forma vә tipplәri, gadыn vә kiши kejimlәri, bә-
zәklәr, jemeklәr vә ichkilәr, хalг nәgлиjat vasitәlәri
araşdyrylyr. Әsәrin maраглы чәhәti ondadыr ki,
azәrbaјҹanlylaryn ingilaba gәdәrki һәјat тәrzi, mad-
di vә mә'nәvi mәdәniyjeti sosialist һәјat тәrzi ilә
mугайисәdә veriliр. Әsәrin nәgsanly чәhәtlәrinidәn
biри ondan ibaretdir ki, maldarlyg tәsәrrүfatiynыn
характери дүзкүн iшyгlandыrylmamышdyr. Burada
tәsәrrүfatiyn ikinci әn mүhüm sahәlәrinidәn biри olan
maldarlygda «kәchәrilәrin» paj чәkisni һәddindәn ar-
tyg shiшиrdilishiшdir.

*Azәrbaјҹanда етнографија elminin inkishaф etdiril-
mәsinidә dөvri eтnografiј mәchmuәlәrin бөјүк rolу oл-
mушdur. 1964-чу илдә «Azәrbaјҹan eтnografiј mәchmuә-
si»nин biринchi childi chapdan chыхmyshdyr. Burada chap
olunan mәgalәlәr өz mәzmununa kөrә Azәrbaјҹan eтnogra-
fiјasynыn mүхтәliif sahәlәrinә: sәnәtkarlyg, хalг
kejimlәrinә, maldarlyg, jemek vә ichkilәr, jaşaјыш
evlәrinә, toj adәtләrinә һәср oлunmушdur. Mәchmuәdә
Azәrbaјҹan eтnograflarynyн бөјүк bir дәstәsi temsil
olunmушdur. Burada biz T. Bүnҗadovun, H. Gulijevin,
G. Garagashlynyн, M. Nәsiirlinин, Ә. Izmailovanын,
R. Babaјeva vә E. Kәrimovun imzalaryna rast kәlirik.
Azәrbaјҹan eтnograflarynyн chap mәhсуллaryna dикәr

2 сиф. 1270

М. Ф. Ахунлов адына
Azәr Republica
KITABXANASI

мәтбу органларын сәhiфәләриндә: «Азәрбајчанын мадди мәдәнијәти», «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри» вә «Мәрүзәләри»ндә дә раст көлини. Мәсәлән, Э. Измаиловның (1962, № 9), Г. Гарагашлының (1958, № 2), Ш. Гулиев вә Г. Чавадовун (1973, № 2), В. Исламованның (1971, № 1), Г. Чавадовун (1966, № 2; 1975, № 4; 1976, № 4; 1979, № 3) мәгаләләри «Хәбәрләрдә» чап олунмуш дур. «Мәрүзәләр»дә исә етнографлардан Т. Бүнҗадовун, Ш. Гулиевин вә Ж. Рустәмовун (1964, № 6), Ш. Гулиевин (1965, № 7; 1968, № 11), Г. Рәчәбовун (1966, № 9), Г. Гејбуллајевин (1964 № 4; 1968, № 5) Г. Чавадовун (1966, № 2; 1969, № 7; 1975, № 1; 1976, № 12) мәгаләләри чап олунмуш дур.

Бу илләр эрзиндә ихтисаслы кадрларын бој артымына яни адлар әlavә едилмиш, Ш. Гулиев вә И. Һачыјев чәлтиклијә вә мадди мәдәнијәтә һәср олунмуш диссертасијалар мудафиә етмишләр (1965).

1966-чы илдә АЕМ-нин икinci чилди нәшр едилшидир. Бурада азәрбајчанлыларын тәсәррүфат фәәлијәтинин тәдгигинә кениш јер верилшидир. Г. Гулиев чәлтиклидән, И. Һачыјев Газах рајонунда сүн'и суварма гајдаларындан, Г. Чавадов Азәрбајчанын бә'зи әкинчилик аләтләриндән Г. Гејбуллајев Азәрбајчанда кечмишдә бөյүк аиләләрдән бәһс едир.

60-чы илләрдә нәшр олунмуш монографијалар ичәриسىндә Г. Гарагашлының 1964-чү илдә чыхан вә азәрбајчанлыларын мадди мәдәнијәтинә һәср олунмуш китабы диггәти чәлб едир. Эсәр узун илләр эрзиндәки елми ахтарышларын нәтичеси олмагла, дәјәрли чөл материаллары, күлли мигдар тарихи-етнографик әдәбијјат вә архив сәнәдләри әсасында јазылышында. Бу китаб азәрбајчанлыларын мадди мәдәнијәтинә һәср олунмуш илк үмумиләшдирилмиш әсәрdir. Халгын емпирик биликләrinin jaýylmasы баҳымындан һәmin монографијанын бөйүк тәчрүби әһәмијәти вардыр. Мадди мәдәнијәtin kejimlәr bəlməsinin tədgig edilməsində G. Гарагашлы илә жанаши A. Мустафајевин, Э. Измаиловны, R. Әфәндиејевин дә хидмәтләri чохдур. Бу дөврдә чыхан икinci бөйүк монографија T. Бүнҗадовун Азәрбајчан малдарлығы тарихинә даир јаздыры китабында (1969).

60-чы илләrin сону һәм дә етнограф кадрларын бој артымы илә жанаши, онларын kejifijjät чәhətдәn дә јук-сәлмәси дөврүдүр. 1968-чы илдә Азәрбајчан етнографи-

јасы тарихшүнаслығында бир нөв kejifijjät дөнүшү башвермиш олду. Һәmin илдә илк дәфә олараг T. Бүнҗадов, ондан бир гәдәр соира Һ. Гулиев етнографијада елмләр доктору кими јүксәк ада лајиг көрүлдүләр. 1970-чи илин әvvellәrinde исә G. Гарагашлының јетишdirмәләri олан кәичләрдән A. Мустафајев вә Һ. Һәвилов мадди мәдәнијәт саһесинде яни мүтәхессис кадрлар кими Азәрбајчан етнографларының сајыны артырдылар.

60—70-чи илләрдә тәсәррүфат вә мадди мәдәнијәт саһесинде тәдгигатларла жанаши, аилә вә кәнд ичма мәнишәтинин өjrәnilmәsi саһесинде дә долгун тәдгигат ишләрни баша чатдырымшысылар.

1977-чи илдә АЕМ-нин үчүнчү бурахылыши чап олунду. Бу мәчмуә етнографијаның мүхтәлиф саһәләринин өjrәnilmәsinә һәср олунмуш дур. Бурада азәрбајчанлыларын тәсәррүфат мәншәти, мадди вә мә'ниви мәдәнијәти, мәшгулијәти, шифаһи халг јарадычылығы, аилә-никаһ мұнасибәтләри, етник вә етнографик груплар барәдә соң тәдгигат ишләри топланышында. T. Бүнҗадовун, И. Һачыјевин, Ф. Һүсейновун вә G. Рәчәбовун мәгаләләри Азәрбајчан малдарлығы мәсәләләринә, Ш. Гулиев, J. Рустәмов вә Һ. Гулиевин мәгаләләри әкинчилик мәдәнијәти вә сүн'и суварма мәсәләләринә, M. Нәсирли вә A. Мустафајевин мәгаләләри мадди мәдәнијәtin айры-айры үнсүрләринә, G. Гејбуллајев вә Э. Әhmәdovun мәгаләләри исә ендогам никәhlara вә патронимија мәсәләләринә һәср едилшидир.

АЕМ-нин дөрдүнчү бурахылыш 1981-чи илдә нәшр едилшидир. Мәчмуәjә дахиil едилән мәгаләләри бир групу халгымызын тәсәррүфат мәшгулијәtinin тәдгигинә—о чүмләдән әкинчилик мәдәнијәти вә әкинчилик техникасынын, набелә hejvандарлыг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләrinin шәрhiнә һәср едилшидир. (G. Чавадов, Ш. Гулиев, T. Бүнҗадов). Мәгаләләrin mүejjәn bir gismi исә mүхтәлиф сәnәt саһәlәrinin tәdgiгini шәrhi еdir. Mәchmuәjә daхиil eдilәn esәrlәrin bir choхundan halgымызын mә'nivi irsinin, mәdәni hәjatynin, adet-энәnlәrinin bu вә ja dikәr sahәlәrinin ishyglandyryr. Buрада набелә мадди мәдәнијәт elementlәrinin arashdyrylmасыna хеjli јer verilшидир.

1985-чи илдә АЕМ-нин бешинчи бурахылыши елми ичтимаијәtin сәrәnчамына верилшидир. Мәчмуәnin бу нөмрәсинде әhaliñic тәsәrрүfat мәniшәtinin тәд-

гигинә әһәмијјәтли диггәт јетирилмишdir/ (Ш. Гулиев, А. Мустафаев, З. Іамполски, А. Пашаев, Х. Хәлилов, Г. Чавадов). Бурадакы мәгаләләрин бир гисми Азәрбајҹан етнографијасы тарихшұнаслығына (Т. Бүнјадов, М. Дадашзадә), мадди мәдәнијјәтә (Т. Кәримов), айлә вә ичтиман мәишәт мәсәләләринә (Н. Гулиев, Т. Сәлимов, А. Элизадә) һәэр едилмишdir.

Азәрбајҹан тарихи музейинин әмәкдашлары, 1954-чу илдә орада етнографија ше'бәси јарадылдыгдан соңра, даһа сәмәрәли етнографик тәдгигатлар апармаға башламышылар. Бир гајда олараг музейин елми ишчиләри өз план ишләрини Тарих институту етнографија ше'бәсінин елми планлары илә әлагәләндирдишләр. Һазырда Музејде бир нечә нәфәр етнограф алим сәмәрәли елми фәалијјәт көстәрир.

Республикада етнограф кадрларын һазырланмасы ишини жаҳшылашдырмаг мәгсәди илә 1976-чу илдә С. М. Киров адына Азәрбајҹан Дәвләт Университетидә «Археолокија вә етнографија» кафедрасы яенидән фәлијјәтә башлады. Эввәлләр башга кафедраларын әмәкдашлары олан вә етнографија фәнни тәдриси илә мәшгүл олан Һ. Һәвилов вә А. Садыгов археолокија мүтәхессисләри илә бирликдә јени ачылан кафедранын үзвәләри олдулар. Һазырда бурада да сәмәрәли етнографик тәдгигатлар давам етдирилир. Кафедранын әмәкдашлары өз елми-тәдгигат ишләрини Тарих институтунун 1974-чу илдә јарадылан Археолокија вә етнографија секторунун елми-тәдгигат планлары илә әлагәләндирләр.

1970—80-чи илләрдә Азәрбајҹан етнографларынын апардығы тәдгигат ишләринин иәтичәләри өзүнү бир чох мәчмуә нәшрләрindә көстәрдији кими, китабча вә монографија характерли ириһәчмли әсәрләрдә дә көстәрмишdir. Белә ки, 1977-чи илдә А. Мустафаевин Ширванын мадди мәдәнијјәтинә вә Ш. Гулиевин Азәрбајҹанда чәлтиклијә даир монографијалары чап олунмушdур. 1987-чи илдә исә А. Мустафаевин Шәки шәhәр әһалисинин сәнәткарлығындан бәһс едән китабы нәшр едилмишdir. Эсәрин әһәмијјәтли чәһәти ондан ибәрәтдији, онун мәзмуну үч дилдә: Азәрбајҹан, рус вә инкилис дилләrinдә охучуја чатдырылсы. 1979-чу илдә Г. Чавадовун Азәрбајҹанын әкинчилек аләтләри нә даир монографијасы (онун бу мөвзуда инкилис монографијасы 1990-чи илдә чап едилмишdir), Т. Бүнја-

довун халгымызын тарихи кечмишинә даир јаздығы сон монографијалары, М. Нәсирилинин Шәки-Загатала зонасы әһалисинин јашајыш евләринин тәдгигинә һәэр олумыш монографијасы Азәрбајҹан етнографијасы тарихшұнаслығыны хејли дәрәчәдә зәнкүнләшдирмишdir. Археолокија вә етнографија кафедрасынын әмәкдашы Һ. Һәвиловун азәрбајҹанлыларын мадди мәдәнијјәтинә (1981) вә малдарлыг тәсәррүфатына (1987) даир јаздығы әсәрләри дә бу сијаһыја әлавә едилә биләр. Тарих институтунун Археолокија вә етнографија секторунун әмәкдашлары «Азәрбајҹан етнографијасы» әсәринин биричى чилдини һазырлајараг нәшр етмәјә мүәвәффәг олмушлар (1988). Бу колектив әсәрдә әкинчилек вә малдарлыг тәсәррүфатындан (мадди мәдәнијјәтин айры-айры үнсүрләрindән), халг сәнәткарлығындан бәһс олунур. Эсәр фәрди тәдгигат ишләринин үмумиләшдирилиши мәчмусудур.

Совет һакимијјәти илләrinдә апарылан кениш етнографик арашдырмалар иәтичәсindә Азәрбајҹан халгынын гәдим вә зәнкүн мадди вә мәmәнәви мәдәнијјәти, айлә вә айлә мәишәти мәсәләләри, набелә мәишәт вә мәдәнијјәтдә јарадылмыш көклү социалист дәјишиклиklәр елми чәhәтдән үмумиләшдирилир. Тарих институту Археолокија вә етнографија секторунун «тарихи етнографија» вә «совет дәврү етнографијасы», набелә «сосиологи тәдгигатлар» ше'бәси бу саhәдә бәjүк елми фәалијјәт көстәрир. Бунунла белә онлар республика етнографларынын бүтүн тәдгигат ишләрини әлагәләндирмәjә чалышылар.

80-чи илләrin сону Азәрбајҹан етнографијасы тарихшұнаслығында бир нөв кејfijjәt дәјишиклиji илә характеристизе олuna биләр. Бу дәврдә јүксәк ихтиасалы милли кадрларын ятиширилмәсindә Азәрбајҹан етнографија мәктәбинин фәалијјәти тәгdiрә лајигdir. Белә ки, 1988—1990-чи илләр эрзиндә тарих институтунун әмәкдашларындан М. Дадашзадә вә Г. Чавадов, набелә БДУ-нун археолокија вә етнографија кафедрасынын досенти Һ. Һәвилов Азәрбајҹан етнографијасынын мүхтәлиф саhәләри үзrә докторлуг диссертасијалары мудафиә етмишләр. Бунлар да, өз нәвбәсindә, кәnч елми кадрларын һазырланмасына бәjүк гаjы илә јанашиyлар.

Охучулара тәгдим олунан бу китаб Азәрбајҹанын тарихи етнографијасыны гыса һәчмәдә, дәрс вәсанти ха-

рактериндэ тэлэбэлэрэ чатдырылмасы мэгсэднини күдүүндэн монографик тэдгигат харктери дашымыр. Вэсант Азэрбајчан этнографијасынын Совет накимијэти иллэриндэ элдэ етдији наилийжэтлэр өсасында јазылмышдыр. Китабы ношрэ назырлајаркэн мүэллиф, илк тэшэббүс олмаг е'тибарилэ, онун ھеч дэ нөгсансыз олдугуна иддна етмэк нијјэтиндэ дејилдир. Одур ки, охууларын рёј вэ тэклифлэрини мүэллиф бөյүк бир разылыг ھисси илэ гэбул етмэјэ назырдыр вэ бу мэгсэдлэ онлара өввэлчэдэн өз дэрин миннэтдарлығыны билдинир.

I ФЭСИЛ

АЗЭРБАЈЧАНЫН ЕТНИК-СИЈАСИ ТАРИХИНЭ ДАИР

Азэрбајчанын өлверишли тэбии-чографи шэрэгти—мүлајим иглими, зэнжин флора вэ фаунасы, релјеф хусусијжэтлэри эн гэдим дөврлэргэдэн бурада инсанларын мэскунлашмасына шэрэгт јаратмышдыр. Азэрбајчан алимлэринин Азых мағарасында апардыглары газынтыларын нэтичэллэри аյдын көстэрир ки, бурада гэдим палеолитин нэйнки Шелл вэ Ашэлл дөврү абицэллэри нэ, һабелэ Шеллэ гэдэрги археологи галыглара да раст кэлинир. Азых инсан дүшэркэс ССРИ өразисиндэ эн гэдим јашајш мэскэни олмагла Гуручај мэденијэти адь илэ таныныр вэ бир милjon беш јүз мин иллик улу бир кечмишэ маликдир. Елми өдбэйжата «азыхантроп» адь илэ дахил едилэн бу јерлэрийн илкин сакинлэри јашаыглары јердэн элдэ етдиклэри јүксэк кејфијжетли даш материалларындан (чахмаг даши, фелзит, базалт) истифадэ едэрэк мүхтэллиф өмэк алэтлэри назырлајырдылар. Азыхантропларын өсас тэсэррүфат саһэси биринчи групп мэдени-тэсэррүфат типине уյғун қэлир, башга сөзлэ десэк, онлар ири вәһши ھејван овчулуғу вэ гисмән жығычылыгla мәшүүл олурдулар.

Мин иллэр өрзиндэ инсанларын өмэк алэтлэри тэксиллэшдикчэ, онларын тэсэррүфат фэалийжэтлэринин харктери дэ дэјишиклийэ м'эрүз галмыш вэ чохсаһэли олмушдур. VI—V минилликдэ Неолит, IV минилликдэ Енеолит дөврү кечирэн Азэрбајчан өразисиндэ, е. э. III минилликдэ Тунч дөврү башланмышдыр. Бу јерлэрийн сакинлэри артыг өкнинчи вэ малдар гэбилэллэрэ чеврилмишдилэр. Биринчи миниллийн өввэллэриндэ Дэмир дөврүнүн башланмасы илэ мәһсүлдар гүвшүллэрин инкишафы јолунда ирэлијэ доғру бөйүк бир аддым атылмыш олду. Нэтичэдэ ибтидан ичма мұнасибэтлэри дағылды, синфи мұнасибэтлэрэ кечид башланды вэ Азэрбајчан өразисиндэ илкин дөвлэт бирләшмәләри тэшаккүл талды.

Б. е. өввэл III—II минилликлэрдэ индики Чәнуби Азэрбајчан өразисиндэ Луллубеј вэ Гути тајфалары ја-

шашырдылар. Һәмин дөврләрдә, күман едиљи кими, бу әразидә јашајан әналиниң етник вә дил тәркиби демәк олар ки, дәјишмәмишди. Соңалар, биринчи миниlliјин әvvәllәrinde Урмија көлүнүң чәнуб вә чәнуб-шәрг һиссәләrinde луллубеј-гутиләrin варисләри олан Манналылар мәскунлашдылар. Онлардан бир гәдәр чәнуб-шәрг тәрәфдә Мидијалылар јерләшириләр. Хәзәр дәнизииниң чәнуб-гәрб вә гәрб саһиllәrinde луллубејләrin шәрг гоншулары Касситләrә гоһум олан Каспиләр јашајырдылар ки, бу әрази дә һәмин тајфаларының ады илә Каспиана адланырды. Араз чајының чәнуб голу олан Гарасу чајы вадисинде мүбариж Кадуси тајфалары јашајырды.

Азәрбајчаның шимал вилајәтләри вә Чәнуби Дағыстан гәдим заманларда Албания ады илә танынырды. Күр чајындан шимала дөгру јерләшән бу әразиләрдә Утиләр, Гаргарлар, Албанлар, Лигләр вә үмумијјетлә 26-я гәдәр гәбилә јашајырды. Онларын дилләrinde Гафгаз вә түрк дилләри әlamәтләри варды.

Загафгизија әразисинде гәдим дөвләт бирләшмәләри Манна, Мидија, Урарту вә с. биринчи миниlliјин орталарында бөһранлы күnlәр кечирирди. Е. э. VI әсрдә Мидија вә онун тәркибинә дахил олан Чәнуби Азәрбајчан торпаглары Иран сулаләси олан Әhәmәniләrin һакимијјети алтына дүшдү. 331-чи илдә (е. э.)¹ Әhәmәniләр империјасы Македонијалы Искәndәrin гошунларының зәrbәsinә давам кәтиrmәjәrәk парчаландыгда, Азәрбајчаның шимал әразиләrinde Албания дөвләти мүстәгиллик газанды. Чәнуби Азәрбајчан торпагларының өзүндә бирләшdirәn башга бир дөвләт бирлиji дә мејдана чыхды ки, бу да Атропатена адыны дашишыга башлады. «Атропатена» Азәрбајчаның елмә мә'lum олан ән гәдим адларындан биридир. Фарслар она «Адурбадаган», ермәniләr «Атропатаган», әрәбләr исә она «Адәрбајчан» вә јаҳуд «Азәрбајчан» дејирдиләр ки, бу да «Одлар өлкәси» мә'насыны дашишыр. Атропатена дөвләти е. э. II әсрин орталарына гәдәр өз мүстәгиллијини горујуб сахлаја билди. Нәhajәt, о, һәmin дөврдән б. е. III әсринин орталарына гәдәр Парфија дөвләтиини һимајәси алтында олду. Азәрбајчанлыларын формалашмасы просесинде Атропатена вә Гафгаз Албанијасының јерли әналиси илә е. э. I миниlliјикдә, набелә б. е. I миниlliјинде Иран вә түркдилли гәбиләләrin көчүб бу әразиләr јајылмасы вә онларын биринчиләrlә га-

рышмасы вә нәhajәt ассимилијасијасы бөյүк рол оjна-мыштыр. Ики мин ил әрзинде көчүб Azәrbaјchан әразисинде мәскунлашан бу тајфалар: Киммерләr, Скифләr, Саклар, Һунлар, Хәзәрләr, Печенегләr вә с. идиләr. Формалашмагда олар Azәrbaјchан халгынын тәркибинә соңалар шималда јашајан Албан тајфалары да әлавә олунду. Е. э. I әсрдә вә б. е. әvvәllәrinde Атропатена вә Албания Хәзәрләrin вә Һунларын даһа күчлү тәэjигине мә'rуз галды. Онларын бөйүк бир һиссәси отураглашараq јерли әнали илә гајнаjыb гарышды. Бунун итичесинде Azәrbaјchанда түрк дили элементи тәдричөн күчләнәrәk бөйүк әhәmijjәt кәсб етмәjә башлады. Түркдилли тајфаларын һүчумлары Шимали Гафгаз әразисинде—Дәрбәнд кечидиндән даһа чох башвердијиндәn, Атропатена я нисбәтәn Албанијада түркләшмә даһа сүр'әтлә кедирди. Күрлә Араз учбучағында јерләшәn Аран вилајети иgtисади вә мәdәni мә'nada чәнубла шималы әлагәlәndirәn бир һалга ролу оjна-јырды. I—VII әсрләrdә Албанијаның әразиси шималда Гафгаз дағларындан башлајараq, чәнубда Араз чајына гәдәр, гәrbә Иберијадан тутмуш, шәrgdә Хәzәr дәнизиңе гәdәр кениш бир әразини әhәtә едирди. III әсрдә Сасани Ираны Атропатенанын ишғалыны баша чатдырыгдан соңra, тәдричөn Албанија торпагларына да көз тикмәjә башлады. Загафгизија торпагларынын табе едилмәси устүндә Иранла Бизанс арасында да сијаси тоггушмалар кедирди. Бу мүбариж қедишиндә һәm Сасаниләr, һәm дә Бизанс ҹалышырды ки, Һунлары, Хәзәрләri вә дикәр түрк тајфаларыны өз тәrәfләrinе чәksinlәr. Иранла Визанс арасында бағланан (387-чи ил) мүгавиләjә әsасәn Албанија Сасаниләrin һакимијјети алтына кечди. Албан һөkmäрләr узун мүddәt Ираныны вассал асылылығында галдылар. Албанијада өзүнә дајаг јаратмаг мәgsәdiлә Сасаниләr бураја чохлу мигдарда Иран дилли әнали груплары көчүрүрдү. Бунлар етнографик әdәbiyjatda соңалар «тат» етник группу кими сәчиijjәlәndirilmiшләr.

Албанија вә Атропатенанын үч әсрдәn артыг бир мүddәt әрзинде вайид бир дөвләт тәркибиндә олмасы, Азәrbaјchаның һәr иki һиссәsinin тәsәrrüfat вә мәdәni чәhәtdeñ јаҳынлашмасы үчүн објектив элверишли шәrait јаратмыш олду. Биринчи миниlliјин орталарында бураја түркдилли гәбиләlәrin jени ахыны вә онларын гисмәn отураглашмасы бу иgtисади-мәdәni бир-

лији даһа да сүр'этләндирди. Лакин јаделлиләрин зүлмү ағыр бир јуқе чеврилмишди. Одур ки, Сасаниләрә гарши V—VI əсрләрдә тез-тез халг үсјанлары баш ве-риди. Иран феодаллары бу үсјанлары јатырмат үчүн бөјүк гүвә сәрф етмәли олурдулар. Онлар 529-чу илдә Мәзәкиләр һәрәкатыны ган ичиндә боғдулар. 571—572-чи илләрдә Албанијада баш верән халг үсјаны да вәһиҷесинә јатырылды. Мұтәмади олараг баш верән бу чүр үсјанлар, набелә Бизансла апарылан мұнари-бәләр Азәрбајчанда Сасаниләрин һакимијәтини хејли зәйфләтди. Белә бир вахтда, VII əсрин орталарында, Азәрбајчан әрәб ишғалларына мә'руз галды. Јерли әнали үзәринә ағыр веркиләр гојулду. Әрәбләр ишғал ет-дикләри башга өлкәләрдә олдуғу кими, Азәрбајчанда да ислам динини тәблиг едир вә ону зорла јајырдылар. Бу дини гәбул етмәјәнләрин үзәринә ағыр чан веркиси—чижә гојурдулар. Әрәбләрин һәкмранлығы дөврүндә Атропатена вә Албанијаның јенидән вәнид дөвләт тәркибиндә олмасы Азәрбајчаның чәнуб вә шимал ви-лајәтләринин игтисади вә мәдәни чәһәтдән даһа да ја-хынлашмасына вә бурада түрк дилинин үстүнлүк тәш-кил етдији етник консолидасија просесинин сүр'этләни-дирилмәснә тәкан верди. Әрәбләрин зүлмүнә гарши апарылан биркә мұбариә јерли әһалинин мұхтәлиф етник вә социал гүввәләрини вәнид чәбінәдә бирләшди-риди. Бу етник гүввәләр ичәрисиндә түрк дилләри-ниң сајы даһа чох иди. Ерадан əввәл бириңчи миниlli-јин сон əсрләриндә, набелә илк орта əсрләр дөврүндә Азәрбајчан әразисинә баш вермиш миграсија просесин-дә түрк елементләринин чохлуғу тәсадүф бир һал де-жилд. Ф. Енкелсин көстәрдији кими, «Һәр һансы бир тајфа јени әразидә шылтаглыг вә ја тәсадүф үзүндән дејил, һәмин тајфаларын гоһумлуг јаҳынлығына уйғун олараг јерләширди.»¹ Етник бирликләриң гәдим дөвр-ләрдә Азәрбајчана олан миграсијасына да мәһз бу ба-хымдан јаңашмаг лазымды.

VII—VIII əсрләрдәки әрәб ишғаллары, набелә әрәбләрин зүлмүнә гарши биркә мұбариә Азәрбајчанда етник консолидасијаны демәк олар ки, баша чатдырымыш олду. Беләликлә, еркән орта əсрләр дөврүндә (VII—IX) Азәрбајчан халгы вә Азәрбајчан дили гәти олараг фор-

малашды. Азәрбајчан халгы бундан соңра вәнид бир етник консолидасија мәһсулу кими етник чәһәтдән өз-өзүнү дәрк етмәј башлады вә јаделлиләрә гарши тызы-бын дөјүшләрә итылды. Әрәб зүлмүнә гарши Азәрбајчанда 808—809-чу илләрдә башлајан Хүррәмиләр һә-рәкатына 816-чы илдән е'тибарән көркәмли Азәрбајчан сәркәрдәси вә дөвләт хадими Бабәк башчылыг етмишди. Бу халг һәрәкаты бөјүк азадлыг мұнарибәсисинә чев-риләрәк Азәрбајчанда Әрәб хилафәтинин дајагларыны сарсытды. Белә бир шәрайтдә Азәрбајчанда вә гоншу өлкәләрдә бир сыра мүстәгил вә јарыммүстәгил феодал дөвләттәри мейдана чыхды. IX əсрин 60-чы илләриндә, һәлә VII—VIII əсрләрдә әрәбләрдән вассал асылылы-ғында олан шимал вилајәтләрдә Ширваншаһлар дөв-ләти јаранды. XI əсрин əввәлләрнән Ширваншаһлара јерли Қәсраниләр сұлаләсисин нұмајәндәләри башчылыг едирдиләр. IX əсрдә Азәрбајчаның чәнубунда, па-тахты Тәбрис шәһәри олан башта бир дөвләт тәшәккүл тапды. Әрәб чанишини тәрәфиндән әсасы гојулан бу дөвләтә X əсрин ахырынчы рүбүндән е'тибарән јерли Рәввадиләр сұлаләси башчылыг едирди. Рәввадиләрин ән мұһум тәдбиrlәрнән бири ондан ибарт олмушуду ки, етник өз-өзүнү аяламанын иәтичәси олараг XI əс-рин əввәлләрнән көчәри түрк тајфаларының бөјүк бир группунун бурада мәскүнлашмасына ичазә вермишиди.

Азәрбајчан әразисинде тәшәккүл тапан дикәр феодал дөвләтләrinә мисал олараг X əсрин 70-чи илләрн-дә Қәнчә рајонунда Шәддадиләрин дөвләтини, Азәрбајчаның чәнубунда Сачиләрин, Салариләrin дөвләти-ни көстәрмәк олар. XI əсрдә отузиллик мұбариәдән соңра Азәрбајчан Сәлчугиләр дөвләтинин һакимијәти алтына дүшду. Азәрбајчаның кечиши феодал дөвләтләрнин Шәддадиләрин вә Рәввадиләрин һакимијә-тиң сон гојулду. Ширваншаһлар исә бөјүк бир өдәнч һесабына Сәлчугиләрин вассаллығына кечдиләр. Көчәри сәлчугиләр ишғал етдикләри әразиләрин мәдәни һә-јатында һеч бир јенилик јаратмадылар; әксинә Азәрбајчаны аран рајонларында онлар јерли әһалинин мә-дәни тә'сири алтына дүшәрәк тамамилә отураглашды-лар. Бунунла әлагәдар олараг В. И. Ленин жазырды: Экәр галиб қәлән халг мәғлуб халғдан мәдәнидирсә, өз мәдәнијәтини она гәбул етдирир, бунун әкси оларса,

¹ Энгельс Ф. Марка—К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 19., С. 339.

онда мәглуб халг өз мәденийетини галиб халға тәбул етдирир».²

Азәрбајчан совет тарих әдәбијатында сон дөврләре гәдәр белә бир јанлыш мұлаһизә һөкм сүрүрдү ки, куја Азәрбајчан халғынын вә Азәрбајчан дилинин формалашмасының баша чатдырылмасында мәһз сәлчуг түркеләри мүһүм рол оjnамышдыр. Ішбуки, јухарыда дејилди ки, Азәрбајчан алимләrinin jени арашдырмалары бу мұлаһизәни гәти сурәтдә тәкзиб едәрәк белә бир нәтиҗә чыхармаға имкан јаратмышдыр ки, азәрбајчанлылар бу әразинин гәдим сакинләри олмуш вә онларын дилинин формалашмасы, һәлә сәлчугларын бураја кәлишиндән хејли әввәл—VIII—IX әсрләрдә баша чатмышдыр. Сәлчугларын бурада мәскунашмасындан сонра исә Азәрбајчан дилиндә jени сәлчуг-оғуз лексик үнсүрләrinin jaýylmasы просеси башланды.

XIII әсрин 20—30-чу илләrinдә Азәрбајчан дәһшәтли монгол һүчумларына мә'рүз галды. Монголлардан вассал асылылығыны гәбул едән Ширван әjalәtinдәn башга, бүтүн өлкә чох кечмәди ки, монголларын тәшкил етди. Һүлакуләр дөвләтинин тәркибинә дахил олду. XIV әсрин орталарында Һүлакуләр дөвләтинин дағылмасындан сонра Азәрбајчан XIV әсрин ахырларында Тәјмурләнкин истилачи гошунларынын тәзіjигинә давам кәтиrmәjәrәk, ондан асылы вәзиijәtә дүшдү. Тәјмурун тошунлары Азәрбајчаны талан вә гарәт едәрәк бөյүк дағынтылар төрәтмишди. К. Маркс һаглы олараг язырды: «Тәјмурун сијасәti минләрлә гадына, көрпәjә, кишиjә, кәнчә ишкәnчә вермәkдәn, онлары гыlyнчдан кечирмәkдәn, гыrmagдан вә бунуна да һәр јердә дәhшәт төрәтмәkдәn ибaret иди».³

XV әсрдә Күрдәn чәнубда јерләшәn Азәрбајчан торпаглары оғуз-түркмәn Ағgojунлу вә Гарагоjунлу дөвләтләrinin һакимиjәti алтында иди. XV әсрин икинчи јарысындан Азәрбајчанда Сәфевиләr дөвләti тәшәkkүl тапыр. Онлар Ағgojунуларға гаршы мубаризәjә башлајылар. XVI әсрин әvvәlләrinдә Сәfевi һөкмдары Шаh Исмаїyl Ширваны дағыдараг Ағgojунлу ордусуну мәһв етди. Даһа сонра о, Тәбрizә дахил олуб, өзүнү бүтүn Азәрбајчаны һөкмдары е'lан етди. Экәr Шаh Исмаїlyн дөврүндә бүтүn дөвләt апаратында вә ин-

зibati вәзиifәlәrdә Азәrбајchан феодаллары һакim рол ojнаjyрыларса, Шаh Аббасын һакимиjәtә kәlmәsi илә (1587—1629) һакim вәзиifәlәr бүтүnlükлә фарс феодалларынын эlinә кечди. Азәrбајchан фарс дөвләtiniн учгар бир әjalәtinә чевриләrәk ағыr истисмар зүлмүn мә'ruz галды.

XVI—XVII әсрләrдә Азәrбајchан Сәfевиләrlә Султан Tүrkijәsi арасында баш верәn вә фасиләlәrlә jүz илдәn артыg давам едәn ганлы muhāribәlәrin гырын mejdana чеврилмишdi.

Загағазијанын дикәr халглары кими, Азәrбајchан халты да Иран вә Tүrkijә iшgalчыларынын зүлмүn гаршы узун мүddәt әrzindә gәhрәmәnlүg мубаризәsi апармышлар. XVIII әсрин 30—40-чы илләrinдә Азәrбајchаны һәr јерindә Иран istibdадыna гаршы халг үсjanлары баш верири. 1747-чи илдә Надir шaһыn өlümүндәn сонra Азәrбајchанда mүstәgillik угрundа азадлыg мубарizәsi даһа da күчләndi. Бунун nәтиjәcىndә choхlu хырda феодal дөвләtләri—ханлыglar әmәlә kәldi. Илк Азәrбајchан ханлыglarы oлан Guba vә Talysh ханлыglarы һәlә XVII әсрдә mejdana чыхмыshdy. XVIII әсрин орталарында исә Шәki, Shirvan, Kәnchә, Bakы, Nахчivan, Dәrbәнд, Tәbriz, Urmiya vә Эрдәbil ханлыglarы da jaранды. Бундан башга, Garabag torpaglарында mүstәgil ханлыgдан әlavә, besh mәliklik dә tәshәkkүl tapmyshdy. Bu dejilәnlәrә Gazax vә Шәmшәddil sultantlyglarы da әlavә olunsa, XVIII әср учун Азәrбајchаны sijasи mәnзәrәsi ajdyн nәzәrә charpar.

XVIII әсрдә Иран зүлмкарларыna вә Osmanлы jүrүшләrinä гаршы mубарizә дөvрүндә Азәrбајchан халты jени bir империјa илә, әvvәlkilärdәn даһа gәrәzli вә даһа gәsбkar sijasәt јeridәn rus империјасы илә үзләshmәli oldu. Һәlә I Пjotrun чәnub cәfәri заманы, 1723-чу илдә Peterburgdakы Иран cәfiри tәrәfinindәn imzalanan мүgavilәjә kөrә, Азәrбајchаныn вә Иранын Xәzәr саһillәrinдәki вилаjätlәrinin bir choху Russija яja keçiridi. Bu дөvрдә rus дөвләtiniн Xәzәr рекиону өлкәlәri илә јeritdiji sijasәt аshaғыdakы mәgseddlәrlә mүejjәn olunurdu: 1) Шәrg тичарәtinи Volga-Xәzәr jo-lunda чәmләshdirmәk; 2) Азәrбајchаныn вә Kilanын ipәk хаммал мәnбәjinә sahiб olmag; 3) Russiya илә душmәn мөvgedә oлан Osmanлы империјасыны Xәzәrsahili рајonlara бурахмамаг.

² Ленин В. И. Эсәрләri, 33-чү ч. С. 292.

³ K. Marx vә F. Engelsin arxivи, VI чилд. С. 185.

XVIII əserin ikinci jarysynda İran və türk feodalları Azərbaiçan torpaglaryny ələ keçirmək üçün jeni bir çəhd kəstərdilər. 80—90-chy illərdə Çənubi Azərbaiçan xanlıqlary Afa Məhəmməd şah Gachar tərəfinən işğal olundu. 1794—1797-chi illərdə İran goşunlary Azərbaiçana və Kürçustana soxularaq Zagafgaziya xalglaryna bəjük iqtisadi və mənəvi ziyan vurdular.

Azərbaiçan xalgyны tarihi talejinində XIX əserin evvəllərinde Şimali Azərbaiçanı Rusiya birləşdirilməsi jeni bir mərhələ təşkil edir. 1801-chi illədə Gəzax və Şəmşəddil sultantlıqlary ilə birlilikdə Şərgi Kürçustanı Rusiya tərkibinə dahil edilməsi Azərbaiçanı Rusiya birləşdirilməsinin bашlanğıchy oldu. Azərbaiçan torpaglary bir-birinin ardýncha bəjük inسان tələfatı nəsabına, gən təkülməsi və təlyinç zərbəsi kuchun Rusiya birləşdirildi. Məhəz bu jollu 1804-chu illədə mərd və chəsür Chavad xanı bашçılıq etdiyi Kənčə xanlıgы, 1805-chi illədə Gaрабaq və Şəki xanlıqlary, 1806-chi illədə Shirvan, Bakı və Guba xanlıqlary, 1809-chu illədə isə Talysh xanlıgы nəhənək Rusiya imperiyaşının turbanı chevrildi. Bütün bu birləşdirmələr 1813-chu illədə İranla Rusiya arasında bağlanan Külüstən sülh məgviləsi ilə təsdiq olundu. Beləliklə, Azərbaiçan xalgyны tarihi taleji əzüñi iştirak olmadan iki imperiya dəvləti tərəfinən «həll olundu». Külüstən sülh məgviləsi Azərbaiçanı Rusiya birləşdirilməsinin birincisi əsas mərhələsinin basha chatdırmyış oldu. 1828-chi illədə İranla Rusiya arasında imzalanın jeni Türkmençaj məgviləsi, Naxçıvan xanlıgы da əlavə olunmagla, Şimali Azərbaiçanı Rusiya birləşdirilməsi iшинin basha chatdırımlasını təsdiq etmiş oldu. Beləliklə, Azərbaiçan torpaglaryny rus imperiyaş və İran dəvləti arasında bələşdürülməsi rəsmən basha chatdırmyış oldu. 180 ilə jahyndır ki, vənid Azərbaiçan xalgy by tarihi ədalətsizlijin turbanı olmushdur. Ətən dəvr ərzində xalgy azadlıq uğrunda apardıq məbarizə hər iki tərəfdə dəfələrlə gən icində bogulmuşdur.

Birinchi dünja müəriibəsi illərinde Azərbaiçan xalgy əzüñin çoxəsrlik tarihi dəvründə ən ağyr sıvag garşysynda galmyşdy. 1918-chi il aprel aýynda jaradylan Bakı XKC e'lan etmişdi ki, onun bashlycha

vəziyəsi nəinKİ Azərbaiçanda, nabelə bütün Zagafgaziyada Sovet hakimiyyəti turulmasы ugurunda məbarizə aparmagdan ibarətdir. Lakin 1917-chi il fevaral bürjua-demokratik ingiləbə bütün Zagafgaziyada milli shüurun jüksəlməsinə, milli istiglaliyət ugurunda məbarizə səbəb olmushdu. Bu vaxt Zagafgaziya Rusiyanın aýrlımag fikrinə düşdүjündən müstəgil Zagafgaziya Sejmi 1918-chi il aprel aýyının 26-də Zagafgaziya Demokratik Federativ Respublikasını (ZDFR) jaradılmäsiny e'lan etdi. Kürçü Chənkelinin bash nazir oлdu Zagafgaziya həkumətinin tərkibində nazir vəziyələri kürçü, azərbaiçanlı və erməni millətləri arasında bərabər bələşdurmushdu. Bu nadisədən iki kün sonra Osmanni dəvləti ZDFR-nın jaramasını rəsmən tənyidəyini bildirdi. Lakin bir ajdən sonra nadisələr kəzənlənilmədən tamamılə bашşa bir cəmtə jənəldi.

1918-chi iliñi maj aýynda Batumda Almaniya ilə müstəgil danışyglar aparan kürçü nümajəndə nej'eti çox keçmədi ki, maýın 26-də Kürçustanı ZDFR-nın tərkibindən çıxdıqını və əz istiglaliyətinin e'lan etdiyinin bildirdi. Belə bir vaxtda, artıq əz-əzüñə daýılmış Zagafgaziya Sejminin azərbaiçanlı nümajəndələri və Müsəlmən Milli Shurasınyıñ uzziwləri 1918-chi il maj aýyının 28-də Tiflisdə toplaşaraq Azərbaiçan Demokratik Respublikasını jaradılmäsiny e'lan etdilər. Müsəlmən Şərgində ilk demokratik respublikanın jaşadılmäsiny radio və telegraf vasitəsilə bütün dünja билди. Fətəli xan Xojski respublikanın ilk bash naziri tə'jin edildi. Kürçustan həkumətinin xahişi ilə Azərbaiçan milli həkuməti Tiflisdən Kənčəjə kəçərək bu şəhəri muvəggəti olaraq əzüñə paftaxt etdi. Azərbaiçan Demokratik Respublikası Bakınyı daşnaklarda sıx əlagə saxlajan Xalq Komissarları Sovetinin nüfuz daırəsindən chıxarmag üçün kərkini əməli-siyasi fəaliyətə bəşlədi. Lakin Demokratik respublikanın istər Şərgdə və istərə də Gərbdə məvgəji o gədər də məhəkəm dejildi. Respublikanın gərb raionlarynda erməni hərbi daşnak bandaları azərbaiçanlıların kütłəvi gyryyny təşkil edir və garətçiliklə məşgul olurdular. Respublikanın şərgində isə daşnaklarda sıx əlagədə olan BХКС-nin bədnəm rəhbəri C. Shaumjan 1918-chi iliñi martında 30 mindən çox azərbaiçanlınyıñ gyryyny

тәшил етдиңдән соңра ијун айынын әvvәлләриндән е'тибарән Кәнчәјә дөгру һүчума һазырлашырыды. Ијун-ијул ајларында һәр икى тәрәфдән бәյүк тәләфата сәбәб олан гызыбын дөјушләр кедирди. Лакин ијул айынын ахырларында түрк гошунларынын Бакы һәндәвәриндә көрүмәсі Бакы Советини горхуја салды вә С. Шаум-јан Бакы ХКС-нин бурахымасыны е'лан етди. Август айында кенерал Денстервилии команданлығы алтында олан инкилис гошунлары Бакы коммунасына јардым мәгсәдилә ораја дахил олдуларса да, онлар бурада узун мүддәт гала билмәдиләр. Сентябрьн 14-дә инкилисләр Бакыны тәрк етмәјә мәчбур олдулар. Бир күн соңра Азәрбајҹан милли гошун һиссәләри Бакыја дахил олду. Чох кечмәди ки, АДР-нын пајтахты Кәнчәдән Бакыја көчүрүлду. Бундан соңра Азәрбајҹанын бу милли суверен дөвләти өз јарадычыларындан бири олан мусават партијасынын лидери Мәммәд Эмин Рәсүлзәдәнни дедији кими, «инсанлара һүрријәт, милли мүстәгиллији, демократијаны вә һүгуг бәрабәрлијини башлыча амалына, гајесинә чевириди.

Бәյүк демократик тәдбиrlәр һәјата кечирмәјә башлајаң Азәрбајҹан һәкумәти шималдан Совет Русијасынын дипломатик тәэзигинә мә’рүз галырыды. Азәрбајҹанын стратеги мөвгеji вә Русијанын јанаҹага олан бәйүк еһтијачы тезликлә бу әразинин большевикләр тәрәфиндән әлә кечирилмәсini тәләб едирди. Тәсадуфи дејил ки, Ленин һәлә 1920-чи илин мартаңда Гафгаз чәб-һәси һәрби-ингилаб шурасына, Смилга вә Орчоникидзе-ниң үнванына вурдуғу телеграмда көстәрирди ки, «Бакыны тутмаг бизә сон дәрәчә вә сон дәрәчә зәруриди. Бүтүн сә’јинизи буна верин. «Одур ки, чәми 23 ајдан соңра АДР-нын рәһберләри республиканы мүстәгиллијини тә’мин етмәли олан 6 мүһүм шәрттин јеринә јетириләчәји барәдә большевикләrin вердији вә’дә ина-нараг, 1920-чи ил апрел айынын 28-дә һакимијәти онларпа тәһвил вердиләр. Лакин республика рәһберләри чох бәйүк сәһвә јол вермишдиләр. Мәркәзин нұмајәндәси кими XI Орду илә Бакыја кәлән А. Микојан бир күн соңра һәјасызчасына билдирмишди ки, мүстәгил Азәрбајҹан Совет Республикасы барәдә һеч бир сөз ола билмәз. Чох кечмәди ки, Азәрбајҹан ордусу дағыдылды, сијаси партијалар бурахымалды, парламент вә һеку-мәт үзвеләри тә’гиб олунмаға башланды. Азәрбајҹанлы-

лар тез бир заманда дәрк етдиләр ки, јени большевик һәкумәти чар Русијасынын јеритдији көһиә мүстәмләкәчилик сијасәтини јени тәрзә вә јени формада давам етдирир. Москваја фәхри «сүркүнә» қөндәрилән Н. Нәриманов соңralар бу милли фәлакәт барәдә фәрјад ғарырыды.

Бунунла белә Азәрбајҹан халгы һафф вә әдаләтин галиб кәләчәјинә бәйүк үмид бәсләјир вә Азәрбајҹан республикасынын бәйүк дәвләтләр тәрәфиндән рәсмән танындығы 1920-чи илин јанвар қүнләrinde Азәрбајҹан парламентинин сәдри Элимәрдан бәј Топчубашовун де-дији сөзләрин јенидән һәгигәтә чевриләчәји күнү көзләјир: «Биз она көрә үмидимизи итмирик ки, халгымызын мүстәгил јашаја билмәсинә вә һансы гурбанлар баһасына олурса-олсун, кеч-тез өз истиглалијәтинә чатмасына инанырыг. Биз һеч вахт бу әвәзсиз не’мәти әлдә етмәк фикриндән әл чәкмәјәчәјик».

* * *

Азәрбајҹанлылар Гафгаз рекионунда јашајан халглар ичәрисиндә сај е'тибарилә руслардан соңра икинчи јердә дурур. Онлар Азәрбајҹан ССР-әналисисинин бәйүк эксәријјәтини тәшкүл едиrlәр. Бундан башга, азәрбајҹанлыларпа бәйүк груплар һалында Қурчустанда, Орта Асија вә Газахыстанда, һабелә Дағыстан МССР-дә раст көлинir. 1989-чу ил, ахырынчы, Умумиттифаг сијаһыя алынmasына көрә Азәрбајҹан ССР әналисисинин үмуми сајы 7 млн. 21 мин нәфәр олмушдур. Азәрбајҹанлыларын сајы республикада 5 мил. 805 мин нәфәр, Қурчустанда 307 мин (гејри-рәсми мә’лумата көрә, 700 мин), РСФСР-дә 152 мин, Газахыстанда 73 мин, Өзбәкистанда 60 мин, Туркмәнистанда исә 24 мин нәфәрдир. Умумијәтлә, ССРИ дә дахил олмагла азәрбајҹанлыларын дүнja хәритәсindәki демографик гурулушу ашағыдақы кимидир: Иранда—23 млн., ССРИ-дә—7 млн., Туркијәдә—2,5 млн., Иракда—700 мин, Һиндистан вә Пакистанда—350 мин, Ислеҹ, Норвег, Данимарка вә Нолландијада—306 мин, Эфганыстанда—438 мин, Гәрби Алманијада—250 мин, АБШ-да—230 мин, Франсада—170 мин, Сурија вә Сәудијә Әрәбистанынын һәр бириндә—50 мин, Іемәндә—19 мин, Канадада—10 мин, Ислеҹрәдә 40 мин вә с.

Дүнjanын эксәр елкәләrinde олдуғу кими, Азәрбајҹанлылар 3 сиф. 1270

чан әналиснин дә етник тәркиби јекчинс дејилдир. Бұрада да әсас халгла јанашы, чохлу мігдарда етник группар, милли азлыглар вә етнографик группар вардыр. XIX—XX әсрін әvvәllәrinde өз тәсәrrүфат-мәдени сималарына көрә әсас әнали күтләсіндән фәргләнән айрымлар, падарлар вә шаһсевәnlәr бу чүр етнографик группар сырасына дахил идиlәr. Інр үч әнали группу өз мәншәи вә дилинә көрә түркдилли азәрбајҹанлыларла ejnijjәt тәşkil едиrlәr. Мәншәjинә көрә айрымлары ермәниләrlә әлагәләndirмәjә тәшеббүс көстәрән фикирләrin (Ә. Эләкбәров, В. Кобычев) әсассыз олдуғу сон тәдгигатларла (Г. Гарагашлы) сұбута јетирилмишdir. Бу әнали группуна садәчә олараг она көрә белә бир ад верилмишdir ки, онлар дағлыг вә дағәтәji зоналарда мәскүнлашарағ әсас әнали күтләсіндән бир нөв айрылыгда яерләшишdiләr. Она көрә дә онларын мәнишәт вә мәдәnijjәtinde bә'zi фәргли хүсусијjәtlәr формалашмышды. Айрымлар башлыча олараг Кәдәбәj, Дашкәsәn, Кәлбәчәr вә Ханлар раionларында мәскүнлашмышлар. Онлара Азәrбајҹанла сәрhәd олан Ермәнистанын bә'zi дағ kәndlәrinde дә раст кәliniрди. Иkinчи бәjүк етнографик груп падарлар иди ки, бунлар әсасен Азәrбајҹанын Ширван зонасында мәскүнлашмышдылар. Һәm айрымларын вә hәm дә падарларын мәnшәjи билаваситә ofuz тајfалары илә әлагәdardыr. Белә eйтимал едиrlәr ки, ахырынчылар Елханиләr сулаләси дөврүндә Азәrбајҹана kәlmishlәr. XVI—XVII әсрләrdә lәzkiләrin шimaldan олан basgыnларынын гарышыны алмаг учун падарлар Азәrбајҹанын шimalшәrg һиссесинә kөчүrүlmүshдulәr. XIX әсрін орталашында Чавад гәзасында jашаjan падарлар Илхычы, Гарачорунлу вә c. адлар дашыjan бир сыра тирә вә голлара айрылырдылар. Азәrбајҹанын Afsu, Ofuz, Дәвәчи, Сабирабад, Afдam, Xacmaz вә Тәrtәr раionларында jерlәshen Падар, Илхычы вә Илхычылар ады илә танынан мұасир kәndlәr билаваситә падар етнографик груп илә бағlyдыr.

Муғанда, Araz чајы бојунда мәскүнлашан үчүнчү етнографик груп—шаһsевәnlәrin еркәn вәtәni Чәnu bi Азәrбајҹан олмушdur. Онлар Shah Abbas дөврүнүн Гызылбашлары илә әлагәdар олан бир сыра Азәrбајҹан гәbilәlәrinin үмумilәshdirilmis етник бирлиjидir. Онларын Шимали Азәrбајҹана ilkin ахыны XVIII әсирин ахыры—XIX әсирин әvvәllәrinde баш вермиш-

dir. 1813-чу илдәn 1872-чи иләdәk Шимали Азәrбајҹана kәlmiш шаһsевәn алачыларынын сајы 3,5 миндәn 12,5 минә галхмышды. 1870-чи ил мә'lumatына көрә, Bakы guberниjасында: хырдапај, хәләfli вә муганлы (500 аилә), поладлы (300 аилә), хумуста поладлысы (150 аилә), новрузалыbәjli (100 аилә), гузанлы (60 аилә), талыш-микаjыллы (400 аилә), гочабәjli (200 аилә), сеjидләr, әлибабалы, дәмирчи, гаратасымлы вә бу кими онларча шаһsевәn jарымkөчәri ичмалары jашаjыrды. 1880—1885-чи илләrdә чар hөkumәti шаһsевәnlәrin бәjүk bir һиссесини бурада ичазәsiz jашадыларына көrәkeriјe—Ирана гаjtармалы олду. Азәrбајҹанда галан шаһsевәnlәr башлыча олараг үч һиссәj айрылырдылар: 1. Һүсеjnli, кәrimli, әлиjарлы; 2. Тағыбәjli, чугунлу, чаллар; 3. Һачыкишили, искәndәrlи вә кечәllәr.

1839-чу илдәn e'tibarәn шаһsевәnlәri елбәjilәr иdarә eдиrlәr. Онларын gejri-mәhдud сәlañijjәtlәri варды. Елбәjи илә jанашы шаһsевәnlәrdә nәslili-gәbiла afgaggallarы da фәalijjәt kөstәriрdi. Елбәjilәr bu afgaggallarыn vasitәsilә шаһsевәnlәrdәn верки вә rusum топлаjыrды. Xәzinәjә daхил олан веркинин онда bir һиссесини елбәjи өзу kөtүrүrdu. Веркиlәrlә jанашы, елбәjilәr һәp nәsildәn bir нәр dәvә, 20 алачыg кечәsi, 10 batman jaғ вә 50 gojун алыrды. Nәslin afgaggallarы da һәmin nәslin xәzinәjә verәchәjи веркинин онда биринә саjиб олурdu.

Азәrбајҹанын Rusiјаја бирләshdiриlmәsinә гәdәr Muғan дүzү Tалыш ханлығына mәxsus иди. Xанлыг бурадакы гыш отлаг саjәlәrinde istifadә mүgabiliндә шаһsевәnlәrdәn чөpbашы адланан верки топлаjыrды. Xанлығын Rusiјаја бирләshdiриlmәsindәn соnra бурада илк dәfә олараг шаһsевәnlәrin bir һиссәsi Jедdi-ojmat kәndinin әsасыны gojdu; галанлары исә өз tәrәkәmә һәjat tәrәzlәrinи давам еtдиrmәkә idilәr.

Jухарыда адлары чәkilәn һәp үч етнографик груп өз һәjat tәrzi вә mәniшәtinә көrә Азәrбајҹанын әsas әnaли kүtләsindәn фәргlәniрdiләr. Бунлар башлыча оларag jарымkөchәri-tәrәkәmә tәsәrrүfatы ilә mәshfул оlурduлар. Kөchmә-otlag малдарлыg tәsәrrүfat формасы ilә фәргlәnәn шаһsевәnlәrin вә падарларын башлыча mәshfуlijjәtlәri gojunchulug иди. Онлар az мигдарда прибуjнuzlu мал-tара вә bir гәdәr дә dәvә sahlajыrдылар. Экинчилик jардымчы tәsәrrүfat саjеси кими чүзи паj чәkисинә malik иди. Айрымлар да tәrәkәmә tәsәr-

рүфаты дашијычылары олсалар да, онлар дағлыг вә дағätzөји отураг маддарлыг тәсэррүфаты илә мәшгүл олурдулар. Дәмjә әкинчилик вә тәрәвәзчилик айрым тәсэррүфатында маддарлыгла паралел апарылды.

Жұхарыда тәсвир олунан һәр үч әһали группуның назырда етнографик груптар кими сәчијјәләндірән хүсүннијетләр арадан чыхмышды.

Азәрбајҹан дили түрк дилләринин чәнуб-гәрб, оғуз группуна вә жаҳуд гәрби һүн группуна иштәддир. Танынмыш шәргшүнас Н. Басқаковун фикринчә, түрк дилләринин гәрби һүн группуна Азәрбајҹан дили илә јанашы чуваш дили (1,8 млн.), түрк дили (50 млн.), түркмән дили (3,4 млн.), татар дили (6,5 млн.), башгырд дили (1,4 млн.), өзбек дили (15 млн.), газах дили (7,6 млн.), уйгур дили (6 млн.), вә гарачај (131 мин.) дили дахилдир.

Мұасир Азәрбајҹан дили дөрд диалект группуна вә онларла бағыл олан бир соҳи шивәләрә бөлүнүр. Азәрбајҹан диалинин шәрг диалектләр группуна: Губа, Бакы вә Шамахы диалекти, набелә Муган вә Ләнкәран шивәләрі дахилдир. Гәрб диалектләр группуна: Газах, Кәнчә вә Гарабағ диалекти вә айрым шивәси иштәддир. Шимал диалектләр группуна: Шәки диалектли вә Загатала-Гах шивәси дахилдир. Чәнуб диалектләр группуна исә Тәбриз диалекти, набелә Нахчыван вә Ордубад диалекти илә јанашы Ереван шивәси иштәддир.

Азәрбајҹан республикасынын һазыркы саһәси 86,6 мин кв. км-дир. Республика шималдан Дағыстан МССР, шимал-гәрбдән Күрчүстән ССР, чәнуб-гәрбдән Ермәнistan ССР, чәнубдан исә Иран (618 км) вә Туркијә илә (11 км) һәмсәрһәддир. Шәргдән Хәзәр дәнисинә ғовушан Азәрбајҹан республикасынын саһил хәттинин узунлугу 825 км-дир. Азәрбајҹан республикасынын тәркибинә бир муҳтар республика вә бир муҳтар вилајәт дахилдир. Халг тәсэррүфатыны идарә етмәк вә планлаштырмаг мәгсәдилә Нахчыван МР-дә 5 рајон, ДГМВ-дә дә 5 инзивати рајон јарадылышты. Азәрбајҹан республикасында 62 шәһәр, 121 шәһәр типли гәсәбә вардыр. Бу шәһәрләрдән 9-ү билаваситә республика табелийнә олан шәһәрләрдир (Бакы, Кәнчә, Сумгајыт, Эли Бајрамлы, Минкәчевир, Шәки, Іевлах, Ләнкәран вә Нафталан). Азәрбајҹан республикасынын пајтахты Бакы шәһәрини әһалисинин сајы 2 милжона жаҳын олдуғундан о, милжончу шәһәрләр сырьына дахилдир.

Азәрбајҹаның мұасир етник тәркиби јекчинс дејил-

дир. 1989-чу ил Умумиттифаг сијаһыја алымасынын нағиетчеләринә қорә республика әһалисинин үмуми сајы 7,1 милжон нәфәр олмушдур. Умуми әһалинин 86 файзини тәшкил едән түркдилли әсас халгдан башга 392 мин рус, 175 мин ермәни, 171 мин ләзки, 44 мин авар, 32 мин украиналы, 29 мин татар, 25 мин јәһуди вә 21 мин талыш, 10 миндән соҳи тат, 6 миндән соҳи үдин вә 45 мин нағиетчеләрдән соҳи гејри-милләтләрин нұмајәндәләри јашајыр. Руслар әсасен ири шәһәрләрдә, набелә Пушкин, Чәлилабад, Кәдәбәј, Шамахы вә Масаллы рајонларынын бә'зи қандләрнәдә јашајылар. Ермәниләр Ханлар, Коранбој рајонларында вә ДГМВ-дә мәскүнлашмышлар.

Азәрбајҹаның шимал һиссәләрнәдә Гафгаз-Ибер дилләрнәдә данышан бир сырға халглар јашајыр. Бунлара мисал олараг ләзкиләри, аварлары, сахурлары (8,5 мин), үдинләри вә Шаһдағ группу халгларындан: будуглары, гырызлары вә хыналыглары көстәрмәк олар. Республиканың шимал-гәрбиндә, Күрчүстәнла сәрһәд рајонларда јенклиј адланап башга бир етник груп да јерләшир.

Азәрбајҹанда дилләрин Ынн-Авропа дил айләсими Иран группуна дахил олан бир сырға халглар да мәскүнлашмышлар ки, бунлар әсасен татлардан, талышлардан вә қурдләрдән иштәддир. Татлар вә тат диалинәдә данышан бир груп әһали Губа, Дәвәчи вә Шамахы рајонларында, набелә Исмаїллыда вә Абшерон рајоннанун бә'зи қандләрнәдә јашајылар. Талышлар Иранла сәрһәд олан чәнуб-шәрг рајонларында, набелә Араз чајындан чәнубда јашајылар. Қурдләр исә Азәрбајҹаның гәрб зонасында мәскүнлашмышды.

Мұасир етник груп кими Азәрбајҹан халғынын тәркибинә дахил олан татлар, жұхарыда дејилдији кими, һәлә Сасаниләрин һакимијәтти дөврүндә Ирандан көчүрүлүб бурада јерләшдирилмиши. Онларын дили Ынн-Авропа дилләринин Иран будағыны тәмсил едир. 1979-чу ил мә'лumatына көрә, ССРИ-дә јашајан бүтүн татларын сајы 22 мин нәфәр олмушдур. 1926-чы илдә исә Азәрбајҹанда 28443 нәфәр, 1959-чу илдә—11 мин нәфәр, 1970-чи илдә 7,8 мин, 1979-чу илдә 8,8 мин, 1989-чу илдә 10,2 мин нәфәр тат јашајырды. Элбәттә бу рәгемләре нисби статистик рәгемләр кими јанашылмалыдыр. Чүнки татларын азәрбајҹанлыларла дайма ассимиляциясы кедир; вахты илә өзләрини тат кими гәләмә вериб гејдијатдан кечәнләрин эксәријәти һазырда азәр-

бајчалы кими гејд олунурлар. Динн әlamәтләrinә көрә татлар үч группа айрылып: тат-мусәлманлар, ермәни-григорянлар вә тат-иудејләр. Адәтән, ахырынчылары дағ чуңуллары да адландырылар. Мусәлман татларын әксәрийjети Абшерон јарымадасындакы Балаханы, Сураханы кәндләриндә, Хызы вә кечмиш Сијәзән рајонлары әразисиндә, Губа рајонунда, Шамахы рајонунун Мәләмәт кәндләриндә, Исмаїллы рајонунун Лайыч гәсәбәсийндә јашајыллар. Ермәни-григорянлар исә бу јашынларадәк Шамахы рајонунун Мәдрәсә кәндләриндә вә Дәвәчи рајонунун Кильвар кәндләндә мәскунлашмышыллар Дағ чуңуллары Губа рајонунун Гырмызы гәсәбә адланан јашајыш мәнтәгесинде, Оғуз рајонунун мәркәзинде, һабелә Бакыда јашајырдылар. Көрүндуjу кими, татлар вәнид инзibati-әрази чөрчизесинде дејил, республикада сәпәләнмиш вәзијәтдә јашајыллар. Үзүн әсрләр бојунча тат мәншәли әнали группу азәрбајчанлыларла сыйигисади-мәдәни әлагәдә олмушлар. Татларын азәрбајчанлыларла етник-мәдәни јаҳынлашмасы узүн әсрләр бојунча давам етсә дә, бу просес Азәрбајчанын Русија тәркибинә бирләшдирилмәсindәn соңra да-ха сүр'әtlә кетмишdir. Һазырда Совет Азәрбајчанында јашајан бүтүн татлар Азәрбајчан дилиндә сәрбәст да-нышыр вә бу дилдә дә тәһисил алырлар. Бунунла белә, онлар өз дилләрини дә сахлајараг, јери кәлдикчә мәи-шәтдә бундан истифадә едиrlәr. Һазырда башлыча олараг кәнд тәсәррүфаты илә мәшгүл олан татлар экин-чилик, үзүмчүлүк, бағчылыг вә малдарлыг саһәләриндә чалышырлар.

Ингилабдан эvvәl јарымнатурал кәndli тәsәrrüfаты шәraитинде јашајан татлар ев пешәси вә сәnәtкарлыг мәңсуллары истеңсалы илә дә мәшгүл олурдулар. Хүсусилә мис габ истеңсалы, тохучулуг, көн-дәри е'малы вә мұxtәliф орнаментли тикмәләр кениш јаýымышы.

Азәrbaјchanda јашајan икинчи бејук етник груп талышлардыр. Бә'зи тәdгигатчылар онлары Азәrbaјchanyн ән гәдим јерли тајфалардан олан кадусиләrin галыглары олдуғуну гејдә алырлар. Бу етник бирлик өзләрини талуш, талышон адландырыр. Онларын да дили Һинд-Авропа дилләrinin Иран будағына дахилdir. Бунунла јанаши, талышларын дилләrinde, бунларын лүгәт тәркиби баҳымындан, хејли мигдар Гафгaz дилләри элементләrinе раст қәlinir. Совет Азәrbaјchanyнда јашајan талышлардан башга, 100 мин нәfәrdәn чох та-

лыш Иранда мәскунлашмышдыr. 1926-чы пл сијаһыза аlyнmasына көrә Азәrbaјchanda 77039 нәfәr талыш варды. 1989-чу илдә исә онларын сајы 21,2 мин нәfәr олмушшудur. Талышлар мәишәтдә өз дилләrinde истифадә етсәләr дә, Азәrbaјchан дилиндә сәrbәst данышдыгларындан, бу дилдә дә јазыб, охујур вә тәһисил алырлар. Һазырда Ләнкәранын ибтида синифләrinde талышдии дә бир фәnn кими дәрс чәdвәлләrinе әlavә едилишишdir. Талышлар башлыча олараг Ләnкәran, Лерик, Астара вә гисмәn Masallы рајонларында јашајыллар.

Азәrbaјchanda өзләrinи ути, уди адландыран бир груп удинләr дә мәскунлашмышдыr. Удинләr күтләви налда Гәbәlә рајонунун Ниж кәндләrinde, Оғуз рајонунун мәркәzinde, Kүrчустan CCP-ин Kварел рајонунун Октомberi кәндләндә јerләшмишләr. Ахырынчылар 1921—1922-чи илләrdә, вәтәndash мүһарибәsinde сонракы ағыр игтисади чәtinlik илләrinde, Варташendәn көчүб кетмишdir. Һазырда онларын сајы 900-ә јаһындыr. Удинләrin bir һиссәsi кечмиш Газах гәzасынын Kирзан кәндләндә (индики Tовуз рајонunda) јашајырдылар. XX әсрин 30-чу илләrinde бурада 36 удин аиләsinin јашадығы гејdә alыnмыshdy. Һазырда демәk олар ки, онларын һамысы ermәnilәshmiшdir. 1926-чы илдә 2500, 1970-чи илдә—6300, 1989-чу илдә исә 6100 нәfәr удин гејdә alыnмыshdy. Бүтүн Иттифагда јашајan удинләrin сајы 7 min nәfәre јаһындыr. Удин дили Дағыстан дилләrinin ләzki јарымgrupuna aид олмагла Гафгaz дили аиләsinе дахилdir. Азәrbaјchanda јашајan удинләrin әdәbi дили Азәrbaјchан вә ermәni, Kүrчустan удинләrinin дили исә күрчү дилиdir. Удин дили Gaфgaz Албаниjasы әналиsinin әn гәdim дилләrinde бириidir. Musa Kаланкаjтуklunun «Ағван тарихи» (VII) kitabynda тез-тез «uti вилаjәti» adыna рast қәlinir. A. Bakыханова көrә, удинләr vaхтилә Gubada da јашајырдыlар. XIX әср әdәbijja-tynda индики Marдakert рајонунун Cejsulan кәндләндә удинlәrin jашамасы һaggыnda mә'lumat vардыr. E. ә. V әсрдә јашамыш һерадот өз әsәrinde bашга етник груplarla јанаши утиләrin дә adыны чәkir. X әср мүэллиfләrinde Ioһan Katalikos Gaрабағda јашајan утиләr һaggыnda mә'lumat verir. Kөrүndujy kimi, гәdim вә orta әсрләr dөvрүндә удинlәr Azәrbaјchanyн хејли һиссәsinе јаýымышыллар. Һазырда Варташenlә gonшулуғda јerlәn'ен Mirzәbәjli, Chourlu, Sulтаннұх,

Башкүнкүд вә Қөјәм кәндләриндә ики дилли азәрбајчанлы-удинләрә раст кәлинир. Кичик Гафгаз дағлары этәкләриндә јашајан удинләrin бир гисми ермәниләш-мишдиләр. Удинләр өз дини е'тигадларына көрә христиан олмушлар. Оғуз вә Октомбери удинләри проваслав, Ниж удинләри исә григорјан мәсәблидирләр. Удин-григорјанларын адлары, фамилијалары вә килсә ишләри ермәни сајағыдыр. Провослав удинләрининки исә күрчү сајағыдыр. Дини е'тигадларынын ејнилигинә көрә удинләrin әксәрийјети ермәни вә күрчуларин мәдәни тә'сириңә мә'руз галмышлар. Лакин азәрбајчанлыларла узун мүддәтдән бәри сых әлагәдә олан удинләrin мадди вә мәнәви мәдәнијјэтинде үмуми, өхшар хүсусијјётләр даһа чохдур, һәтта онларын дилләринин граматик вә фонетик гурулушларында јахынлыг нәзәрә чарпыр.

Азәрбајчанын шимал-шәргиндә «Шаһдағ» групу халглары: будуглар, гырызлар вә хыналыглар јашајылар. Бунлар эсасен Губа рајону әразисиндәки ejini адлы кәндләрдә мәскүнлашмышлар. Будуглар бундан әlavә һәмmin рајонун Дәли гая вә Қүнеj будуг кәндләриндә, гырызлар исә Элик, Чек вә Һапут кәндләринде јашајылар. Будуг, гырыз вә һапултара мәхсус бә'зи оба вә шенликләрә Исмајиллы, Хачмаз, Губа, Гәబәлә вә Зәрдаб рајонларында да раст кәлинир. Хыналыглар исә јалныз вәнид бир кәнддә јығчам бир шәкилдә мәскүнлашмышдыр. XIX әсрин 80-чи илләrinә аид олан бир мәнбәдә бу халгларын сајы барәдә мә'lumat верилир: бурада будугларын сајы 3805 нәфәр, гырызлар—8137 нәфәр, һапултар—997 нәфәр, чекләр 1277 нәфәр вә нә-хајәт, хыналыглар 5670 нәфәр гејд олунмушдур. Бу халгларын һәр бири өз мүстәгил дилләриндә данышылар. Онларын дили шәрти олараг Дағыстан дилләринин ләзки јарымгрупуна аид едилir. Өз дилләrinдән әlavә һәр үч халг Азәрбајчан дилиндә дә сәрбәст данышыр. Азәрбајчан дилини јалныз чох јашлы сакинләр, неч вахт кәнддән кәнара чыхмамыш гочалар зәиф билирләр. 1959-чу илдән бәри һәмин халглар өзләrinни айрыча бир етник група мәнсубијјётләrinни гејд етдиrмәјиб, јалныз азәрбајчанлы јаздырылар.

«Шаһдағ» групу халгларындан хыналыгларын адьна илк дәфа XIII әср мүәллифләrinдән Јагут һәмminin әсәрләrinde раст кәлинир. Хыналыглар өз кәндләрини «Хенелег», өзләrinни исә кәтид адландырылар.

Г. Э. Гејбуллајевин фикринчә һәмин сөзүн биринchi һиссәси олан хене анлајышы Гафгаз Албанијасындакы Хени вилајәтинин ады илә әлагәдардыр. Гырызлара кәлиничә, онлар јашадыглары кәндләrin ады илә ајры-ајры групплара бөлүнүрләр. Гырыз группларынын дилләри јалныз диалект хүсусијјётләrinе көрә бир-бириндәn фәрләнир. Гырызлар өзләrinи «кәрәз», будуглар исә онлары «кәрәд» адландырыр. Һәр ики сөзүн эсасы олан «кәр» гырыз етносуну мүәjjәnlәшдирир. «Шаһдағ» группунун үчүнчү етносу олан будуглар өзләrinи «будубер» адландырыр.

Азәрбајчанда бир груп Ирандилли күрдләр дә јашајыр. 1979-чу илдә бүтүн Иттифаг мигјасында 116 мин күрд јашајырды. Онлардан 51 мин нәфәри Ермәнистанда, 12 мин нәфәри Орта Асијада, 26 мини Күрчүстанда, 27 мин нәфәри исә Азәрбајчанда јашајырды. 1989-чу илдә исә Азәрбајчакда рәсми олараг 12,2 мин күрд гејдә алынмышдыр.

Күрд дили Иран дилләrinин шимал-гәрб будағына дахилләр. Бу дилин ики эсас диалекти вардыр. Бунлардан бири шимал-гәрб курманчы диалекти, дикәри исә чәнуб-шәрг күрдү диалектиdir. Күрдләrin фолклору вә әдәби дили биринchi диалект эсасында јаранмышдыр. Загафзиза күрдләri мәһз курманчы диалектинде данышылар. Назырда Азәрбајчан күрдләri республиканын Қәлбәчәр, Лачын, Губадлы вә Зәнкилан рајонларында мәскүнлашмышлар.

Јухарыда ады чәкилән јенкило етник группуна кәлдикдә исә онлар азәрбајчанлылар, аварлар вә сахурларла бирликдә Загатала, Гах вә Балакәn рајонларында јашајылар. Назырда Јенкијан, Тасмалы, Зәjәm, Гараған, Элибәjли, Көтүклү, Мешәбашы, Гах-инкило кәндләри јенкилоjлara мәхсус јашајыш мәскәnlәridir. Бу әнали группунун бөյүк әксәрийјети мүсәлман, галанлары исә христиандыр. Белә бир фикир сөjlәjiрләr ки, јенкилоjлар өз мәншәләrinе көрә күрчүдүрләr. Онлар XVII әсрин әvvәllәrinde ислам динини гәбул етдиkләrinе көрә, азәрбајчанлылар онлара «јенкилоj», ј'ни јени ѡл—эркана, јени динә кәләnlәr ады вермишләr. Г. Гејбуллајевин фикринчә, бу етносун әсл ады күрчү мәншәли «келоj» олmuş, XVII әсрин әvvәllәrinde ислам динини гәбул етдиkдәn соңra «јени келоj» адланмышлар. Гәdim мәнбәләrin вердиji мә'lumata көрә, јенкилоjлар, ј'ни гәlim келләr ики мин илдәn артыг-

дыр ки, Алазан чајы бојунда јашајылар. Јенкилојларын әчдадлары олан көллөр Гафгаз Албанијасында јашајан Ирандили етнос идиләр. Орта әсрләр дөврүндә дини е'тигәд бахымындан күрчүләрлә јахынлашараг, әlavә олараг күрчү дилини дә гәбул етмишдиләр.

1924-чү илдә јарадылмыш Нахчыван МР әһалисиин умуми сајы 295 мин нәфәрdir. Республика әһалисисинн бөյүк эксәрийјәтини азәрбајчанлылар, 3,8 мин нәфәрини руслар, 2,8 мин нәфәрини исә гејри-милләтләр тәшкىл едир. ДГМВ әһалисисин учдә бир һиссәсиси азәрбајчанлылар, галанларыны исә өрмәниләр вә гисмән руслар тәшкىл едир.

II ФӘСИЛ

КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ

Экинчилик. Азәрбајчанын тәбии-чоғрафи шәраити та гәдим дөврләрдән бурада экинчилик мәдәнијјәтинин иикишаф етдирилмәси учун әлверишли имкан јаратышдыр. Азәрбајчанын мухтәлиф рајонларында: Гәбәлә, Өрәнгала, Іалојлутәпә, Құлтәпә, Хочалы, Гаракөмәктәпә вә с. әразиләрдә апарылан археологи газынтылар заманы тапылан әмәк аләтләри галыглары Азәрбајчанда Сон Неолит вә Тунч дөврләриндән башлајараг бурада экинчилик мәдәнијјәтинин јајылмасыны сүбүт едир. Хочалы, Узәрликтәпә вә Құлтәпә јашајыш мәскәнләриндән әлдә едилен бәрк вә јумшаг буғда вә арпа биткиләри галыглары һәлә узаг кечмишдә бу әразидә кениш мигјасда дәнли биткиләр бечәрилдијини тәсдиг едир. Е. ә. III миниллијин сону, II миниллијин әvvәлләринде Тунч дөврүнә аид олан экинчилик аләтләри артыг тоха экинчилијиндән хыш әкинчилијинә кечилмәси барәдә мә'лumat верир. Кәдәбәj рајонундан тапыланыш тунч ораг, Ханлар рајону әразисиндән тапылан чахмагдаши кејдирилмиш ағач вәлләр бу чәһәтдәn олдугча бөйүк елми мараг дөгурур.

Азәрбајчан әразисиндә, Сасаниләр дөврүндә чәкилиш Ковуарх каналынын изләри бу јерләrin дүзән рајонларында сүни суварма әкинчилијинин кениш тәт-биg едиildијини көстәрир. Минкәчевир, Іалојлутәпә, Нүжди, Гәбәлә, Шамахы јашајыш јерләриндән әлдә едилен дән дашлары (киркирә), дәмир ораг, тәсәррүфат күпләри вә с. Азәрбајчанын гәдим сакинләринин әкинчилик пешәләри һаггында долгун тәсәvvүр јарадыр. Гәдим әкинчилијә аид әмәк аләтләри вә дән дашлары һәлә Енеолит дөврүндәn Азәрбајчанда тахыл биткиләринин јетишдирилмәси һаггында эсаслы фикир сөјләмәj имкан верир.

Орта әсрләр дөврүндә вә һабелә јени дөврдә Азәрбајчан әкинчилиji кениш интишар тапмышды. Бу дөврләрдә әһали өз тәсәррүфат мәишәтини бир нөв јени гајдада гурмуш, тәсәррүфатын чохсаһәлилијинә наил олараг тахылчылыгла јанаши бағчылыгла, бостанчылыгла,

тәрәвәзчиликлә үзүмчүлүклә вә һабелә техники биткиләр бечәрилмәси илә мәшгүл олмушдур.

XIX әсрдә Азәрбајчанда дәнли биткиләр әкинчилији—буғда, арпа, чәлтик, гисмән гарғыдалы вә дары бечәрилмәси үстүн мөвгө тутурду... 1899-чу ил мә'лumatына көрә, дәнли биткиләрин 60%-ни буғда, 28%-ни арпа, 10%-ни исә чәлтик әкинчилији тәшкىл едири. XX әсрин әvvәлләrinдә техники биткиләрин, хұсусилә тохучулуг сәнајеси үчүн хаммал мәнбәји олан памбырын бечәрилмәси илә әлагәдар олараг тахыл әкинчилијинин фаиз нисбәти хејли ашағы дүшмүшду.

Торпағын мәңсүлдарлығыны артырмаг үчүн ата-бабадан мирас галмыш ән'әнәви гајдалара риајет олунурду. Йорулмуш торпаг саһәләри бир гајда олараг динчә бурахылыш, нөвбә илә дикәр бош саһәләр бечәрилди. Динчә бурахылыш саһәләрдә исә азот күбрәси илә зэнкин олан хүсуси јонча нөвү әкирдиләр. Торпағын бачарыгла шумланмасыны кәләчәк мәңсүлүн әсасы нисбәтән әкинчиләримиз, торпағын нөвүндән асылы олараг, ону бир вә ja бир нечә дәфә шумлајырдылар. Тәсадуфи дејил ки, ел ағсаггалары сөјләјирләр ки, «торпаг дејир: өлдүр мәни, дирилдим сәни». Торпағын түрүлүшүндән асылы олараг мұхтәлиф әкинчилик алэтләри тәтбиғ олунурду. Шумланманын хүсусијәттәндән асылы олараг хыш, уламалы хыш, чатма хыш, кирдә хыш, ишкүлли хыш, дијирчәкли котан вә гара котан кими шум алэтләри комплексиндән истифадә едирилди.

Әкинчилик системи ики үсулла апарылырды: дәмҗә вә суварма әкинчилији. Бир гајда олараг су чыхарылмасы мүмкүн олмајан саһәләрдә дәмҗә әкинчилији тәтбиғ олунурду. Субасар әразиләрдә исә суварма әкинчилији кениш јаялышды. Буғда нөвләринин мұхтәлифијидән асылы олараг (сары буғда, ағ буғда, гарагылчыг, хырда буғда, зәрдә буғда, гырмызы буғда, кәрә буғда, күлзар буғда, күлсәр, гылчыгызы буғда, дәвә диши) гәдим ваҳтлардан Азәрбајчанда јазлыг вә пайызлыг әкин системи тәтбиғ едирилди. Бунунла белә пайызлыг тахыла даһа чох үстүнлүк верилирди. Бу мәгсәдлә әvvәлчә шум едиләчәк саһәни суварырдылар. Бу гајда «арата гојма» дејирдиләр. Ийул-август аjlарында шум едилдикдән соңра, сәпин габағы, ј'ни сентябр-октябр аjlарында торпаг јенидән шумланырды. Буна «пәршүм» дејирдиләр. Бундан соңра тохум сәпилди.

Тохум бир гајда олараг әллә сәпилди. Тохумун шум үзәриндә бәрабәр пајланмасы әкинчидән бејүк усталыг тәләб едири. Һәр гарыш саһәjे 5—7 дән дүшмәси шәртилә нормал сәпин апарылдыгда күндә икى һектар саһәjе тохум сәпә билирдиләр. Тохум сәпиллиб баша чатдырылдыгдан соңра, онун үстүндән мала чәкирдиләр. Бу мәгсәдлә мұхтәлиф мала нөвләриндән: шахмала, тохуммала, һөрмәмала, ағачмала, дишли ағачмала, хышмала, чәрчивәли мала, дарагмала, дәстирәнді вә тапан кими малалама алэтләриндән истифадә олунурду. Тохум сәпиләндән соңра саһә дәрһал суварылырды. Бу суja «торпаг сују» дејирдиләр. Гышда, торпагдағы гурд-гушу өлдүрсүн дејә әкинә дондурма сују веририлди. Март-апрел аjlарында, артыг торпагдан чүчәрти баш галдырыгда, әкинә јенидән су веририлди ки, буна да «көj сују вә ja хәков» дејирдиләр. Әкин саһәси дөрдүнчү дәфә мај-ијун аjlарында суварылырды ки, әкинчилир арасында буна «дән сују» дејирдиләр.

Әкинчиликдә истифадә олунан әмәк алэтләри чох прimitiv вәзијјәтдә иди. Эсас шум алэтләри хыш вә гара котанлар иди. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр, учунан дәмир каваһынлар кејдирилмиш ағач хышлар мұһым рол ојнајырды. Ағыр гара котанлары нисбәтән хыш азторпаглы фәрди кәндли тәсәррүфаты үчүн даһа јаарлы әмәк аләти иди. Гара котанлар, нағелә XIX әсрин соңларындан тәтбиғ олунмаға башлајан завод мәншәли дәмир котанлар жалныз бәj-мүлкәдар торпагларында ишләдилди. Гара котанлар халгымызын торпағы бечәрмәк үчүн әрсләр боју истифадә етдији ән садә алэтләрдән башламыш шум алэтләринә гәдәр бүтүн әкинчилик алэтләринин хүсусијәтләрини өзүндейдә бирләшдирир. «Котан» сөзү Гағраз халгларынын бејүк эксәријјәтинин дилиндә «ағач котан» мә'насының дашијыр. «Гара» сөзүнүн етимолокијасы күман едилдији кими, рәнк мә'насында олмајыб, бејүк, нәһәнк, ағыр мә'наларыны дашимышдыр. Доғрудан да бу котанлар мөһкәм ағач чинсләриндән, нәһәнк формада назырландығына көрә чох ағыр олурду; она көрә дә бу котана иш заманы бир нечә чүт дарты гүввәси (кәл, өкүз) гошурдулар.

Башлыча бичин алэтләри дишли формада олан чин вә дишсиз ораглар иди. Бә'зи әразиләрдә исә бу мәгсәдлә кәрәнтидән (дәрјаз) истифадә олунурду. Бичинин тез вә иткисиз баша чатдырылмасы үчүн бә'зән муздла

бичинчиләр тутулурду. Бичинчиләр музд олараг һәр 10 дәрзән биринин верилмәси адәт һалыны алмышды. Бичин заманы раһат ишләмәк мәгсәдилә дәридән һазырланыш бармагчыг вә голчаглардан, һабелә дөшлүкләрдән истифадә олунурду. Бичинчинин элинин тутуму һәчминдә олан күләшли сүнбулә бир дәстә, чәнкә вә јаҳуд бафа деирдиләр. Адәтән 10 бафадан бир дәрз бағлајырдылар. Дәрзләри бағламаг учун ахшамдан исдаға гојулмуш күләшдән истифадә едилрди ки, ону буруб бағлајанда гырылыб төкүлмәсин. Буна «бәндәм» деирдиләр. Дәрзләри бу гајда илә бағлајарат, үст-устә јығырдылар. Адәтән 10 дәрз, бә'зи јерләрдә исә 20 дәрз бир «пенчә» адланырды. Тахыл тамамилә бичилиб гуртардыгдан соңра, пенчәләрә вурулмуш һәмин дәрзләри арабаларда вә ja јүк һејванларынын белиндә јашаыш мәнтәгәләри јахының дүзәлдилмиш хырманлара дашыјырдылар. Хырман јери бир гәдәр ахарлы-бахарлы, дашлы-кәсекли мәһкәм јер олмалы иди. Хырманда дәрзләри 8—10 метр диаметри олан данрә бојунча јанҗана јерә дүзүб, бәндәмләрини ачырдылар. Бурада тахылы ат, кәл вә ja өкүз гошуулмуш вәлин кәмәји илә дәјүрдүләр. Этнографик материаллар көстәрир ки, кечмишдә бу мәгсәдлә даш вәлләрдән дә истифадә едилмишdir. Вәлләр тәк вә ja гоша формада олмагла, алтына чајлаг дашы вә ja ҹахмаг дашы парчалары бәркидилмиш мәһкәм ағач чинсләрindән һазырланырды. Дәјүм заманы ағыр олсун дејә, бә'зән вәлләрин үстүнә ушаг да отурдурдулар. Дәјүм просесиндә гадынлар да иштирак едирди. Онлар гошту һејванларынын ипиндейн тууб, хырман боју һәрләјириләр.

Дәјүм заманы хырманда истифадә олунан башлыча әмәк аләтләри: ики вә ja үч дишли ағач јабалар, дөрдбеш дишли шаналар, күрәк, хәлбир вә шадарадан ибәрәт иди. Тахыл дәјүлүб һазыр оландан соңра ики нәфәр гарышы-гарышы дајаммагла ағач күрәкләрин кәмәји илә, ону совуруб, буғданы самандан аյырырдылар. Буғда шадарадан кечирилиб тәмиزلәндикдән соңра, кисәләрә, чуваллара вә хурчунлара долдурулуб анбарлара дашынырды. Шадаранын үстүндә галан јашы дәјүлмәмиш гылчыглы буғда «көчәл» адланмагла, јем мәгсәдилә соңра һејванлара вә ja тојуглара верилирди. Хырмандан һасил олан саман «мәрәк» адланан саманлыглара јығылырды.

Азәрбајчанын бол сулу чајлары, мұнасиб иглим шә-

раити бурада башга дәнли биткиләрлә јанаши, һәм дә гијметли кәнд тәсәррүфаты биткиләриндән бири олан чәлтик бечәрилмәси үчүн дә әсаслы зәмин јаратмышды. Азәрбајчанын Шәки-Загатала, Губа-Хачмаз, Зәнклилан-Губадлы, Ләнкәран-Астара, Гарабағ, Ширван вә Нахчыван кими этнографик зоналары гәдимдән бәри чәлтиклиијин вәтәни сајылыр. Күрүн һәр икى саһи-линдә Араз чајынын ашағы ахыны бојунда, Экәрә вә Бәркүшад чајлары јамачларында кениш өлчүдә чәлтик бечәрилән торпаглар варды. Кечмиш Ләнкәран гәзасы өз дүйүсу илә нәинки Азәрбајчаны, һабелә бүтүн Загаф-гизијаны тә'мин етмәк габилијјәтиң малик иди. XIX әсрии сонунда тәкчә бу гәзада 13 мин десятирин чәлтик саһәси варды ки, бу да бүтүн Бакы губернациясында олан чәлтик саһәсинин 61 фаязиндән сох иди. 1897-чи илдә јалныз Ләнкәран гәзасында истеһсал олунан чәлтик бүтүн Азәрбајчанда топланылан мәһсулун јарысындан сохуну тәшкил едирди. XIX әсрии 90-чы илләриндә умуми чәлтик истеһсалынын 25 фаязини (2281650 пуд) Ләнкәран гәзасы, 26 фаязини Эрәш вә Нуха гәзалары (2354375 пуд), 11,67 фаязини (1057525 пуд) Көј-чај гәзасы, 10,87 фаязини исә (985950 пуд) Загатала даирәси веририди. Галан гәзаларда исә файз нисбәти хејли аз иди. Мәсәлән, Чаваншир гәзасында 4,86%, Губада—4%, Шамахыда—0,19%, Шушада вә Нахчыванда—0,1% чәлтик мәһсулу топланышды. Умумијәтлә көтүрүлдүкдә, XX әсрии әvvәлләри учун бүтүн Загаф-гизијада истеһсал олунан умуми чәлтик мәһсулунун 86%-и Азәрбајчанын пајына дүшүрдү.

Азәрбајчанда мұхтәлиф чәлтик нөвләри јетишдирилирди. Там олмајан мә'lумата көрә, XIX—XX әсрин әvvәлләrinдә бурада 50-дән артыг чәлтик нөвү бечәрилирди. Ән кениш јаылан чәлтик нөвләриндән: әнбәрбу, сәдри, чиләji, чампо, мараға, әкулә, шабран, шәрил, сарығылчыг, гырмызыгылчыг, гарагылчыг, бејбу, расими, мәммәдәли, вилкәчири, ағчилә, чиләнбәри, зәрдәштәкәл, рејhani, куша, читим, әлмәммәд, әскәри, гасым ханы, әмирхан, сәјад, хәкинә, шабунатум вә с. Чәлтик биткисинин бу нөв мұхтәлифији бу биткинин гәдим тарихә малик олдуғуну сүбүт едир.

Торпагын бечәрилмәси үсулларындан асылы олараг, дикәр дәнли биткиләрин әкинчилиијиндә олдуғу кими, бурада да хыш, гара котан, пешковил, коранда вә чәнәмала кими, әмәк аләтләриндән истифадә олунурду.

Азэрбајҹанда чәлтик бечәрилмәси сәпмә вә шитилгөјма үсуллары тәтбиг олунмагла ики истигамәтдә инкишаф етдирилирди. Эввәлчә бир гајда олараг торпагы сәпинә һазырлајырдылар. Ону ики-үч дәфә шумлажыб малалајыр вә суварырдылар. Шум ишләри гурттардыгдан соңра орада ләкләр кәсмәјә башлајырдылар. Бу иш адәтән коллектив сурәтдә ичра олунурду. Лакин тәчрүбәли чәлтиклирдән бири көрүлән бүтүн ишләрә рәhbәрлик едири. Ләк кәсилмәси вә малалама заманы бүтүн эмәлијјат сујун ичиндә апарылырды. Башга газалдаракы бечәрмә үсулундан фәргли олараг, Ләнкәран гәзасында шитилгојма үсулу тәтбиг олундурундан бурада торпаг үч дәфәдән аз олмајараг шумланыбы-малаланырды. Џалныз үчүнчү шумдан соңра шитилсанчма эмәлијјаты башланырды.

Бир гајда олараг сәпиндән эввәл тохуму кисәләрә долдуруб суја салыр вә исладырдылар. Дүјү тохуму 2—3 күн бу вәзијјэтдә галдыгдан соңра, јәни орада илkin чүчәртиләр баш галдырығы заман, тохуму исдахдан чыхарыб сәпинә башлајырдылар. Адәтән ләкдәки су һәлә чәкилмәмиш, чәлтикчи ораја кириб тохуму сәпирди. Экин вә сәпн ишләри, адәтән, апрел-мај аյларында апарылырды. Тохум сәпилмиш белә ләкләрә «тумчар» дејирдиләр. Чәлтик шитилинин тумчарда јетишиб бој атмасы тәхминән бир ај мүддәтинә баша кәлирди. Даһа соңра онлары газыб чыхарыр, дәстәләйир вә јени әкиләчек саһәје-ләкләрә апарырдылар. Шитилгојма илә әксәрән гадынлар мәшгүл олурду. Шитилин сејрәк вә ја сых санчылмасы чәлтијин нөв мұхтәлифијиндән асылы иди.

Азэрбајҹанын ајры-ајры зоналарында чәлтик бечәрилән саһәләр хыр, зәми, бичар вә с. адлар алтында таныныр. Тохум сәпилмиш бу саһәләр, демәк олар ки, мәһсүлүн јетишмәсінә гәдәр сујун алтында олурду. Диңкәр дәнли биткиләрә нисбәтән чәлтијин суја тәләбаты даһа бөјүкдүр. Чәлтик дән тутуб саралмага башлајанды, артыг бичин вахты јаҳынлашырды. Бичин сәпин вә шитилгојмадан соңра ән мәс'ул эмәк просесләриндән бири иди. Бичин просеси сентјабр-октјабр ајларында апарылырды. Чәлтик бичиминдә дә чин, ораг вә мәрәндидән (Нах. МССР) истигадә олунурду. Бичин башланыбыдан бир һәфтә, он күн габаг ләкләриң сујуну кәсиб гурдурудулар. Чәлтик бичилән заман бафалар ләк тирәләринин үстүнә дүзүлүрдү. Онлар бу гајдада 2—3 күн

кунәш шүалары алтында сахланылырды. Даһа соңра 10—12 бафаны бир јерә топлајыб дәрз бафлајырдылар. Бағланмыш дәрзләр бир гәдәр соңра әлдә, башда, ат вә узунгулагда, өкүз вә дәвәдә, набелә арабаларда хырмана дашынырды. Бурада чәлтик сүнбулү хырманда мал-гаранын тапдағы илә дөјүлүрдү. Бә'зән бу мәгсәд үчүн узунлуғу бир метр, ени 40—50 см олан ағач көтүк-ләрдән дә истигадә едирилирди. Хырмандағы дөјүм процесси заманы габыглы дән чәлтијин құләшиндән ајрыларды. Габығы дүйүдән аյырмаг үчүн иш просеси диңкәр әмәк аләтләринин көмәји илә давам етдирилирди. Бу мәгсәдлә дәстә-дибәкдән, аяг вә су динкләриндән истигадә едирилди.

Кечмиш Азэрбајҹан кәндидә бүгда, арпа, гарғыдалы, чәлтик вә дары кими дәнли биткиләрлә јанаши нохуд, лобја, мәрчи вә ләркә кими пахлалы биткиләрдән дә мәишәтдә кениш истигадә олунурду.

Гәдим әкінчилик мәдәнијјэтинә малик олан Азэрбајҹан өзүнүн бостан-диррик мәһсүллары илә дә мәшһүр иди. Бостанчылыг әсасен XIX әсрдә даһа чох инкишаф етмишди. Бакы, Әрәш, Қөјчај гәзаларында нөвбәнөв көјәртиләр ири вә дадлы гарпзы, јемиш вә хијар јетишдирилән фәрди кәндли тәсәррүфатлары кетдикчә артырды. XIX әсрдә Әрәш гәзасынын Ағдаш јашајыш мәнәтәгәси, Губанын Бостанчы, Һәсәнгала, Нәрәчан, Абшеронуң Чо-рат, Зира, Бина, Нахчыванын Әјлис, Шахтахты, Мұғанын Галагајын, Сарычалар кәндләри өз дадлы јемиш вә гарпзыны илә бүтүн Азэрбајҹанда мәшһүр иди. Ләнкәран гәзасында 23 адда дадлы вә ләzzәтли.gov. јетишдирилирди. Бүтүн Азэрбајҹанда исә бунларын 50-јә гәдәр нөвү варды. Бостан әкінчилијиндә мешәрасы тала јерләрдән, Қүр-Араз боју әразиләрдә исә чала торпагларындан кениш истигадә едирилди. Торпагын дилинә јашы бәләд олан тәчрүбәли тәрәвәзчиләр, јерли иглим шәраитинә, торпаг өртүйүнүн хүсусијјэтинә һәмишә диггәтлә јанаширылар. Мәсәлән, Абшеронда мәшһүр Гала вә Зирә гарпзылары јетишдириләркән, бостанчылар нәмишлијә чатынчајадәк гумда дәрин хәндәкләр газыб, орада хыр әкирдиләр. Бу чүр шәраит һәм дә биткини құләкдән мұнағизә едири. Әлдә едилән бостан мәһсүллары нәинки јерли әналиниң өз тәләбини өдәјир, набелә сатыш үчүн Бакы, Тифлис вә Батуми шәһәрләrinә дә апарылырды.

Азэрбајҹанын эн'энәви тәсәррүфат биткиләриндән 4 сиф. 1270 49

бири дэ памбыг олмушдур. V—VII эсрлэрэ аид олан археоложи тапынтылар, бу биткинин вахтилэ Азэрбајчанда хејли кениш эразилэрэ јајылмасы һаггында фикир сөјләмәјэ имкан верир. Орта эсрлэр вэ јени дөврдэ бу техники биткијэ о гэдэр дэ бөјүк өһәмијјэт верилмәниши. Јалныз Русијаны тохучулуг сәнајесинин хаммала олан етијачыны өдәмәк мәгсәдилэ. XIX эсрин II јарысындан етибарэн Орта Асијада олдуғу кими, Азэрбајчанда да памбыгчылығын инкишаф етдирилмәсинә диггэт артырылды. 1869-чу илдэ Бакы губернијасында 50 мин пуд, 1873-чу илдэ Јелизаветпол губернијасында исә чәми 7 мин пуд памбыг истеңсал едилмиши. Башлыча памбыг тарлалары Эрәш, Јелизаветпол, Қөјчај вэ Нахчыван гәзаларында јерләшири. XX эсрин әвшәләриндән етибарэн Чавад гәзасы памбыг истеңсалынын әсас базасына чеврилмәјэ башлады. 1897-чи илдэ бүтүн Азэрбајчанда 152 776 пуд памбыг јығымышдыса, 1900-чу илдэ јалныз Јелизаветпол губернијасында 314 мин пуд памбыг топланмышды.

Памбыгчылыг Азэрбајчан кәнд тәсәррүфатынын елә саһәләриндән иди ки, бурада саһибкарлар артыг муздул әмәк тәтбигинә кечмишиләр. Муздул ишчиләр сырасында Чәнуби Азэрбајчан вэ Дағыстандан кәләнләрлә јанаши, Азэрбајчанын өз дахили гәзаларындан олан торпәгсиз кәндлиләр дэ варды.

XIX эсрдэ Азэрбајчанда јетишдирилән биткиләр ичәрициндә түтүн вэ тәнбәкинин дэ тәсәррүфат өһәмијјети јүкәлмиши. Түтүнчүлүјүн әсас рајону Кичик Гафгәз даглары этәкләриндә јерләшән эразиләр иди. Түтүн башлыча олараг Губа вэ Нуха гәзаларында, набелә Загатала маһалында јетишдирилирди. Өтән эсрдэ түтүнчүлүкдэ ән мәһсүлдар ил олан 1886-чу илдэ бүтүн Азэрбајчанда 35801 пуд түтүн јарпағы топланмышды.

Азэрбајчанда түтүнчүлүјүн инкишафына тә'сир көстәрән ән башлыча амилләрдән бири бу иди ки, харичдән кәтирилән түтүн үзәринә гојулан көмрүк хәрчи дурмадан артырды. Белә ки, әкәр 1870-чи илдэ харичдән кәтирилән һәр пуд түтүн учун 2 ман. көмрүк хәрчи алышырдыса, 1877-чи илдэ бу рәгэм 7 дәфә артыб, 14 маната чатмышды. XIX эсрин ахыры XX эсрин әвшәләриндә түтүн истеңсалында да капиталист мұнасибәтләри тәдричән өзүнә јер тутмаға башлады.

Абшeron кәндләриндә ән гијмәтли битки нөвләриндән бири—зә'фәран јетишдирилирди. Абшeron рајонунун 12 кәндиндә 1886-чу илдэ 397 пуд гурудулмуш зә'фәран

чиҹәји топланмышды. Бунлар гојун дәрисиндән тикилмиш хырда кисәләрэ долдурулараг сатыш үчүн харичи базарлара көндәрилирди. Јерли саһибкарлар Орта Асија, Иран, Түркијә вэ дикәр Јахын Шәрг өлкәләринә көндәрилән зә'фәран сатышындан бөјүк мәнфәэт элдэ едирилләр.

Азэрбајчан тохучуларынын бојаг маддәләринә олан етијачыны өдәмәк мәгсәдилэ Губа, Қөјчај вэ Ләнкәран гәзаларында гырмызы боја әкинчилијинә дэ хејли диггэт јетирилирди. Лакин XIX эсрин 70-чи илләриндә, али заринин тимсалында техники бојаг маддәсинин кәшфиндән сонара, бу биткинин истеңсалы сүр'әтлә азалмаға башлады. Әкәр 1886-чу илдэ 230 мин пуд гырмызы боја истеңсал олунмушдуса, 1899-чу илдэ чәми 800 пуд боја чыкарылмышдыр.

* * *

Азэрбајчанда ипәкчилијин дэ бир тәсәррүфат саһаси кими гәдим тарихи вардыр. Минкәчевир археоложи аби дәләринин вердији мәлумата көрә, һәлә е. ә. II—I эсрләрдә јерли сакинләр памбыг, котай вэ јун парчаларла јанаши ипәк парчалардан да истифадә етмишиләр. VII эср албан тарихчиси Муса Қаланқајтуклу хәбәр верирди ки, Күр чајы саһиилләриндә чохлу тут агачлары бәсләнилир ки, бу да ипәк парча истеңсалы учун башлыча хаммал мәнбәјидир. Орта эср Азэрбајчанында Бәрдә, Шамахы, Қәнчә, Тәбрiz, Шәки кими шәһәрләр ипәк истеңсалынын башлыча мәркәzlәри кими шеһрәт газанмышды.

XIX эсрдэ ипәк истеңсалынын һәчминә көрә Нуха гәзасы Азэрбајчанда бириңчи јери тутурду. Онун ардынча Чар-Балакән маһалы, Шуша, Шамахы вэ Губа гәзалары кәлирди. XIX эсрин 30-чу илләриндә јалныз Нуха јәләтиндә 15 мин пуд, Ширван јәләтиндә 5 мин пуд, Губа, Гарабағ вэ Јелизаветпол әjalәtlәrinde исә 2500 пуд барама јығымышды. XIX эсрин орталарында Загафзија ипәк истеңсалынын 89 фазини Азэрбајчан верирди. 1861-чи илдэ Нуҳада Пјотр вэ Павел Воронин гардашлары илк дәфә олараг ипәк сапәјирән фабрик ачмышдылар. 1875-чи илдэ Јелизаветпол губернијасында 142 718 пуд барама назырланмышды. 1887-чи илдэ Тифлисдә Гафгәз Ипәкчилик Стансијасынын (ГИС) тәшкіл едиilmәсниндән сонара Азэрбајчанда ипәкчилијин

инкишафы даһа да сүр'этләнди. 1900-чу илдә бүтүн Загафазијада истеһсал олунан 450 мин пуд бараманың 310 мин пуду јалныз Азәрбајчаның пајына дүшүрдү. Барамачылыг ипәк парча тохучулугу үчүн кениш имканлар ачдығындан Шамахы, Шуша вә Желизаветпол шәһәрләrinдә кустар тохучулуг мәркәзләри фәалијәт көстәрирди.

Истеһсал олунан бараманың бир нечә нөвү варды. Азәрбајчаның эн гәдим барама нөвү нарынчы-сары вә ағ рәнкли еллисвари формалы барама иди. XIX әсрин 30—60-чы илләrinдә Азәрбајчанда тәдричән италјан вә франсыз чинсләри дә жетишдирилмәјә башланды. Азәрбајчан гәзаларында бу чинсләр үмуми бир адла—«урус зәнки» вә jaхуд «Урусет гырхырасы» адланырыларды. XIX әсрин 60—80-чи илләrinдә даһа кејфијәтли олан япон, Хорасан, Бухара, Чин, Бағдад вә Иран чинсләри дә мәништә кениш дахил олараг Авропа чинсләрини сыйыштырмаға башлады.

Ипәкчиликдә барама гурдуна хидмәтин тәшкилинн бејүк ролу вә әһәмијјәти олмуштур. Ипәк гурдунун башлыча јем мәнбәји тут јарпағы иди. Тут ағачының мұхтәлиф чинсләринин (ағ, гара, мор вә хар тут, чыр тут, моза тут, бедана) јарпагларындан, һабелә јабаны тут сајылан чекил ағачының јарпагларындан барама гурдунун бәсләнмәси үчүн јем мәнбәји кими истифадә олунурdu.

Ипәк гурдунун бәсләнмәси үчүн хүсуси олараг «кум» вә ja «кумхана» адланан сарайлар тикирдиләр. Бу чүр күмханалар Азәрбајчаның ипәк истеһсалы илә мәшгүл олан демәк олар ки, бүтүн гәзаларында раст көлинирди. Јарпагла гидаланан ипәк гурду мүәjjән мүддәтдән соңра, дөври олараг 4 дәфә јуху јатырды. Нуха гәзасында гурдларын биринчи јухусуна «гарача», Қөйчай, Шуша вә Чәбрајыл гәзаларында «гара јуху» дејилирди. Икинчи јуху чүмсаз адланырыды. Учунчү јуху кичик јуху, дөрдүнчүсү исә улу јуху адланырыды. Гурдларын биринчи јухусу 6 күн давам едириди. Илк дөврләрдә гурдлары икى дәфә—сәһәр вә ахшам јемләјириләр. Һәм дә тут јарпагларыны бүтөв шәкилдә дејил, хырда-хырда доғрајыб гурдларын үстүнә атырдылар. Учунчү јухудан соңра, јәни артыг гурдлар бир гәдәр беінүдүкдә, онлара күндә 4—5 дәфә јем веририләр. Бу дөврдә јарпаглар әзвәлчә айрыча, бир гәдәр соңра шахла бирликдә верилирди. 8—10 күндән соңра гурдлар артыг барама һөрмәјә башлајырды. Бу вахт күмчүләр

тәрәчәләrin үстүнә пүрән, ювшан, сары чәчәк адланан биткиләрдән шах бағлајыб гојурдулар ки, гурдлар онларын үстүнә чыхыб барама һөрсүнләр. Бүтүн гурдлар барама сарыјыб гуртартылган соңра 4—6 күн әрзиндә ону топлајыр вә сәриб гурудурдулар. Ипәк гурдунун барама һөрмәсинә ишарә едәрәк шифаһи халг јарадычылығында дејилирди:

Бир гушум вар алача
Кедәр гонар ағача
Өзүң бир ев тикәр
Нә гапы гојар, нә бача.

Азәрбајчанда мүһум тәсәррүфат саһеси кими бағчылығын вә үзүмчүлүјүн дә гәдим тарихи вардыр. Онун сорағы Тунч дөврүнә кедиб чыхыр. Ханлар вә Минкәчевир газынтыларындан әрик, үзүм, килас вә бу кими мејвәләрни тохумлары ашкар едилмишdir. Эчдадларымыз һәлә гәдим вахтларда мешәләрдә битән чыр алма, армуд, зофал, әзкил, алча, қөјәм, нар, үзүм, әнчир, гоз, фындыг, пустә, бадам, тут вә с. мејвәләри топлајыб јеирдиләр. Бағчылыг мүтәхәссисләри наглы олараг мүасир мејвәләrin мәншәјинин һәмин јабаны мејвәләрлә бағлы олдуғуны сөјләјирләр.

Тарихи мә'хәзләрдә Азәрбајчан мејвәсинин шөһрәти нагында кениш мә'лумата раст көлинir. Эрәб мүәллифләrinдән Ибн-һөвгәл Бәрдә шабалыдынын шөһрәтindән, түрк сәјяһы Өвлијә Чәләби Гарабаг кәндinin дадлыш армудларындан, Венетсија сәјяһы А. Контарини Шабранын көзәл, гырмызы јанаг алмаларындан ағыз долусу данышырлар.

XIX—XX әсрин әзвәләrinдә Азәрбајчанда бағчылыг әналини хүсуси тәсәррүфат саһесинә чеврилмиши.

Азәрбајчанда үзүмчүлүјүн дә гәдим тарихи вардыр. Археологи газынтылар бурада мұхтәлиф үзүм чинсләринин тохумларынын галыгларыны ашкара чыхармышдыр. Іазылы мәнбәләр, сәјяһларын јол гејдләри вә дикәр мә'хәзләрдә Азәрбајчанда бол үзүм чинсләринин, хүсусен Абшерон чинсләринин жетишдирилмәси барәдә мә'лumat верилир. Һәлә вахтилә Страбон гәдим албанларын кениш үзүм бағларындан, онлара гуллуг едилмәси гајдаларындан, мәһсүлдар үзүм чинсләринин мәвчудлуғундан данышырды. А. Олеар 1636-чы илдә Һәштәрханда оларкән Ширваның мұхтәлиф үзүм чинсләри-

нин дадына баҳмыш, онларын кејфијјетиндән вә ләззәтиндән данышмышды. I Пјотр Ширванын мәшһүр үзүм нөвләринин кејфијјетиндән хәбәр тутаркән өз хүсуси нұмајәндесини Азәрбајчана көндәрмишди ки, орадан гијметли үзүм тинкләри алыб кәтирсін вә бу јолла Русијада үзүмчүлүк инкишаф етдирилсін.

Азәрбајчан үзүмүнүн шөһрәти нәинки Русија, һәтта узаг Авропа өлкәләrinә дә jaјылмышды. Бурада 50-дән соң үзүм нөвү јетишдирилди. Абшеронда ағшаны, гарашаны, сары килә, хатыны, пишраз, кәвәнкур, аңенкур, кејбәндәм, халбәсәр, кәлинбармағы, гызыл үзүм, кишиши, мөјүч, дәрбәнді, Ширванды—Хәзри, Ширвансаһы, чил үзүм, бејләгани, хан үзүмү, кесчиәмчәји, ришбаба, ағширај, шәкәри, дәвәкәзү, ағры, маһмудави, гушүрәји, мәрәнді, саги, Нахчыванда вә Кәнчәдә—әскәри, хәрчи, мисгалы, начабаш, ағакөрмәз, хәлилли, Һүсейни, мәрмәри, нахшабы, аразбары, бәнді, таифи, шәфәји, нөврәст, шаһани, јагуби вә Кәнчә адлы дадлы вә ләззәтли үзүм нөвләри јетишдирилди.

1897-чи илдә нәшр едилән статистик мә'лумата көрэ, Желизаветпол губернијасында олан үзүм бағлары Загағазијадакы үмуми үзүмлүкләrin 12,94 фаизини, Бакы губернијасында исә 11,8 фаизини тәшкил едиди.

Азәрбајчанда дөрд чүр тәнәк бечәрмә үсулу олмуш дур: 1) тәнәкләр билаваситә гумлу саһәләрдә өз көкү үстүндә битиб инкишаф едир (бу әсасен Абшерон ярымадасына хасдыр); 2) тәнәкләр ағачларын көвдәсінә, будагларына сарынан вәзијјәтдә инкишаф едир; 3) ләк үсулу—тәнәкләrin үстү гышда торпагла өртүлүр (Нахчыван гәзасына хасдыр); 4) тәнәкләр бир-бирилә әлагәләндирилән јерә басдырылмыш пајалара галдырылышы (Желизаветпол гәзасы үчүн хасдыр).

Үзүм тәнәкләrinә әсасен јаз аjlарындан е'тибарән түллүг көстәрмәjә башлајырдылар. Онун дигини бошалдыр, артыг гол-будагларыны кәсиб тәмизләjирдиләр. Август-сентябр аjlарында топланылан үзүм мәһсүлүнүн еһтијачдан артыг галан һиссәси гисмән базарлара чыхарылыб сатылыр, гисмән дә шәраб вә дошаб һазырланмасына, кишиши дүзәлдилмәсине сәрф олунурду. Бәкмәз-дошаб һәм тутдан, һәм дә үзүмдән һазырланырды. Үзүмдән дошаб һазырламаг үчүн әvvәлчә үзүм ширәсін «ширәхак» адланан хүсуси олараг һазырламыш сары торпаг татырдылар. Торпаг татылмыш үзүм ширәсінни жахши гарыштырылдыган соңра, ону бир күн әр-

зинде сахлајыб дурулдурулдар. Даһа соңра һәмин ширәни сүзүб, очагын үстүнә гојур вә гатылынчајадәк гајнадырдылар. Һазырланан дошаб сахсы габлара-купләрә үйрәнелгән инкишаф етдирилсін.

* * *

Малдарлыг. Азәрбајчанын әразиси әлверишли тәбии-иглим шәрәнтиндә јерләшдијиндән, бурада гышлаг вә вә jaјlag отлаг саһәләринин тәбии олараг бир-бирини тамамламасы малдарлығын динамик инкишафына тәкан вериди. Археоложи материаллар Азәрбајчан малдарлығынын гәдим тарихә малик олдуғуну тәсдиг едир. Әлиқөмәктәпә газынтыларынын материаллары, һабелә Азәрбајчанын дикәр әразиләриндән әлдә едилән остеологи галыглар малдарлығын һәлә VI—IV минилликдә мүһүм тәсәррүфат саһәләриндән бири олдуғуну сөjlәмәjә имкан верир. Гобустан гајаусту тәсвирләри, Урарту ҹарлығынын даш плитәләр үзәриндәki јазылары, Страбонун Албания һагтындакы мә'лumatлары Азәрбајчанда һәлә гәдим вахтлардан ири бујнузлу мал-гаранын гојунчулуғун, атчылығын инкишаф етдирилмәсіндән хәбәр верир.

Тарихи инкишаф просесиндә Азәрбајчан малдарлығынын ән'әнәви форма вә типләри јаранмыш вә инкишаф етмишdir. Башлыча олараг Азәрбајчан малдарлығынын үч ән'әнәви формасы вә бунлардан ирәли кәлән сәчиijәви типләри вардыр: дүзән, дағлыг вә дағәтәji типли отураг малдарлыг, көчмә вә ja трансјуманс вә нәһәjät, јарымкөчәри вә ja тәrәkәmә.

Отураг малдарлыг ән гәдим малдарлыг формасы олмагла, белә бир хүсусијјәтә маликдир ки, мал-гара илин бүтүн фәсилләриндә кәндін өзүндә вә ja ондан бир гәдәр аралыда јерләшән өртүлү вә ачыг сыйначагларда сахланылырды. Бу форманын мұхтәлиф сәчиijәlli типләриндән асылы олмајараг, отураг әнали әсасен әкинчиликлә мәшгүл олурду. Бунлар малдарлыгдан әлавә, тахыл әкинчилиji, бағчылыг, бостанчылыг, ипәкчилик вә техники биткиләр бечәрилмәси илә мәшгүл олунулар.

Отураг малдарлығын дүзән типини сәчиijәләндирәп мәдәни-тәсәррүфат комплексләри башлыча олараг Қүр, Кәнчәбасар вә Хәзәр овалыгларында jaјылмышды. Бурадакы малдарлар өз һејванларыны билаваситә кәнд-

этрафы өрүшләрдә, набелә бичиндән сонракы көвшәнликләрдә отарырылар. Отураг малдарлыгын дағлыг типинин сәчијјәви чәһәти ондан ибарәтдир ки, бунлар әсасән алп вә субалл чәмәнликләриндә јерләшир. Дағәтәји малдарлыг тири комплексинин фәалијәти заманы, саһибкарлар яј вахты өз әкин-бичин ишләри илә мәшүфүл оларкән, мал-гараны кәндән аралы дағлыг әразиләре чыхарырылар. 2—3 ај яјлагда галдыгдан сонра, онлар өз һејванлары илә јенидән күздәјә енирдиләр. Мәһсулуң топланмасы вә һејванларын гыш тәдерүкү баша чатдырылдыгдан сонра, мал-гаранын төвлә шәраити башланырды. Төвлә шәраити мұхтәлиф типләр үчүн мұхтәлиф гајдада мүәjjәнләшдирилмиши. Экәр дүзән типдә бу мүддәт 2—3 аја бәрабәр идисә, дағлыг вә дағәтәји зоналарда 4 ајдан 6 аја гәдәр иди.

Малдарлыгын көчмә отлаг формасы да әсасән отураг малдарлыға мәхсус олан комплекс тәсәррүфат формасы иди. Архив сәнәдләри, набелә изләнилән тарихи-етнографик материаллар тәсдиг едир ки, малдарлыгын бу формасы тәбии-чоғрафи, иғтисади-тәсәррүфат мұлаһизәләриндән ирәли кәлән гәдим ән'әнәви үсуллара әсасланыр. Азәрбајҹан малдарлыгынын характеристи барәдә апарылан дискуссијалар да мәһз бу форма этрафында чәрәјан едир. Көчмә тәсәррүфат системи үч тәбии зонанын—дүзән, дағлыг вә дағәтәји әразиләрин јем еһтијатындан вә иглим шәраитиндән сәмәрәли истигадә олунмасына әсасланыр. Бу усул малдарлыгда даһа мүтәррәги үсул несаб олунур. Көчмә малдарлыг шәраитиндә иш һејванларынын зәрури һиссәси истисна едилмәклә, галанлары бир нечә аյын мүддәтина узаг яјлаг вә гышлаг ярләринә апарылыр. Бу заман айләнин, демәк блар ки, бүтүн үзвләри (билаваситә әкин вә бичин ишләриндә иштирик едәнләрдән башга) яјлаглара көндәрилирди. Бу тәсәррүфат формасы дашијычыларынын да, биринчиләр кими, дайми яшајыш мәскәнләри, фундаментал хакартерли яшајыш евләри, әкинчilik саһәләри, отураг хакартерли тәсәррүфат-мәишәт аваданлыглары варды.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајҹанда, өлкәнин тәсәррүфат һәјатында чүзи пај чәкисинә малик олан кичик бир эһәли группу јарымкөчәри малдарлыг тәсәррүфаты сәчијјәси дашиыса да, бурада көчәри һәјат тәрзи атрибутлары сахланылырды. Бунлара шаһсевәнләри, падарлары вә бу кими тәрәкәмә тәсәррүфатларыны аид етмәк олар. Бу

форманын фәалијәти заманы мал-гара, һәтта гышлаг мөвсүмүндә белә, өртүлү төвлә вә јатагларда дејил, ачыг вә ja јарымачыг кәрәскә вә ағылларда сахланылырды. Тәрәкәмәләрин яшајыш евләри «гыш» вә «јај» евләринә ајрылмагла мувәggәti характер дашијан ала-чыглардан ибарәт иди. Онларын мәишәт әшјалары да көчәри һәјат тәрзинә ујғулышдырылмышды. Бүтүн бунлара баҳмајараг тәрәкәмә тәсәррүфатларыны гәтијјән көчәри тәсәррүфатлар кими сәчијјәләндирмәк олмаз; чүнки биринчиләрин дайми яшајыш мәскәнләри, дайми яјлаг вә гышлаг отлаг саһәләри, дайми көч ѡллары варды. Һәтта онларын, аз мигдарда олса да, һәннәлә мүәjjән мигдар әкин саһәләри дә варды.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бу тәсәррүфат формалары бир-бириндән, набелә дикәр тәсәррүфат саһәләриндән тәчрид олунмуш формалар дејилди. Бунлар вайић бир социал-игтисади тәсәррүфат комплексинин бир-бирилә гисмән әлагәләндирлиши саһәләри иди. Бу саһәләр һәмишә бир-бирини тамамламыш вә бир-бирини шәртләндирлишидир.

Азәрбајҹан малдарлары бир гајда олараг өз һејванларыны нојабр аյынын орталарындан март айынын орталарына гәдәр гышлагларда сахлајырдылар. Бу дөврдә һејванлар адәтән төвлә-јатаг шәраитиндә бәсләнилирди. Азәрбајҹанын аран рајонларында төвлә мөвсүмү язлыг вә пајызлыг арасында гыса бир дөврү әнатә едирди. Дағлыг вә дағәтәји зоналарда исә төвлә мөвсүмүнүн мүддәти язлыг вә пајызлыг мөвсүмү несабына бир гәдәр узанырды. Она көрә дә бу әразиләрдә гыш јем еһтијаты иллик јем базасынын әһәмијәтли бир һиссәсини тәшкіл едирди.

Гышлагда һејванларын отарылмасынын өз системи, гајдасты варды. Белә ки, өруш јерләри ајры-ајры саһәләрә бөлүнүр, вахтдан вә иглим шәраитиндән асылы олараг, һәмин саһәләрин отарылмасы мүддәти мүәjjәнләшдирилирди. Јатаг дамларынын јанында, зәрури анларда истигадә үчүн горуг јерләри сахланылырды. Гыш отлагларынын отарылмасына илкnevбәдә утгар саһәләрдән бащланылырды. Отлаг саһәләринин ардычыл, системли отарылмасы чобанлара имкан веририди ки, гышлагдакы һәр үткى нөвүндөн јаза гәдәр сәмәрәли шәкилдә истигадә етмәк мүмкүн олсун вә гојулар јаз көчүнә гәдәр јем сарыдан корлуг чәкмәсиләр

Сүрүдәки гојунларын сајынын артырылмасына да

бөјүк диггэт јетирилирди. Бунун учун дөл кампанијасынын дүзкүн тәшкилинин бөјүк әһәмијәти варды. Чүнки мүвәффәгијәтли дөл малдар әһәлиниң башлыча кәлир мәнбәји сајылышыры. Дөл кампанијасында әсас сималардан бири сәркәр иди. О, чобанлар вә дөлчүләр арасында әмәк бөлкүсүнү тәшкүл едир, дөври оларат онлара лазымы көстәришләр верир, кечәләр дөлә нәзәрәт өдән нөвбәтчиләр тә'јин едири. Анадан зәиф вә ја гүсурлу дөгулан гузулары дөлчүләр мајаландырырдылар. Чох ваҳт мұхтәлиф тә'лим гајдаларындан истифадә олунурду.

Гузуларын аяғы бәркүйәндән бир гәдәр соңра онлары анадан аյырыб дәлмә вә ја поруја салырдылар. Иккичи һәфтә гузулары бала күзә, үчүнчү-дөрдүнчү һәфтә әрзиндә орта күзә кечирилдиләр. Тәдричән от јемәјә өјрәнән гузулар бөјүк күзә чыхарылыр вә ја айрыча чәпәрәјә салынышыры. Гузулар 4—5 айлыг оланадәк, башга сөзлә гојунларын сағым мүддәти баша чатанадәк, онлар гузу чобанынын нәзәрәти алтында айрыча отарышыры. Адәтән гојунлары догушдан 40 күн кечәндән соңра сағмаға башлајырдылар.

Дөл кампанијасы баша чатдыгдан соңра, гојунчулар артыг гыш жатагларыны тәрк едир вә сүрүләри тәдричән жаздаға—јаз отлагларына чыхарырдылар. Јајлаг көчүнә мәһз бурада кениш назырлыг көрүлүрдү: гузулара мүлкијәт нишанлары вурулур, гојунлар юјулуб гырхылыры. Гојунлары адәтән илдә икى дәфә гырхырдылар: жазда—јајлагда кетмәздән әvvәl вә јајда—гышлаға гајытмаздан әvvәl. Гојунлар «гырхлыг» адланан тојуи гајчысы илә гырхылыры.

Жаздагда набелә гузу вә тоғуларын бурулмасы вә ja ахталанмасы илә дә мәшүфул олурдулар. Бу әмәлийјат мұлајим иглим шәраптингә апарылышыры ки, һејванлар сојуга дүшмәсии вә ја истијә дүшүб, јаралары гурдламасын. Бу ишлә «бүрхучу» вә ја «ахтачы» адланан хүсуси адамлар мәшүфул олурду.

Малдарлыгда ән мүһум әмәлийјатлардан бири һејванларда хүсуси мүлкијәт нишанларынын вурулмасы иди. Ингилаба гәдәр Азәрбајчанда мөвчуд олмуш хүсуси мүлкијәт нишанларының үч група бөлмәк олар: дамға ен вә дағ. Дамға бир гајда олараг саһибкарын ад вә фамилијасындан вә ја бунларын баш һәрфләриндән ибарәт олурду. Ен исә мұхтәлиф өлчүлү вә формалы тулаг кәсикләри вә чырымларындан ибарәт иди. Дамға һејванын сифәтиндә, булунда, бурнунун үстүндә гызар-

дылмыш мәфтил вә ја дәмир чубугла гојулан јаныг изләри иди.

Малдарлар һәр ил жаздаға вә орадан да даими јурд жерләринә ejni бир маршурутла (көч жолу) һәрәкәт едирилдиләр. Жаздаг мүддәти 1—1,5 аja бәрабәр иди. онларча көч ѡллары вар иди. Бу ѡллардан нәинки Азәрбајчан малдарлары, набелә Загағазијанын дикәр рајонларынын әһалиси дә истифадә едири.

Јајлаг көчүнүн башланмасы бајрам шәнилини хатырладыры. Көчә назырлашаркән һамы тәмиз вә сәлигәли кејинири. Онлар нәинки өзләрини бәзәјир, һәтта յукләнмиш өкүз, ат, кәл, дәвә вә арабаларыны да бәзәјирдиләр. Мал-гаранын јајлаға чыхарылмасында да мүәjjән бир систем варды. Бир гајда олараг әvvәлчә гојун сүрүләри, соңра нахырлар, даһа соңра илхы һәрәкәт едири. Илк бахышда низамсыз бир ахына бәнзәjән көч әсил һәгигәтдә чидди бир дахиلى интизама, системли бир гајда табе иди. Белә ки, кәнд ѡллары вә тахыл зәмиләри арасында һәрәкәт заманы мин башдан ибарәт гарышыг сүрүj 8 чобан, 6 ит вә 2 улаг тәләб олунурду. Тәрәкәмәнин көч режими отураг әһалиjә нисбәтән бир гәдәр фәргләнири. Мәсәлән, шаһсевән вә падарлар јајлаға һамыдан тез чыхар вә гышлага һамыдан көч гајыдардылар. Онларын башлыча кәлир мәнбәји, доланышылары гојунчулуг тәсәррүфаты илә бағлы олдуғундан, тәсадуфи дејил ки, отураг әһали тәрәкәмәләри «гојун нәкәри» адландырырдылар.

Көч вә онунла әлагәдар олан дикәр хәрчләр малдар әһалини иллик бүдчәсінин әһәмијәтли һиссәсіни тәшкүл едири. Малдарлар нәинки хәзинә торпагларындан истифадә мүгабилиндә дөвләтә өдәнч верир, һәтта хүсуси шәхсләрин пај торпагларындан, мүлкәдар торпагларындан да истифадә әвәзиндә өдәнч вермәли олурдулар. «Торпаг басды», «чеп башы» кими веркиләрлә jaнашы, көч заманы чај кечидләриндәki бәрәләрдән истифадә үчүн дә һағг вермәли идиләр.

Көч заманы һејванларын отарылмасы вә јук һејванларынын динчәлмәси учун истифадә олунан мұвәggети дајанаčаглара «чобан бинә», бир нечә күнлүк дајанаčаглара исә «дүшәркә» дејирдиләр. Малдарларын јајлагларда јерләшдикләри әрази «јурд» адланыры. Јурд дар мә'нада һәр бир алачығын јерләшиди саһә, кениш мә'нада исә һәр бир обанын истифадәсіндә олан отлаглары вә чәмәнликләрә дејилирди. Јајлагда һәр бир оба-

ја мәхсүс олан јурдун сәрһәдди гәт'и мүәjjән олунурду.

Јаялгда гојунларын јахшы отарылмасына, онларын күмраң сахланмасына чидди фикир верилирди. Бурада онларын пајыз гырхымы кечирилир вә дуз верилирди.

Гүргүр доғандан 10—15 күн кечәндән соңра гојунлар пајызылыға ендирилирди. Пајыз дөврүнүн әсас әламәтләриндән бири һеванларын чүтләшдирилмәсинин тәшкili иди. Адәтән мајаланма учун сечмә дамазлыг гочлар сахлајырдылар.

Малдарлыг тәсәррүфатынын тәшкili вә апарылмасында эн мүһүм мәсәләләрдән бири муздла чобан тутулмасы гајдасы иди. Чобан гојунчулугда башлыча сима сајылырды. Азәрбајчанда чобан тутулмасынын эн'эниви мүддәти «лөjәn» адланан 6 айлыг мүддәт иди. Бир гајда олараг чобанын һагты натура илә өдәнирди. Чобанчылыг, бир пешә кими, сох вахт ирсі олараг атадан оғула кечириди. Пајыз гырхымы дөврү көл, гузулама вахты дөл адландығындан јарымиллик «лөjәn» дөврү уйғун олараг «дөлдән көлә» вә эксинә «көлдән дөл» адланырды. Эн'энәjә көрә, чобанларла саһибкарлар арасында чобанчылыгын шәртләри барәдә һеч бир јазылы мүгавилә бағланмырды. Бунунла белә данышыг шәртләри елә апарылырды ки, чобанлар һәмишә истисмар мәнбәјине чөврилсүнләр. Музд шәртләринә көрә чобанлар ики категорија айрылырдылар: музду вә сај несабы. Музду чобанлар бүтүнлүклә саһибкар несабына јашајырды. Чобан музд олараг отардығы сурүнүн мигдарына мұвағиғ 6—8 гузу алырды. Һәм дә шәртә көрә алынан гузуларын јарысы еркәк, јарысы да диши олмалы иди. «Сај несабы» вә ja «хырда пајчы» адланан чобанлар өз хәрчләри несабына јашајырдылар. Јалныз 6 айын мүддәтиндә һәр 20 гојундан бир тоғлу әмәк һагты алдырылар. Гузу чобаны исә адәтән сүдлә һаггы алдырылар.

Һәр бир чобанын отардығы сурүнүн тәркибиндә 150 баша гәдәр гојун олурду. Буна бир чобанлыг дејилирди. Һәр бир чобанлыгда 6—7 тоғлулуг, һәр бир тоғлулугда 20—25 баш гојун олурду. «Тоғлулуг» ады ондан көтүрүлмушду ки, чобан һәмин мұвағиғ мигдар гојунун отарылмасы мүгабилиндә бир тоғлу алдыры.

XIX жүзилликдә Азәрбајчанын игтисади вә социал һәјатындакы дәжишикликләрлә әлагәдәр олараг, чобанлара верилән әмәк һагтынын һәм нормасы, һәм дә формасы мүәjjән дәжишикликләрә мә'руз галмышды. Экәр

әvvәлләр әксәрийjәт е'тибарилә натура илә өдәнч верилирдисә, әсрин икинчи јарысындан натура илә јанаши, пулла да өдәнч верилмәси әhәмиyjәтli јер тутмаға башламышды.

Гојунчулуг тәсәррүфаты Азәрбајчан малдарлығының эң кәлирли саһәләриндән бири иди. Одур ки, гојунчулугун пај җекиси һәмишә артыг олмуштур. Экәр 1886-чы илдә Желизаветпол губернијасында 400 мин баш ири мал-гара, 39,3 мин баш ат, узунгулаг вә гатыр вардыса, хырда бујнузлу һеванларын сајы 1,530 мин баша чатырды. Бакы губернијасында һәмин вәзиijәт ejni илә галырды, һәмин рәгәмләр мұвағиғ олараг ашағыдақы кими болунурду: 183,2 мин вә 51,5 мин, 654,5 мин, Бакы губернијасында үстәлик 4100 баш дәвә дә сахлајырдылар. 1896-чы илдә Биринчи губернијада 366 мин баш ири бујнузлу, 1,212 мин баш давар, 106,6 мин баш ат, узунгулаг вә гатыр, 1800 баш дәвә олмуштур. Икинчи губернијада исә мүтәнасиб олараг вәзиijәт ашағыдақы кими иди: 216,6 мин, 880 мин, 79,5 мин вә 12,6 мин. Бүтүн бунлар ону көстәрик ки, Азәрбајчанда бүтүн дөвләр әрзиндә даварлар үстүн мөвгө тутмуштур.

Бурада јерли тәбии-иглим шәраитине үйғулышан көзәл гојун чинсләри јетишидирлирди: бозах, һерик, мазых, чаро, ширван, балбаз, шәлпәк, кәдәк, ләзки вә с. Јерли чинсләрлә јанаши Азәрбајчанда, илкин вәтәни Испания олан назик, узун лифли гојун чинси олан меринос чинсләри дә сахланылырды. XX әсрин әvvәлләриндә Желизаветпол гәзасынын Сәбәткечмәз кәндinin сакини, халг селексијачысы Әләс Ибраһим Хәлил оғлу еркәк мериносла јерли габа јунлу гојун чинсини чүтләшdirәрәк, нәтичәдә һәм јунуна вә һәм дә этинә көрә јүксәк кејfijjәtli метис әлдә етмишди.

Даварлар мұхтәлиф јаш һәдләриндә мұхтәлиф адлар дашишырылар. 2—3 айлыг гузулар «әмлик гузу», 6 айлыға гәдәр оланлар «гузу», бир јаша гәдәр оланлар «тоғлу», 1—2 јашлы гојунларын дишисинә «шишәk», еркәјинә «гоч» дејирдиләр. 3—4 јашлы диши гојунлара «канаш гојун», еркәјинә «өjәч» дејилирди. Хајасы бурулмуш еркәкләр «бурух» вә ja «бурмач», хајасы чыхарылмышлара исә «ахта» дејирдиләр. 5 јашдан јухары гојуилар «казман», 7—8 јашлылар «дyzман», 8—9 јашлылар исә «гарадиш» адланырды. Бундан сонракы јаш дөвләрини кечән гојунлара «гарт» гојунлар дејирдиләр. 6 айлыға гәдәр олан кечиләрә «оғлаг», бир јашлы-

лара «чәпиш» икиллик диши кечиләрә «көјәр», еркәләринә «дыйыр», 3—4 јашлыларына исә «сејиз» дејирдиләр.

Гојунлар өз гулаг нишанларына көрә үч группа ајрылышты: кәрә—гыса гулаглы, күрә—орта һәчмли гулаг чыхынтысы оланлар вә нәһајәт гулаглы. Бә'зән сүрүдә сох узун гулаглыгојунлара раст кәлинирди ки, бунлара «палаz гулаг» дејирдиләр. Бујнузсуз гојунлары вә кечиләри «табаг», бујнузулары исә «кәлин» адландырылалар.

Гојунчулугдан соңра малдарлығын икинчи ән әһәмијәтли саһеси *ири бујнузлу мал-гара иди*. 1899-чу илдә Азәрбајчанын һәр ики губернијасында сахланылан ири бујнузлу һејванларын сајы 609327 баша чатырды. Тәсәррүфатын бу саһеси башлыча олараг отураг әкинчималдар әһалинин әлиндә чәмләшмишди. Ири бујнузлу һејванлардан әтлик-судлук кими истифадә олунмасындан әлавә, тәсәррүфатда дарты гүвәси кими дә кениш истифадә едилирди. Бу чур иш һејванларының јүкләмәз-дән әлавә, онлары һәм дә арабаја, котана вә сүрүтмәжә гошурдулар.

Инәкләр јерли чографи шәрайтлә бағлы олараг бир сох нөв мұхтәлифијинә малик иди: Қәлбәчәр, түркмән, Гарабағ, тәрәкәмә, бичәнәк, гарагојунлу, айрым, Ширван вә бу кими. Тарихи-етнографик әдәбијатда Азәрбајчандакы сағмал инәкләри ики башлыча чинсә аյырылдылар: Бәjүк вә Кичик Гафгаз чинсләри. Биринчи чинсә Губа вә Ширван, икинчи чинсә исә Гарабағ, Газах вә Курдустан инәкләри аид едилирди. Бәjүк Гафгаз чинсли инәкләр эсасен Құрун сол саһилинде, Бәjүк Гафгаз дағлары этәкләриндә јајымышды. Кичик Гафгаз группуна аид оләнлар исә Кичик Гафгазын дағлыг рајонларында вә Құрун сағ саһилләриндә јајымышды. Бунлар даһа сох судлук вә әтлик мејилли чинсләр иди.

Јерли инәк чинсләриндән бири дә башлыча олараг Ләнкәран гәзасында кениш јајымыш зебу чинсли инәкләр иди. Зебулар өз харичи қөрүнушләринә қөрә ади инәк чинсләриндән јалныз бојунларындакы нүркүчләринә қөрә фәргләнирдиләр. Талышлар бу чинсә зебо вә ja килjak дејирдиләр. Килjakларла Кичик Гафгаз чинсли инәкләрин чүтләшмәсендән «дубәри» адланан яни нөв алынырды ки, бу да өз сәләфләриндән хејли кејијәтли иди.

Ири бујнузлу һејванлар ичәрисинде кәл вә чамыш-

лар хүсуси јер тутурду. Экинчilikdә бу һејванларын әвәзи јох иди. Онлар өкүздән хејли күчлү идиләр. Гошгуда бунлардан биринчи олараг истифадә олунур, өкүз исә чәркәвә гошуулурду. Чамышчылыг эксәријәт ётибарилә сују бол олан аран рајонларында кениш јајымышды. Онларын бир нечә нөвө гејдә алымышды: сары чамыш, эрни, мәрҹан, телли вә с.

Малдарлыг тәсәррүфатында *атчылығын* да бәjүк ролу олмушшудур. Атларын бәjүк тәсәррүфат әһәмијәттени иәзәре алан гәдим әчдадларымыз атлара һәтта пәрәстиш едәрәк, онлары өз саһибләри илә бирликтә дәфи едирдиләр. Тарихи абидаләр сүбүт едир ки, гәдим Мидија, Манна вә Албания дөвләтләриндә атчылыг кениш инкишаф етмишди. Соңраки тарихи дөврләрдә Азәрбајчан атчылығы өз гәдим шәһрәтини итирмәмешди. XIX әсрдә Азәрбајчанда ән кениш јајымыш ат чинсләриндән Гарабағ, Ширван, дилбоз вә Губа атлары мәшhур олмушшудулар.

Атлардан бир гајда олараг миник, јүк вә гошгу вәситеси кими истифадә олунурду. 1897-чи ил мә'лumatына көрә, Азәрбајчанда 191131 баш ат варды ки, бунларын да 2135 башы халис Гарабағ чинсли атлар иди. 1650 баш атын исә Гарабағ чинси гарышығы варды. Дилбоз атлары Газах гәзасында јетишдирилән Дибазовларын нәслинә мәнсүб олан ат чинси иди. Бунлар өз көзәллијинә қөрә Гарабағ атларындан кери галсаллар да, өз дөзүмлүjүнә вә дағлыг шәрайтә алышма габилиjjätләrinә қөрә әввәлки чинсән сечилирдиләр. XIX әсрдә Азәрбајчан ат илхыларында 700 баш дилбоз аты, 500 баш ширван аты, 485 баш Губа аты сахланылды. Әввәлки үч чинсән фәргли олараг Губа атлары јорға јеришли, раһат миник атлары иди.

Атлар 2—3 јашындан ётибарән миник үчүн һазырланырды. Бу мәгсәдлә хам атлары илхыдан узун сичимин көмәji илә, кәмәнд атмаг үсулу илә тутур, ону гаранлыг бир төвләjә салыр вә бир мүддәт ач сахлајырдылар. Ат төвләдә ач вә сусуз галдығындан тәдричән зәифләjir вә күчдән дүшүрдү. Бундан соңра онун башына јүjен салыр вә белинә палан гојуб минирдиләр. Бә'зән она ағыр јүк јүкләjирдиләр. Бу ѡолла аты минијә алышдырылдылар. Хам ат минијә ёjrәдилдиkдәn соңра, бир гајда олараг наллајырдылар. Ат налы ики формада олурду: јасты, бүтөв нал вә гөвшвари формалы, бармаглы нал. Атләр «налбәнд» адланан хүсуси усталар

наллајырдылар. Наллама ики үсулла: садә вә чармыха салма јолу илә апарылыры.

Азәрбајчанда атчылығын кениш јајылмасы ат ләвазиматының һазырланмасына да өз мүсбәт тә'сирини көстәрмишди. Бу ишлә адәтән сәррачлар мәшгүл олурдулар. Онлар уч група ајрылырдылар: паландуз, талтагчы вә билаваситә јәһәр-јүйән һазырлајан сәррач. Азәрбајчанда јерли мүсәлман јәһәрләри илә јанаши, казак, рус вә инкилис јәһәр нөвләринә дә раст кәлинириди. Һәр бир сұвариниң әлиндә учу шаллаглы гамчы олурdu.

Малдарлыг тәсәррүфатында дәвәчилијин дә хүсуси јери варды. Башлыча јук һејваны кими бу сәһра ~~и~~мисинин тәсәррүфат әһәмијәти олдугча бөյүк иди. Азәрбајчаның аран рајонларында дәвәчилик кениш јајылышды. Дәвәнин тәсәррүфат әһәмијәти она көрә јүксек иди ки, онлар һәм сох јук көтүрүп, һәм дә узун мүддәт ач вә сусуз кечинә билирдиләр. Загағгазија дәмир јолунун чәкилмәсінә гәдәр (1883) Азәрбајчаның мұхтәлиф зоналары арасында игтисади әлагәләрин јарадылмасы саһәсіндә дәвә карванлары башлыча нәглијјат васитәси иди. Одур ки, бу дөврдә хүсуси бир пешә саһәси кими чарвадарлыг кениш јајылышды. Шамахы, Қөйчай вә Бакы гәзаларында чарвадарлар даһа сох фәалијјэт көстәрирдиләр.

1899-чу илдә Азәрбајчанда 14526 баш дәвә варды. Дәвәләр һәм тәк, һәм дә гоша һүркүчлү олурлар. Тәк һүркүчлү дәвәләр «әрвана» адланыр. Елми әдәбијатда бу чүр дәвәләрә дромадер дә дејирләр. Азәрбајчан дәвәләри арасында гоша һүркүчлүләрә дә раст кәлинири. Бунларын еркәнина «һача нәр» вә ја «буғур» дишисинә исә «һача маја» дејирләр. Ширванда вә Бакы гәзасында дәвә һүркүчүнә «қувән» дејилир. Үмумијјәтлә еркәк дәвәләр: балхы, бугур, лек, нәр, диши дәвәләр исә әрвана, маја, пәсәрәк маја, һача маја адланыр.

Дәвәләрин јашы түк несабы илә апарылыр: бир түк, ики, түк, уч түк вә с. Бу онунла әлагәдәрдүр ки, һәр јаш дәјишиклијиндә дәвәләр бүтүн түкләрини төкүб, јени түк кәтирирләр. Дәвәләр 40—50 илә гәдәр өмүр сүрүр. Онлар 5 јашындан 25 јашына гәдәр даһа мәһсүлдер олур. Уч јашындан башлајараг, ону јүкә алышдырырлар. Дәвәләре јук вурулмаздан эввәл, онлары алыгырајырдылар. Бир гајда олараг гоша құвәнли дәвәләрин

белинэ «арган» адланан алыг вурулурду. Һәмин алыг дәвәнин қувәнләринә мұнасиб формада дүзәлдириди. Алыглар чаһазлы вә чаһазсыз олмагла ики нөвә ажрылырды. Чаһазсыз алыг арган вә ја долаг адланан кечә бүкмәсіндән, бир чүт сырныма палан тајындан, чул вә өркәндән ибарәтди. Палан тајларының арха ниссәләри палдымашырма васитәсілә бир-бириңе бирләшдирилирди. Сәрбәст галан габаг ниссәләрини исә «ирвә» адланан бир чүт иплә бирләшдирирләр. Арганың сағ вә сол јанлары бојунча «басачаг» адланан бир чүт ағач бәркидириди.

Чаһазлы алыг бир гәдәр мүрәккәб гурулуша маликдир. Бураја хәтәб, басачаг вә топ да әлавә олунур. Чаһазлы алыг комплексинә, чул, палан, чаһаз, чаһазусту өртүк, долбәнд вә чурбәнд дахил иди. Чаһазын билаваситә өзүнәмәхсүс олан ниссәләри ашағыдақылардан ибара॑т иди: бир чүт јан тајлары, дал вә габаг хәтәбләр, кечәдән бүкүлмүш топ вә ики чүт бел узатмасы. Дәвәләри алыгладыгдан сонра, онлары овсарлајыр вә јүккәләйди. Дәвә овсары қәлләлик, бурунтағлыг, бир чүт һалга, бир чүт гармаг вә хырда зәнчирдән ибара॑т олурdu.

Жүклю дәвәләр бир јердән башга јерә һәрәкәт едәркән адәтәң гатарла, карванла қедирдиләр. Һәр гатарда 3—10 дәвә олурду. Гатарын әвшәлиндә кедән дәвәје «пешән», лап архадан қәләнә исә «дибдар дәвә» дејирдиләр. Бөйүк дәвә карванларында 3—4 гатар дәвә олурду. Гатардақы дәвәләриң хидмәтчиләrinе чиловдарлар дејирдиләр. Карваны исә бүтөвлүкдә карванбашы вә ја сарван идәрә едириди.

Дәвәләрдән тәкчә јүкдашыма васитәси кими истифадә олунмурду. Дәвә эти кечмиң елат әналисисинин ән ләззетли һөрәкбиширмә мәнбәләриндән бири иди. Абшерон әналисисинин дәвә этиндән һазырладыглары гутаблар вә кабаблар бүтүн гидаларын тачы кими гијматләндирлириди. Экинчиләр арасында котаны оланлар варлы адамлар сајылдығы кими, тәрәкемәләр арасында да кимин дәвәси вардыса, о, таваналы адам несаб олунурду.

Дәвәләрин дәрисиндән, сүдүндән вә јунундан да истифадә олунурду. Онун дәрисиндән нағара вә дикәр зәрб алэтләри һазырлајырдылар. Дәвә сүдүндән мұаличә-профилактика тәдбиrlәрдә кениш истифадә едириди. Халг тәбабәтиндә, хүсусилә чијер-боғаз хәстәликләри-5 сиф. 1270

ниин мұаличесинде дәвә сүдү өзөнсіз рол ојнајырды. Дәвә жуны өз кејфијјетінә көрә һәмишә жүксек гијмәтләндирілмішидір. Бир гајда олар ағылабдан габаг вәзенәли чухаларын шалы, узунголлу башлыглар, баш вә бел шаллары дәвә жунундан тохунурду.

Дәвә жунунун кејфијјет жүксеклини она мүәйжән инамларын да жаранмасына кәтириб чыхармышды. Дәвә түкү куја мүәйжән ниттегүсурларына, психи вә руһи шикәстликләре малик олан хәсталыкларин мұаличесинде еффектли тәсирә малик олмушдур. Дәвә түкүнүн жандырылмыш күлүндән ганахма заманы лахталашдырычы васитә кими истифадә едилірди. Үмумијәтлә, дәвәжә олан бу инамлар, дәвәнин мүгеддәсләшдирилмәси она кәтириб чыхармышды ки, Азәрбајчанын бир сох јерләріндә, һејванлара пәрәстишлә әлагәдар олар, гоч вә ат һејкәлләрінә раст қәлинди кими, дәвә һејкәлләрінә дә тәсадүф олунур (Гобустанда дәвә пири, Софи Һәмид мәгбәрәсінин һәјәтиндеки дәвә һејкәли вә с.)

Көрүндүү кими, дәвәчилигин бөյүк тәсәррүфат-мәишәт әһәмијәти олмушдур.

* * *

Кәнд тәсәррүфатынын мүһүм саһәләріндән бири дә арычылыг олмушдур. Азәрбајчан арычылығынын гәдим тарихи вардыр. Һәлә ерамыздан әvvәl IX—VIII әсрләрдә Загафгизијадакы Урарту чарлығы дөврүндә, бу зонада кениш мигјасда арычылыгла да мәшгүл олмушлар. Ерамызын X—XII әсрләріндә Азәрбајчанда истеңсал олунан бал вә мүм мәмұлатлары харичи өлкәләре дә чыхарылырды. Республикамызын әразисіндә арычылыг тәсәррүфатынын гәдимлиji бир дә ондан көрүнүр ки, бурада сохлу топонимләр, чоғрағи обектләр вә јерләр ары мәһсүлларынын адь илә әлагәдардыр. Шаһдағынан ахыб қәлән Арысу чајы вә онун саңилиндеки Арысу кәнді, Қәдәбәj рајонунда Ары тәпә, Арығыран, Ары гајасы вә бу кими јер адлары, Мардакерт рајонунда Баллыга, Ханлар рајонунда Баллыча кәндләри дејіләндәр мисал ола биләр.

Арычылыг ингилабагәдерки Азәрбајчанын дағылыг вә дағәтәji зоналарында, мұасир Шамахы, Губа, Шәки, Загатала, Гусар, Астара вә Дашкәсәn рајонларында жајылмышды. Азәрбајчанда Боздағ Гафгаз чинси вә Сары

Иран ары чинсләри вә бунларын Габагтәпә вә Ләнкәран нөвләри олмушдур. Боздағ Гафгаз ары чинси түндоз рәнкли олмагла сакит давранышлы идиләр. Бу арылар бечә вермәjә az мејилли олан арылар иди. Назырда бу ары чинсләринин галыгларына Дашкәсәn, Шәки, Гах, Гәбәлә вә Исмајыллы рајонларында раст қәлинир. Сары Иран ары чинси исә исти иглим шәрәитине уйгунаштыр чинсләрдир. Онларын хортуму биринчиләрэ нисбәтән хејли гысадыр. Нахчыванда, Ләнкәранда, Лерик, Йарымлы вә Астара рајонларында жајылмыш бу арылар бол бал мәһсүлу топламаг габилијјетінә малиkdir. Ләнкәран ары нөвү субтропик иглим шәрәитине даһа сох алышмыш нөвдүр. Габагтәпә нөвү јерли Гафгаз ары чинсіндән әмәлә қәлмәклә, јерли иглим шәрәитине тәсирі алтында инишаф етмишdir. Бу нөв Дашкәсәn рајонунун Габагтәпә кәндидә жарапындан, она Габагтәпә арысы адь верилмишdir. Габагтәпә арылары ачыг боз рәнкә олур. Онун гарын наһијәсіндә сары һәлгәләр жохдур. Бунлар башга чинс вә нөвләрдән өз узун хортумлuluғу илә фәргләнир. Бу арыларын характерик хүсусијәти ондан ибарәтdir ки, онлар даһа сох рәнкарәнк чичәкләрдән (ғырмызы јонча) ширә топламаг габилијјетінә малик идиләr. Онлар санчмаға оғәдәр дә һәрис дејилләr. Арычылар һәтта үз тору тахмадан бу арыларла сәрбәст ишләj билирләr. Габагтәпә арыларынын үстүн чәhәтләріндән бири дә будур ки, онларын һәм артма габилијјети жүксәkdir, һәм дә мәһсүлләрдүр. Бу арылар гышы жаҳшы кечирдијиндәn, әсасен Дашкәsәn вә Қәдәбәj рајонларында, Шаһдағ вә Муровдағ жамачларында, Шамхорчајын жуҳары вадиләріндә жајылмышдыr.

Арылары бир гајда олар ағылаб пәтәкләрдә сахлајырдылар. Пәтәкләрин үч типи олмушдур. Бириңи тип пәтәкләрин гурулушу, силиндрик формалы, чубуг һөркулудур. Оны ичәридәn at вә ja мал пејини гарышдырылмыш палчыгта сувајырлар. Алт һиссәдәn гапаг гоурлар. Арыларын кириш жолуну да саман гарышдырылмыш тәзә мал пејини илә һөрүб дүзәлдиirlәr. Иккіңчи тип пәтәкләр ики һиссәдәn ибарәт олан тәкнә-агач пәтәкләрdir. Үчүнчү тип пәтәкләр исә мұасир типли жешикләрdir.

Пәтәкләр иглим шәрәитиндәn асылы олмајараг һәмишә ачыг сәма алтында сахланылырды. Сојуг вахтларда онларын үстүн палаз, һәсир вә кечә илә өртуруду-

лэр. Арылары јаз күнләриндә, март ајындан башлаја-
раг бајыра чыхарырдылар. Бурада ана арылар бечә
верири. Ијун ајының ахырларында, арыларын бечә
вермәси гурттарана јахын, арыханада хүсуси адамлар
нөвбә чәкирдиләр ки, бечәләрин учеб кетмәсинә имкан
вермәсін. Бә'зән ана арылар пәтәкдән учеб кәнара җе-
дир вә ағач будагларында бечәләјири. О вахт ја бу-
дағы кәсіб пәтәжин јаңына қәтири, ја да бечә сәбәтини
будағын алтына апарыб, будагы сипләләјири вә бечәни—
ары топлусуну сәбәтә јығыр вә пәтәјә гајтарырдылар.

Августун ахырларында балы кәсмәјә башлајырды-
лар. Эксәр һалларда бал шанла бирликдә истифадә
олунурду. Балы узун дәстәкли «искәнә» адланан бычаг-
ла кәсиридиләр. Чох вахт балы сүзәрек шандан айыры-
лар. Бу мәгсәдә шаны без кисәләрә долдурур, онун
алтына енли ағызы габ гојурдулар. Даңа сонра кисәни
буруб сыйхырдылар. Бу ѡолла тәмиз бал габа сүзүлүб
төкулүрдү. Шаны исә газанда гајнадыб мум алырды-
лар. Арычылыг зонасында һәр бир кәндли айләсінин
мәтбәхиндә бал тапмаг мүмкүн иди.

Мәдәни арычылыг тәсәррүфатлары илә јанашы, мешә
арычылығы да варды ки, бурадан вәһши бал арылары-
на мәхсус бал топлајырдылар. Вәһши арылар ағач ко-
ғушларында, һүндүр гајаларын овугларында бечә гојуб
бал веририләр. Август-сентябр аjlарында мешәләрә
кедән һәвәскәр бал топлајанлар ағач көтүкләринде вә
коғушларында тез-тез бу чүр ары дәстәләринә раст кә-
лириләр. Онлар түстү вермәклә шандан асылмыш ары-
лары говур вә орадакы балы топлајырдылар. Бу ишлә
чох вахт овчулар мәшгүл олурдулар. Эксәр һалларда
көтүкдәки бал тамамилә јығылырды ки, бу да ары айлә-
ләринин мәһвинә сәбәб олурду.

Азәрбајҹан арычылығынын инкишафына тәкан верән
башлыча амил бурада бал верән јарпаглы биткиләрдән
ибарәт мешәләрин вә јабаны коллугларын, бириллик
чичәкли чәмәнлик биткиләринин олмасыдыр. Арычылыг-
да мәдәни биткиләрдән күнәбаханын вә хашанын ролу
бөյүкдүр. Арылар күнәбахан биткисинин һәр һектарын-
дан 40 кг-а гәдәр шәкәр топлајырлар. Бал верән ағач
биткиләринә мисал олараг чөкә, тарла ағчагајыны, сө-
јүд, сүпүркә колу, мешә моруғуну вә с. көстәрмәк олар.
Чөкә мешәлијинин һәр һектарындан илдә бир тонадәк
бал көтүрмәк олур. Тарла ағчагајынын һәр һектара кө-
рә бал мәһсүлдарлығы бир тон, мешә моруғунунку 100

кг, сүпүркә колуунунку 200 кг, јончаныны исә 300 кг-
дыр.

* * *

Археоложи материаллар тәсдиғ едир ки, Азәрбајҹан
әразисинде бириңи мәдәни-тәсәррүфат типине уйғун
көлән овчулуг тәсәррүфаты кениш јајылышы. Һәлә
Орта Палеолит дөврүндә Азын дүшәркә саһибләри тә-
рәфиндән 1- нөв. Тағларда 20, Даңсаланында 14, Дам-
чылыда 11 нөв һејван овланылырды. Буну даш алэт вә
силаһларла јанашы, овланыш һејванларын дашлаш-
мыш сумук галыглары да ајдын көстәрир. Бу чүр ов-
һејванларына мисал олараг мағара ајысы, гонур ајы,
габан, чүјүр, нәһәнк марал, Гафгаз маралы, дағ кечиси,
вәһши ат, довшан, бизон, кечи, чејран, гојун вә с. көс-
тәрмәк олар. Гобустан гајаусту тәсвиirlәринде көстәри-
лән мұхтәлиф ов сәһиеләри әчдадларымызын улу кеч-
мишиндән ҳәбәр верир.

Минилликләр кечдикчә овчулуг објекти кими ов үсу-
ларының өзләри дә бөյүк дәјишиклијә уғрамышы. Фео-
далализм дөврүндә дәбдәбәли ов сәһиеләри јалныз чәмиј-
јәтин јухары тәбәгәләринә мүжәссәр олурду. Ханлар вә
бәjlәр овчулуга бир ёjlәнчә кими бахырдылар. Онлар
сүр'әтлә гачан атларын, тазы вә тулаларын, набелә ша-
һинсајағы алышы ов гушларының кемәни плә чејран, чү-
јүр вә марал овuna чыхырдылар. Садә овчулара кәлин-
чә, бунлар әмәкчи инсанларын ичәрисиндән чыхан вә
јалныз күндәлик јем етијатыны бу ѡолла тамамлајан
пешәкарлар иди. Марал, чејран, чүјүр, элик вә габан
овуна ја тәкбашына, ја да коллектив шәкилдә кедирдиләр.
Дағ гочлары вә дағ кечиләринин овланымасы үчүн
хүсуси бәрә дүзәлдир, овчулардан бири вә ја икиси ба-
рәдә пусгуда дурур, дикәрләри исә ову бәрәјә тәрәф
говурдулар.

Бә'зән ири вәһши һејванлары да овламаг лазым кә-
лири. Ајы, бәбир вә чанавар ову чох вахт инсан һәја-
ты үчүн тәһлүкәли олурду. Бунунда јанашы чаггал, түл-
ку, довшан, порсуг, дәлә кими хырда һејванларын да
ову тәшкүл олунурду.

Овчулугда гуш овунун да хүсуси јери варды. Баш-
лыча ов гушлары турач, билдиричин, кәклик, таратојуг,
гашгалдаг, гырговул, өрдәк, бәзкәк, мешә хорузу вә с.
иди.

Бу һејванларын вә гушларын һәр биринә мұвағиг ов үсуллары варды. Ири вәһши һејванлары овламаг үчүн пусгу дүзәлдір вә тәлә гурурдулар. Бә'зән одлу силаһла айы озуна чыхарқән, атылышы күллә боша кечидикдә вә жа ов жүңкүл јараландыгда, айы өз «сову» илә албәјаха олурду. Бу һалда овчы сол элинә вә голуна галын палтар долајыб, ону айынын ачылмыш ағзына сохурду. Бу тәдбири һәм айынын дишләмәсінә имкан вермир. һәм дә айыны боғурду. Овчы набелә сағ әлиндәки хәнчәри вә жа бычағы айынын үрәйнә санчырыды. Бә'зән хүсуси ов топундан истифадә олунурду. «Ов топу» ағачдан тәхминән футбол топу һәчминдә јонулуб дүзәлдилер вә онун сәттінә чохлу хырда гармаглар беркидилерди. Овчы айы илә гаршылашдыры заман ов топуну айы кәлән истигамәтдә јуварлајырды. Нирсләнмиш айы өз пәнчәсі илә топу вуруб кәнара итәләмәк истәдикдә, гармаглар онун әлләринә санчылыр вә беләниклә, айынын пәнчәләрини санки бир-биринә бағлајырды. Бундан соңра ов асанлашырды.

Гуш овунда ов туласынын көмәји лазым қәлирди. Тула габаға дүшәрәк, отлугда кизләнмиш гушлары нүркүдүб һаваја галдырыр вә бу заман овчулар онлары һавада вурурдулар. Вурулмуш ову тула тезликлә саһибинә чатдырырды. Самур чајы саһилендәки мешәләрдә, набелә Ләнкәран овалығында су гушларыны тутмаг үчүн ов торларындан, гырговул вә гаратојуг овунда исә чәләдән истифадә едирдилер. Торла гуш овламаг үчүн овчулар һәмин тору јерә басдырылмыш ики һүндүр ағача бағлајырдылар. Белә торларын ени бә'зән 100—120 м. олурду. Торларын јанында овчуларын өз комалары јерләширди. Овчулар комада отуруб көзләйирдилер. Торун бир учунбағанын кәндири овчунун әлиндә олур. Вәһши чөл гушлары кечә овчы комасынын јанындан кечәндә өзләрини тора чырпышырдылар. Бу заман овчы кәндири дартыр, торун ашағы һиссәси јухарыя дөгүр јығылдығындан, гушлар тора илишиб галырдылар. Торлардан әлавә овчы комаларынын јанында домлар да гурулурду. Домлар бир гајда олараг сујун ичиндә дүзәлдилерди. Дом 5 м. узунлуғунда ади тордан һазырланырды. Домчу команын ичиндә отуруб, нәзәрәт бачасындан тора тәрәф баҳырды. Вәһши гуш (чөл өрдәји, кәрраф вә с.) дом ағачына бағланмыш өрдәјин сәсінә дом олан көлә гонурду. Ов гушу дома тәрәф үзән кими овчы домун кәндирини чәкирди. Бу әмәлийјат

елә апаралырды ки, ов торун алтына илишиб галырды. Овчулар бир дәфәјә 5—6 гуш овлаја билирдилер. Өрдәкләрин овланмасы овчулардан бәյүк сәбир вә диггәт тәләб едири. Өрдәкләри дома јахынлашырмаг үчүн онлар өз мәһарәтләрини там шәкилдә көстәрмәли олурдулар. Онлар ја домун јахынлығында сујун үзүнә дән төкүрдүләр, ја да өјәрдилмиш тә'лимчи өрдәкләрдән истифадә едирдилер. Белә ки, хүсуси тә'лим көрмүш өрдәкләри вәһши өрдәк сүрүләринин ичәрисинә бурахан овчы өзү пусгуда кизләнири. Бу заман тә'лимчи өрдәк әһши өрдәкләрә ғошулараг, онлары дома тәрәф кәтирирди.

Овчулугла јанашы, јерли әналиниң тәсәррүфат мәшгүлийјәтиндә балыгчылығын да мүәјжән пај чәкиси варды. Дәнис, чај вә көл кәнарында јерләшән јашајыш мәскәнләри сакинләринин хејли һиссәси балыгчылыгla мәшгүл олурду. Балыг овна башшыча олараг кишиләр вә ушаглар чыхырдылар. Адәтән илин сојуг фәсилләриндә күтүм овланырды. Јајда исә бичар архларындағы килли сулардан чәкін балығы тутулурду. Күтүм овламаг үчүн чајларда бәнд гурурдулар. Белә ки, чајын габағы кәсилир, көлмәчә әмәлә кәтирилир, лакин сујун ахынына азачыг јол гојулурду. Су ахынын габағында хүсуси тор, Ләнкәран гәзасында дејилдији кими, «кивил» гурурдулар. Кивил ағач чубуглардан үчкүнч шәкилдә дүзәлдилерди. Кечәләр балыглар су кечидинде белә кивилләрә долурду. Балығы домжа илә дә тутурдулар. Балығын домжа илә овланмасы үсүлу да мәнијјәт е'тибарилә кивиллә овланма үсүлүнә јахындыр. Домжа илә балыг овламаг үчүн һәмин ов аләтини чајдакы кичик су ахыны гаршысында јерләшдириләр. Домжа мөһкәм чубуглардан дүзәлдилер вә үзәринә тор чәкириди. Чаянын көлләнмиш сәмтиндән балыглары су кечидин тәрәф говдугда, онлар домжаја тәрәф үзмәјә мәчбур олурдулар. Јај аjlарында архларда балыг овламаг үчүн «сәфә» адланан сәбәтләрдән дә истифадә едирдилер. Сәфә илә јалныз дајаз јерләрдә, ахмазларда балыг тутурдулар.

Бүтүн бу үсуллардан әлавә балығын торла овланмасы ән кениш јајылмыш үсүл иди. Су дајаз олан јерләрдә ики нәфәр һәр ики учун ағач беркидилмиш тору суда кәздириләр. Белә ов үсүлу ән чох балыг күрү төкән заман тәтбиг едирилери. Белә ки, дәнисздән айылараг,

чајларла башжұхары үзмәкдә олан балыглар бу ҹур торлара ишишірдиләр.

Көл вә дәнисздә исә гајыгла балыг овұна чыхырдылар. Овчұлар әлләриндәкі тору вә ja гармағы суја аттарағ, гајығда отуруб, овун нә ваҳт чыхачағыны көзләйірдиләр.

Беләликлә, Азәрбајчаның кәнд тәсәррүфаты етнографик бахымдан соң зәнқиң вә мараглы тәсәррүфат саһәләриндән ибарәтдир.

III ФӘСИЛ

ЕВ ПЕШЭСИ ВӘ СӘНӘТҚАРЛЫГ

Азәрбајчаның тәбии сәрвәтинин боллуғу, чохлу хаммал еһтијатына малик олмасы, бунуңда белә тәсәррүфатын гапалы, жарымнатурал хәрактери гәдим ваҳтлардан бурада ев пешәси вә сәнәткарларының инкишаф етдирилмәсінә имкан жаратмышдыр. Ев пешәси вә сәнәткарлыг мәһсулларының һеч дә һамысы ejni әһәмијјәтә малик олмамышды. Бу ҹүр халг истеһлакы мәһсулларының бә'зиләри жалызы бир ев, бир нәсил вә ja bir кәнд ичмасы чәрчиwәсіндән кәнара чыхмамыш, бунун эксинә олараг башта сәнәткарлыг мәһсуллары бүтүн Азәрбајчан мигјасында бөյүк тәләbat мәнбәjинә чөврилишиди. Елә сәнәткарлыг мәһсулларына да раст кәлинирди ки, бунлар әналиниң өз еһтијаçындан артыг олдуғуна көрә, нәинки Азәрбајчанда, һәтта онуң сәрһәләриндән дә кәнара чыхараг Авропа вә Асија алышыларының тәләбатыны өдәйирди. Мұхтәлиф халча вә халчачылыг мәһсуллары, ипек парчалар, тикмәләр, гадын бәзәк әшжалары вә с. бу тәбилдәндир.

Азәрбајчаның Русија бирләшдирилмәсінин илк он илликләrinдә кустар сәнәткарлыг мәһсулларының истеһсалы нәинки азалмады, эксинә жени сатыш базарлары жарандығына көрә бу истеһсал саһәләри даһа да кенишләndi. Бунуңда әлагәдар олараг В. И. Ленин жазырды: «...рус капитализми Гафгазы дүнja әмтәә тәдавүлүнә чәлб едирди...»¹.

Кәндли тәсәррүфатында ев пешәси истеһсалының башлыча мәгсәди әналиниң жашајыб-жаратмасы үчүн зәрури олан бүтүн мәништәк әшжалары вә аваданлыглары илә онларын тәчhиз олунмасы демәк иди. Ев пешәси деңикдә, мәһсул истеһсалының елә ибтидаи формасы башта дүшүлүр ки, бурада «хаммал ону истеһсал едән тәсәррүфатын өзүндә (кәндли айләсіндә) е'мал едилir»². Ев пешәси илә һазырланан мәһсуллар мұстәгил олараг кәндли айләсінин өз истеһлакына сәрф олунурду. Хыр-

¹ В. И. Ленин. Эсәрләри, V нәшри, 3-чү чилд. С. 631.

² В. И. Ленин. Эсәрләри, V нәшри, 3-чү чилд. С. 351.

да кәндли тәсәрүфаты галдыгча, тәсәрүфатын бу формасынын галыглары да жашајырды. Ленинин көстәрдиңи кими, ев пешәси натурал тәсәрүфатын зәрури үнсүрү иди. «Бу формада сәнаје бир пешә олмаг е'тибари. Эхәлә јохдур, бурада пешә әкинчиликлә гырылмаз сурәтдә бирләшип бир там тәшкىл едир»³. Сәнәткарлыға кәлдикдә, В. И. Ленин ону сәнајенин илкни формасы һесаб едирди. Бу формада мәһсуллар истеһалчынын өзү үчүн дејил, сифаришчинин истеһлакы үчүн һазырланыр, һәм дә хаммалы мугабил тәрәфләрин һәр икиси элә едә биләрди. Шәһәр мәишәтинин тәркиб һиссәси олмаг е'тибарилә сәнәткарлыг, јарымчы хидмәт тәсәрүфаты кими, мүәյҗән гәдәр кәнддә дә өзүнә јер едә билмиши. Кәнд әналиснин мүәյҗән фанзи, бә'зән мүстәгил, бә'зән дә әкинчиликлә жанаши, көн ашыламаг, аяггабы вә палтар һазырламаг, дәмирчилик вә дүлкәрликтен етмәк, дулуучулуғла мәшгүл олмаг вә с. пешәләрлә мәшгүл олурду. Гејд етмәк лазымдыр ки, сәнәткарлығын илк мәрһәләсіндә, жә'ни сәнәткар истеһлакчынын сифариши илә ишләдикдә вә өз әмәјинин мугабилиндә билаваситә сифаришчиден музд алдыгда белә, онун һазырладыры мәһсүл һәлә әмтәә саялымырды: чүни әмтәә олмаг үчүн мәһсүл К. Марксын деди кими, «алышыја мубадилә жолу илә, дејил онун истеһлак гијмәти шәклиндә чатдырылмалыдыр»⁴.

Азәрбајчанда әкинчиликдән соңра тәсәрүфатын ән мүһүм саһәси малдарлыг олдуғундан, мал-гара јерли әналини онлара лазым олан һәр шејлә тә'мин едирди. Онлар эт вә суд мәһсуллары илә гидаланыр, һејван дәриси вә јунундан мәишәт әшжалары һазырламаг үчүн истифадә едирдиләр. Һејван дәрисиндән һазырланмыш мұхтәлиф ев әшжалары вә јундан һазырланмыш нәфис тохучулуг мәһсуллары ев пешәси вә сәнәткарлыгда башлыча саһәләрә чөврилмиши.

Азәрбајчанын пешә усталары вә сәнәткарлары көндәри мә'млатындан мұхтәлиф мәишәт әшжалары: чарыг, башмаг, папаг, күрк, гајыш, жәһәр дәсти, һәчмли габбагачалар вә с. һазырлајырдылар. Ат ләвазиматы, гошту гајышлары, гуршаг, аяггабы вә башмаг алтыры һазырламаг үчүн галын вә чод көндән—жә'ни сағры вә әтивидән, ајаг кејимләринин уст һиссәләрини һазырла-

маг үчүн јумшаг вә назик дәридән—тумач вә мүшкүдән истифадә олунурду. Сағры вә этви ат, гатыр, узунгулаг қөнүндән, бә'зән дә ири бујнузлу һејванларын қөнүндән һазырланырды. Тумач гојун дәрисиндән, мүшкү исә кечи дәрисиндән дүзәлдириди.

Көн-дәри мә'млатларынын е'малы бир гајда олараг даббагханаларда апарылырды. Бу просес чохлу су тәләб етдијиндән, адәтән даббагханалар ахар сујун жаңында, чај кәнарында јерләшириди. Даббагханаларын эсас аваданлығы қөнү ислатмаг үчүн истифадә олунан чәнләр (силә) иди. Чән ири гоз ағачы көтүүндән һазырланырды. Чәндә исладылыш қөнү вә ja дәрини асмагдан өтүр онун һәр икى тәрәфинә дирәк басдырылыр вә бунларын үстүнә силәчуб адланан ағач паја гојулурду.

Көн-дәри даббагханада аша гојулмаздан әввәл 3—10 күнүн мүддәтинә ахар суда исладылыр вә бундан соңра чән салынырды. Чәндәки суја кәпәк, дуз, әһәнк тозу, зәј вә бу кими дикәр ашылајычы маддәләр гарышдырылдылар. Бу маддәләр қөндәки түкүн, јунун төкулмәсини сүр'әтләндирди. Бу просес 15—20 күнә гәдәр давам едирди. Даһа соңра ону чыхарыб, қөнүн сәттинде галмыш түкләри әрсін, күт бычаг вә ja гашовла тәмизләјириди.

Қөндән жалныз чарыг һазырламаг лазым кәлдикдә, онун аша гојулмасына ештијаң олмурду. Бу мәгсәдлә жени сојулмуш қөнү дүзәнкаһ бир јерә сәриб, онун кәнар чыхынтыларына хырда ағач мыхлар чалырдылар. Белә олдуғда көн дартылараг тарым вәзијәтдә гурујурду. Бу просес «қөнү қәркәнчә чәкмәк» дејилир. Бундан соңра онун үстүнә нарын дуз вә ja қүл сәзиб гуруудурдулар. Беләликлә, көн чарыг тикмәк үчүн һазыр вәзијәтә көтирилмиш олурду. Бә'зән примитив ѡолла қөнүн е'малыны давам етдириләп лазым кәлирди. Бунун үчүн қөнү 3—5 күн әрзиндә ајранда сахлајырдылар, башга сөзлә «қөнү аша гојурдулар». Соңра ону чыхарыб, женидән әһәнк вә зәј мәһлүлүна салырдылар. Бүтүн бунларын иетиеси олараг қөндәки түкләр өз-өзүнә төкулүрдү... Бундан соңра қөнү чыхарыб, аванд үзүнә јерә сәрир вә гуруудурдулар. Гуруудулдуғдан соңра онун үзәринде галмыш тәкәмсөјрек түкләри гашовлајыб тәмизләјириди.

Сағры материалы ишләніб һазырландыгдан соңра, ону мұхтәлиф рәнкләрә бојајырдылар. Јашыл рәнкә боянмыш сағрыдан гадын вә киши башмаглары, гадын

³ Женә орада.

⁴ К. Маркс. Капитал, 1-чи чилд. С. 47.

чәкмәләри һазырлајырылар. Этви материалларыны башлыча олараг сәрачлар алышылар. Гојун вә кечи дәрисиндән тұмач вә мүшкү һазырлајаркән ону даббагханалара верирдиләр. Күрк вә папаг һазырланаркән, бу материаллары билаваситә усталарын өзләри ашылајырылар.

Истифадә мәгсәдинә көрә мұхтәлиф олан дәринин е'малы көнүн аша гојулмасындан фәргләнирди. Бу фәргли чәһәтләр ән сох дағарчығ, е'мә вә тулуғ һазырлајаркән өзүнү қостәрирди. Хырда бујнузлу һејванларын дәрисиндән дүзәлдилән мәишәт әшшәлары вә габ-гачаглар өз јүкәк кејиғійжетинә көрә узун мүддәт истифадәден чыхымырды.

Дағарчы—тахыл, ун, дуз вә с. әрзаг мәһсулларъ сахламаг үчүн истифадә олунан е'мал едилмиш хырда бујнузлу һејван дәрисиндән дүзәлдилер. Адәтән гојуну ачма вә бүтөв олмагла ики гајдада сојурдулар. Бүтөв сојулмуш дәрини е'мал етмәк вә ондан дағарчығ һазырламаг үчүн онун ичәрисинә арпа унундан һазырланмыш жал, һорра бурада 3—4 күн галыб гычғырдығындан, дәридәки түкләр асанлыгla голуб төкүлурdu. Дәрини јундан тәмизләдикдән соңра бир овуч зәј, бир овуч дуз вә ики овуч әләнмиш арпа унуну бир-биринә гарыштырыб дәријә сәпир вә ону бир күн әрзинде басдырмада сахлајырылар. Даһа соңра ону јујуб тәмизләјир вә сәриб гурудурдулар. Гурумуш дәрини ағачла сүртүб јумшалдырылар. Бу әмәлийјат баша чатдығдан соңра дәрини һәм ичәридән, һәм дә бајыр тәрәфдән алча, сөјүд вә нар ағачы габығынын суда гајнадылмыш мәһлүлүнда јујурдулар. Бу мәһлүлүн тә'сири илә дәри һәм ачыг сары рәнк алыр, һәм дә јумшаг вә еластик олурду. Нәһајәт, дәрини истифадәјә һазыр вәзијјәтә кәтирмәк үчүн онун арха вә габаг ајаг кәсикләрини мөһкәм бағлајырылар.

Jaјlag вә ғышлаг арасында мұнасиб ишләк ѡлларын олмамасы шәрәитиндә ики пуда гәдәр әрзаг мәһсулу тутан дағарчығын тохунма кисәләрә (чувал) нисбәтән бөյүк үстүнлүклері варды. Һәм дә ун вә тахыл дағарчыгда јашы мұһафизә олунурду.

Ачма үсулла сојулмуш дәриләр билаваситә јерә—торпаг дөшемәjә салмаг үчүн истифадә олунурду. Китим, палаз вә халча кими дикәр тохуучулуг мәһсуллары дәрәдә һәм чәкиб чүрүмәсін деjә, онлар бу чүр ачма дәриләрин үстүндән салынырды.

Фәрди кәндли тәсәррүфаты мәишиятинде е'мә адланан дәри габлардан да кениш истифадә олунурду. Ејмәнин е'мал едилмәсі үсул да дағарчығда олдуғу кимидир. Ону дузлајыб гурутдугдан соңра, гајнадылмыш палыд габығының сүзкәчдән кечирилмиш мәһлүлүнда исладырылар. Бу ѡолла дәријә гырмызыја бәнзәр рәнк верилирди. Даһа соңра ону гајнадылмыш күл сујуна салырылар. Бу үсуга дәрини «маррамаг» дейирдиләр. Бу әмәлийјат она көрә апарылырды ки, дәријә һопдурулмуш рәнк кетмәсін. Марранмыш дәринин ичәрисинә ајран текүб жаҳалајырылар ки, дәри иjlәниб чүрүмәсін. Ејмәнин боғазына зогал, нар вә ja тәнәк чубуғындан һазырланмыш 10—15 см диаметре малик олан «чәмбәрә» адланан һалға тикирдиләр. Гатығы онун ичәрисинә төкүдүкдән соңра, ејмәнин ағзыны чәмбәрәjә ти-килмиш иплә мөһкәм бағлајырылар ки, «жығынты» ахыб төкүлмәсін. Бәзән бу чүр ејмәләрә «тежән» дә дејирдиләр. Іашлы сакинләриң фикринчә, бүнлар мұхтәлиф сөзләр олса да, ејни мә'на дашыјырлар. Бүнларын арасындағы фәрг жаңыз ондадыр ки, ејмәнин һәчми тежәнә нисбәтән бир гәдәр кичик олур.

Тулуғ—һазырланма үсулuna вә формасына көра ејмәjә бәнзәjир, лакин истифадә мәгсәдләриң көрә онлар бир-бириндән фәргләнирләр. Азәрбајчанда тулуғдан башлыча олараг сүд дашынmasы заманы истифадә едилерди. Белә ки, гојулар жатагда вә ja архача сағылдығдан соңра, суду тулуғлара долдурууб, е'мал үчүн лазым олан јерә чатдырырылар. Су мәнбәләриндән аралы јерләшән оба вә шенликләриң сакинләри дә ичмәли сују тулуғларда дашыјырылар. Тулуғдан һәмчинин нефт дашынmasында, гујулардан нефт чыхарылmasында, һабелә неһрә кими дә истифадә олунмушуда.

Әрзаг сахламаг үчүн хырда бујнузлу һејванларын кичик дәрисиндән «чылгы» адланан мәишәт әшшәсі һазырланыры. Онун һазырланmasы үсулу мотал дәрисинин е'малына бәнзәjир. Бу габ эсасен пендир вә шор сахламаг үчүн истифадә едилерди. Шор вә пендир бир мүддәт чылгыда галдығдан соңра, ону чыхарыб мотал дәрисинә долдурурдулар.

Мотал дәрисинин һазырланmasы үсулу садә ѡолла апарылыр. Бу мәгсәдлә гојуну бүтөв сојудын соңра, дәринин түкүнү бир см-дән гыса олмамаг шәртилә кәсиб көтүрүрдүләр. Бундан соңра ону тәмиз јујуб, чиркдән вә түк гырыгларындан тәмизләмәкәлә јанаши, ајаг вә

арха кәсикләрини дә иплә мөһкәм бағлајырдылар. Соңра дәрини дузлајыб гурудурдулар. Дағарчыгдан фәргли олараг мотал адәтән кечи дәрисиндән дејил, соң унан дәрисинең һазырланыры. Белә ки, кечи дәрисинә нисбәтән онун бир сыра үстүнлүкләри варды. Эввәла, кечи дәрисинин түкләри тезликлә топуб мәһсулә гарышыр вә ону корлајырды. Икиничиси, соң дәриси кечининкинә нисбәтән бир гәдәр галын олдуғандан мәһсулә жаҳши саклајырды. Нәһајәт, соңунун јуну кечинин гәзилинә нисбәтән даһа сых јерләшдиңдән, о, дузланмыш пендирин бурахдығы нәми өзүнә чәкир вә мајенин јуналты дәри тәбәгәсинә кечмәсинин гарышыны алырды. Демәли, сых јун гаты дәри илә пендир арасында изолјасија вәзиғесини јеринә јетирирди ки, бунунла да пендир сујунун дәрини јумшалдыб хараб етмәсиигарышы алынырды. Бөյүк һәмчли мотал дәрисиндә 25—30 кг-а гәдәр пендир сахламаг мүмкүн иди. Мотала јығылмыш пендир орада галыб түндләшир, дадлы вә ләzzәтли олурду.

Кәрә јағыны сахламаг үчүн «гарын» адланан һејван мә'дәсіндән истифадә олунурду. Адәтән ону давар вә ja хырда мал-гара мә'дәсіндән һазырлајырдылар. Бунун үчүн һејван мә'дәсинин «потпоту» адланан ич тәрәфини бајыра чыхармагла, ону ахар суда мөһкәм јујурдулар. Бундан соңра ону дузлајыб, ичәрисинә һава үфүрүрдүләр. Јағы гарына јығмаздан әввәл ону сојуг суја салырдылар ки, јағ ајрандан тәмизләнсін. Бундан соңра јағын үстүнә нарын дуз сәпіб гарышдырырдылар. Соңра ону кичик күндәләр шәклиндә гарына јығыр вә үстүндән һәмаллыча әллә тапдалајырдылар ки, аралыгда һава галыб јағы хараб етмәсін. Һәмидән асылы олараг һәр бир гарын 8—20 кг-а гәдәр јағ тутурду. Узун мүддәт әрзиндә гарында галан јағын шит јаға нисбәтән чох хошакәлән иji вә тамы олурду. Ба'зән гарында говурма вә чыздаг да сахлајырдылар.

* * *

Гәдим вә зәнкин мәдәнијетә малик олан Азәрбајчан халғы декоратив-тәтбиги сәнэт әсәрләrinin јарадылмасы ишиндә дә әсәрләrinin сынағындан бачарыгла чыхмышдыр. Инчәсәнәтии бу нәвү бәдии халг сәнэткарлығынын мұхтәлиф саһәләrinin: зәркәрлик вә чахма сәнәти, даш вә ағач ишләмә сәнәти, халчачылыг, тохучу-

луг вә басма нахышлар, тикмә вә с. сәнэткарлыг нөвләрини әнатә едир.

Азәрбајчан халг тикмәләри бәдии сәнэт әсәрләри кими, һәмишә јүксәк гијмәтләндирилмишdir. Өз көзәллиji, инчәлиji, јүксәк техники үслублары илә сечилән тәкрапредилмәз бу сәнэт әсәрләри халгымызын дәрин мә'нәви зәнкинлијини тәмәссүм етдирир. Бәдии тикмәләrin гәдимлиji барәдә археологи материаллар дәғиг мә'lumat верир. Минкәчевир газынтылары заманы, ерамызын V—VI әсәрләrinә аид олан катакомба гәбирләrinдән үстүндә тикмә изләри олан ипек парчалар тапылмышдыр. Бу тикмәләр башлыча олараг күләбәtin тикмә нөвүнү хатырлады.

Азәрбајчанда олмуш орта әср мүэллифләri, һабелә сәjjäahlar бурада јүксәк зөвглә һазырланмыш сәнэткарлыг нүмунәләри олан бәдии тикмәләрдән хәбәр верирләр. Бу чүр мә'lumatlara XIII әср Италия сәjjähы Марко Полонун, XVI әср инкилис сәjjähы Антони Ченкинсонун, XVII әср Голштиня сәфирилијинин нұмајәндәси Адам Олеаринин әсәрләrinдә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Зәнкин јерли хаммал мәнбәjинә малик олан Азәрбајчан торпағы мәишәтдә кениш јајылмыш мұхтәлиf тикмә нөвләrinin јарадылмасы үчүн бөйүк имканлар бәхш едири. Тикмә ишләри илә ингилаба гәдәркі Азәрбајчанда әсасән гызлар вә кәлинләр мәшгүл олурдулар. Тикмәләр бир гајда олараг XIX—XX әсрин әввәлләrinдә Шамахы, Кәнчә, Шәки, Басгал вә б. јерләрдә истеңсал олунан гановуз, дарајы, мәхмәр, маһуд вә бу кими дикәр парчалар үзәриндә ишләнилирди. Бә'зән кәтан вә памбыг парчалардан да бу мәгсәд үчүн истифадә едилирди. Тикмәләр һазырланаркән, јерли ипек вә јун саплардан, чахма пиләкләрдән истифадә едилирди. Тикмәләрдә ишләдилән гызылы вә күмүшу саплар, пиләк, тоз мүнчуглар, мәлила, назда әсасән харичи өлкә базарларындан кәтирилирди. Халг сәнэткарлары башлыча олараг өз тикмәләrinдә әтраf мүһитин чанлы тәсвирини вермәjә чәhд көстәрирдиләр. Тикмәләрдәki зәнкин нахыш мотивләri: гүш, нәбатат вә һејванат аләминин эке етдирилмәси, мәишәт әшjаларынын тәсвиrlәri мәhз бурадан ирәли кәлирди. Азәрбајчан тикмәләrinдә эн чох тәтбиг олунан гызылкүл, нәркиз, лалә, гәрәнфил, занбаг, сүсән вә нар чичәни, алча күлү, сүнбүл вә мұхтәлиf формалы јарпаглар олмушдур. Бундан башга,

чохлу һәндәси нахышлара да бөйүк әһәмијјәт верилди. Тикмәләрдә бүлбүл, товуз гушу, көјәрчин, hon-hon, турач, туту гушу вә дикәр гушлар аләми өз әксини та-пырды. Эксәр һалларда тикмәләрдә гоша гуш тәсвириләrinә кениш јер верилир ки, бу да мәһәббәт, севки рәмзини экс етдирирди. Тикмәләрдә һејванат аләминин тәсвиринә дә мүәյҗән јер верилирди. Эсасән чејран, ат, әждаһа, илан, тысбаға вә յаҳуд башы гадын, бәдәни балыг олан комбинасијалы тәсвиirlәр Азәрбајҹан тикмәләринин характеристикаларынан тәсвиirlәrinә дә: дараг, күлабдан, сүрма габы, мөһүр, афтафа-ләjәn вә с хејли јер верилмишиди.

Азәрбајҹанда эн кениш јајылмыш тикмә нөвләриндән: күләбатын, тәкәлдүз, долдурма, өртмә, чинағы, чүлмә, сырима, пиләк, тоз мунчуг, шәбәкә тикмә вә с. көстәрмәк олар. Азәрбајҹанын орта әср шаирләри вә ашыглары өз эсәрләrinдә күләбатын тикмәни дөнә-дөнә нәвәф етмишdir. Бу тикмә нөвү үчүн нисбәтән галын вә давамлы парча тәләб олунурdu. Бу мәгсәдлә эн чох гырмызы, јашыл, көј, бәнөвшәји рәнкли мәхмәр вә маһүд парчалар, зәрхара, тирмә вә атлас парчалар ишләдилерди. Күләбатын тикмәләрин даһа кениш јајылан нөвләри садә вә габарыг долдурма тикмәләрdir. Күләбатын тикмәләрин нахышлары ајры-ајры этнографик зоналарда бир-бириндән фәргләнир. Адәтән Абшерон вә Шәкидә ири вә бүтөв нахышлар, Шамахыда инчә, зәриф нахышлар, Кәнчә, Газах вә Гарабағда бунларын биркә аһәнки мәһәлли әламәтләр иди. Бир гајда олараг гадын үст ҝејимләри, баш ҝејимләри, ев мәнишәт әшјалары күләбатын тикмәләrlә бәзәдилерди. XIX әсрдә күләбатын тикмә усталарынын јерләшдири ири мәркәзләр Бакы, Шамахы, Кәнчә, Шуша шәhәрләри иди.

Рәнкли сапларла ишләнмиш тикмә нөвләриндән бири дә тәкәлдүз тикмәләрdir. Бу чүр тикмәләр XIX—XX әсрин әvvәllәrinдә башлыча олараг Шәки гәзасында кениш јајылмышды. Белә тикмәләр үчүн мұхтәлиф рәнкә малик маһүд парчалар тәләб олунурdu. Тәтбиги сәнәтин бу сәhәсindә чох ваҳт гадынларла бәрабәр кишиләр дә өз мәһәрәтләрини көстәрирдилер. Уста әvvәlчә сагнаға ҝејдирилмиш парча үзәrinдә нахыш көklәјир, соңра онун үстүнү сапла долдурурdu. Бу тикмәләр назыранаркән «гармаг» адланан хүсуси иjnәdәn истифадә едирирдилер. Бә'зи јерләrdә һәmin иjnәjә «гуллаб»

дејилдијинә көрә, бу тикмә нөвүнә дә «гуллабдуз» ады верилмишиди. Тәкәлдүз тикмәләrin хүсусијјәти одур ки, бурада нәбати мотивләр вә гуш тәсвиirlәri бирләшәрәк кәzәл композиција аһәнкдарлығы јарадыр. Бир гајда олараг назбалынч үзү, өртүкләр, пәрдәләр, мүтәккә үзү тәкәлдүз тикмәләrlә бәзәдилерди.

«Долдурма» вә ја «өртмә» адланан тикмә нөвү ипек вә юн сапларla ишләнир вә нәфис орнаментләри ила сечилирди. Долдурма тикмәләр ики нөвә ајрылыр: ики тәrәфли долдурма вә бир тәrәfli долдурма. Бу сәnәt саhәsinә мәхсүс олан башга бир тикмә нөвү «гуш көзү» адланыр. Абшерон јарымадасында буна «чинагы», Нахчыванда «чулмә» дејирдиләр. Бу тикмә үсулу илә адәтән баш ҝејимләрини: арагчылары вә шәbкулаһлары бәзәjирдилер.

«Сырыма» тикмә нөвү дә вардыр ки, белә тикмәләрә бир гајда олараг арагчын, чанамаз, намазлыг вә јорғанларын бәзәдилмәси ишиндә раст кәlinirди. Сырыма тикмәләrә әlavә олараг астар гојулурdu ки, нахыш табарыг вә аjdын ҝөryүсүн. Сырыма тикмәләrin нахышы һәндәси вә нәбати хәтләрдән ибәрт олурdu.

Рәnкли саплардан тохумиush белә тикмәләrdәn фәргли олараг, ҝејимләri вә мәнишәт әшјаларынын үзәrinн bәzәjәn хырда мунчуг тикмәләr дә кениш јајылмышды. XVIII әсрдә назыранын вә Кәnчә ханы Чавад хана мәхсүs олан гәljan чубугу башдан-баша рәnкли тоз мунчугла өртүlmüşdү. Азәrbaјҹan тарихи музейинде саhланылан вә XVIII әсрә aid олан гадын ҝејиминин голлары да миrвари вә гызыл пиләkләrlә өrтүlmüşdүr. Тоз мунчугла назыранан вә эн нәfis бир инчәlikle ишләnmiш мә'mulatlar Нахчыван, Шамахы, Шуша, Кәnчә вә Газахда, һабелә дикәр гәza мәrkәzләri вә јашајыш мәntәgәlәrinde кениш јајылмыshды.

Чахма пиләk тикмәләr дә өз тикиш үсулуна көрә пиләk тикмәләrә bәnзәjir. Бунларын харичи ҝөryүnүшү чох rәnkarәnk оlur. Бу тикмә нөvü ilә adetәn evin daxili sәliqә-saһmamanyны nizama salarken pәrdeләri bәzәjirdilер.

Бундан башга, күмүшу саплардан назыранан тикмәләr naғda вә mәlliә tикmә sәnәtкаrlығында, nisbәtәn kәnch саhәlәr olsa da, Bakыda, Nахчыванда вә Gаrabaғda кениш јајыlмыshды. Xalchachыlyg mәhсullary ilә janashы, rәnkarәnk тикmәlәr Azәrbaјҹan xalг sәnәt-

карлыгыны бүтүн дүнінда шөһрәтләндирмиш вә гадын әмәнине бәйүк һөрмәт газандырышды.

* * *

Декоратив-тәтбиги сәнәт құмунәләріндән бири дә ағач ишләмә сәнәтидір. Азәрбајчанда бу сәнәткарлығ саһесинин гәдим тарихи вардыр. Бу өлкәни қәзмиш бир чох сәйяhlарын жол гејдләріндә, хатирәләріндә ағач-ишләмә сәнәтинин бурада чох кениш жајылмасы барәдә мә'лumatлара раст көлинир.

Азәрбајчанда тәбии битки өртујунуи, жәни мешәләрн боллуғу бурада әналиниң ағачдан һазырланан мәнишәт әшжалары вә габ-гачаглар олан тәләбатынын тамамилә өдәнилмәсі үчүн әһәмијјәтли шәрайт жарадыры. Азәрбајчаның ағач материалы илә зәнкин олан әразиләріндә—Губа, Ләнкәран вә Шәки гәзалары, набелә Кичик Гафгаз дағы этәкләріндә ағачишиләмә сәнәти кениш жајылмасы.

Мәйшәт әшжалары вә мұхтәлиф габ-гачаглар һазырламағ үчүн палыд, вәләс, көжүш, гарачөһрә, дәмирағачы, зөғал, алча, јемишен, әзкил, фындыг, гоз вә с. ағач нөвләріндән истифадә олунурду. Бу ағач нөвләрінин бә'зиләрі кәнд тәсәррүфаты аләтләринин дүзәлдилмәсінә сәрф олунурду. XIX—XX әсрин әввәлләріндә һәр бир кәндли айләсіндә ағачдан дүзәлдилән тәсәррүфат вә мәнишәт әшжаларына раст кәлмәк мүмкүн иди. Демәк олар ки, бүтүн мәнишәт аваданлыглары: гашыг, өмөчә, ашсузән, тәкнә, табаг, тосар, чәһрә, дараг, һана әмәл-салашы, анбар, набелә бир чох әмәк аләтләри: хыш, котан, вәл, араба һиссәләрі, киршә, хизәк, күрәк, шана, жаба вә с. јерли сәнәткарлар тәрәфиндән һазырланауды. Бундан әlavә, евләрин инша едилмәсіндә дә сохлу ағач материалы ишләдилерди. Гапы, пәнчәрә, аjnабәндләр, сұраһиләр, сүтун вә милләр кејфијјәтли ағач чинслеріндән һазырланауды.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда Авропасајағы мебел дәстинә надир һалларда, һәм дә шәһәрләрдә тәсадуғ олунурду. Буна баҳмајараг кәнд сәнәткарлары ағачдан көзәл ев аваданлыглары—кәтил, стул, тахт һазырлајырдылар.

Ағачишиләмә сәнәтинин жајылма ареалы һеч дә бүтүн гәза вә кәндләри әната етмәмишди. Чох заман бу чүр биткимәншәли ев әшжаларыны мүбадилә вә ja са-

тыналма жолу илә әлдә едирдиләр. Мұхтәлиф гәза вә кәндләрдә бир нөв бу вә ja дикәр мәнишәт әшжаларының һазырламасы үзрә ихтисаслашмыш сәнәткарлар фәлијјәт көстәрирди. Мәсәлән, Губа гәзасының Чичи, Нуқәди, Амсаr-кәндләри өз араба усталары илә, Халтан. Қәмур, вә Зыхыр кәндләри исә өз хырман аваданлыглары вә тәкнә-табаг дүзәлдән усталары илә бүтүн зонада мәнишүр идиләр. Бакы, Қәнчә шәһәрләріндә чәлләкчилик, Салжанда арабачылыг, Ләнкәран, Қөйчай вә Насчыванда тәкнә-табаг истеңсалы кениш жајылмасы. Бүтүн бу ихтисаслашмалар бир тәрәфдән, айры-айры зонаның тәбии-чографи шәрәнти илә әлагәдар идисә, дикәр тәрәфдән дә әналиниң тәсәррүфат фәалијјәттінни истигамәттіндән асылы иди.

Етнографик материаллар көстәрир ки, јерли сәнәткарлар һәр бир мәнишәт әшjasыны вә тәсәррүфат аләтини җалныз она мұвағиғ олан ағач нөвүндән дүзәлдиләр. Мәсәлән, шана, күрәк, жаба, бел сапы вә с. әсән фысадыг вә нил ағачларындан: тәкнә-табаг, һөвсәр, чанах вә неһрә гоз, гызылагач, говаг ағачларындан; араба тәкәрләри, котаның чархлары, дәндә ағачындан; вәл гараагач вә палыддан; хышын көтүj исә чыр армуд вә тут ағачындан вә ja гарачөһрәндән һазырланауды.

Ағач усталары эксәр һалларда әналиниң сифариши илә ишләјірдиләр. Зәрури һалларда исә һазырладыглары әшja вә аләтләри базара да чыхармалы олурдулар. Бә'зи вахтларда исә мұхтәлиф пешә саңибләри олан ағач усталары кәндбәкәнд кәзәрәк өз пешәләринә үйғун әшja дүзәлдирмәк үчүн сифариши ахтарырдылар.

Ағач усталарының өзүнә мұвағиғ әмәк аләтләри варды. Ағачын илкін кәсилиб һазырламасында балта вә начагдан истифадә олунурду. Ағачдан тахта чәкмек үчүн хүсуси дәзқаһ ишләдилерди ки, Ләнкәран гәзасында буна «әрәхана» дејирдиләр. Бурада ики нәфәр: бири ашағыда, дикәри исә жұхарыда дурараг, узун мишары ашағыдан-жұхарыда вә әкениң һәрәкәт етдиရәрәк ағачы мишарлајыб тахта чәкирдиләр. Ағачишиләмә сәнәттіндә эн чох ишләдилән әл кәркисидир. Буна тиши дә дејирдиләр. Бунларын ики нөвү вардыр: бирағызыл вә икі-ағызыл кәркиләр. Бирағызыл кәркиләрдән фәргли олараг, тишиңин икінчи ағзы овал шәкилли олуд; әсасен ағачын ичинин овуласында истифадә олунурду. Ағач ишләмәдә истифадә едилән әмәк аләтләрінин чохнөвлүлүjү һазырланачаг мәнишәт әшжаларының мұхтәлиф-

лијиндән вә формаларындан асылы иди. Мәсәлән, ағачын јонулуб һазырланмасында кәрки вә рәндәдән, ојуг ачма үчүн искәнә вә бурғудан, бәзәк вурма ишинде ли сә вә әјридән, күрәк, шана, дырмын вә јаба һазырланмасында исә дартыдан истифадә едилirdи. Бундан башга, Шамахы, Көјчай вә Ләнкәран гәзаларында јашајан дөвләт кәндилләrinin иgtisadi мәшиштинин тәдгиги илә мәшүл олан XIX əср мүәллифләrinde N. Абелов вә D. Кистенjевин мә'лumatына көрә, адлары чәкилән гәзаларда ағачишләmә сәнәтиндә јухарыда адлары чәкилән әмәк аләтләrinde башга, су ҹархларындан вә јонучу дәзкаһлардан да истифадә олуңурду.

Мәишәт әшjalары вә әмәк аләтләri һазырландыны заман һәр бир уста өз зөвгүн үйғун олараг, она оригинал бәзәкләр вурурdu. Ағачишләmә сәnәtkarlygында бунун хүсуси јери варды. Ағач мә'млатлары үзәринde ишләdiләn бәзәкләр өз технологи үсулларында көрә үч һиссәjә ажрылырды. Бунлар ојма, шәбәkә вә хатәmkarlygdan ибарәт иди. Ојма үсулуни ики нөvү варды: би्रүзлү вә икнүзлү ојма. Ојма сәnәtinin биринчи нөvүндә ағачын јалныз бир үзүндә ојма иши апарылырды. Бу чүр ојма үсулу сәnәt ишләrinе misal олараг тәкнә, чанаг, табаг, гашыг, гәлиб, мәhеччәr, пәnчәr вә гапы үзәrinde ачылан әл ишләrinin көstәrmek olar. Bu үsuлla bәzәdilmiш гапыларын әn kөzәl nүmuнәlәrinin Шәki Хан сарајы me'marlyg комплексинде, Kәnchәdәki Чүmә mәscidiндә, Jереванда Іүсеjiguлu ханын сарајында көrmek olar. Taxta үzәrinde oјma ишләrinin Inчәsәnәt, Tарих вә Низами музейlәrinde сахланылан бир чох мадди мәdәnijjät abidәlәri nүmuнәlәrinin үzәrinde dә rast kәlinir. Oјma sәnәtinin икinci үsuлunда bәzәklәr taxta materialыn hәr иki үzүndә ачылырды. Икнүзлү ојма nүmuнәlәrinе misal олараг гашыларын дәsteklәrinde ичra олунан әл ишләrinin kөstәrmek olar. Burada bir гајda олараг nәbatи вә hәndәsi ornamenTlәrә, buta rәsmiерине kениш јer ve riiliр.

Ағачишләmә сәnәtinin башга bir kениш jaýylmysh нөvü шәbәkәchilikdir. Bu сәnәt саhесiндәn mәiшәt әshjalaryny, me'marlyg abidәlәrinin bәzәdilmiшsindә iстиfадә eдiliрdi. Umumiijjätлә, шәbәkәchiliк Azәrbajchan milliничәsәnәtinin әn kөzәl nүmuнәlәrindeндir. Bu original сәnәt ustalarы өz bачарыgыны, gabilij-jätләrinin вә zөvglәrinin bilavasitә ағач үzәrinde әкес

etdiрmәjә мүvәffәg ola biliрdiләr. Шәbәkәchiliк эсрәdәn-эsrә өz эn'эневи характеристини dәjiшdiрmәsә dә, онун орнамент мотивләri хejli dәrәchәdә mүrәkkәblәshmiшdir. Belә орнамент композицијаларында birи «шәmси» adы ilә tanyныr. Bu чүr бәzәk ишләrinе han сарајlaryny gapы вә pәnчәrәlәrinde, mәscidlәrin ағач mә'mulatlarыnда, аjры-аjры varлы саhibklarlarыn evlәrinin bәzәdilmiшsindә tәsadүf олуңur. Шәbәkә сәnәtinin bашlycha хүсusijjәti ондан ibarәtdir ki, mүхтәlif kompozisijalar jaрадan ustalar heç bir mismarvo ѡапышgандан iстиfадә etmirdiләr. Шәbәkәni iстtәnilәn formasы бурада mүхтәlif ағач hissәlәrinin kiriñti вә чыхыntыlaryny bir-birinе kip kejdiрilmәsи jolu ilә alыnyrды. Azәrbajchanы Kәnchә, Guba, Shамахы, Astara, Ordubad, Lәnкәran, Шәki вә Shушa шәhәrlәrindeki me'marlyg abidәlәrinin bir choхu шәbәkә сәnәti ilә bәzәdilmiшdir. Azәrbajchanыn mәshүr шәbәkә ustalarыnдан Nахчыванлы Mehdi Mehdiyev, Shaһbuзdan Эбузәr Bәdәlov, Шәkiдәn usta Abbasgulu el ichinde бөjүk шөhрәt газamышdylar.

Azәrbajchanда ағачишләmә сәnәtinin эn gәdim вә da-ha keniш jaýylmysh үsuлlarynдан biri dә хатәmkarlygdyr. Эvvәlki ики үsuлдан фәrgli олараг, бурада bәzәk ustalarы гызыл, kүmүsh, сәdәf, fil sumujү, kәh-rәba вә dikәr гijmәtli dash-gashlardan iстиfадә edәrәk mүхтәlif mәiшәt әshjalaryny вә musigи alәtләrinin bәzәjirdiләr. Хатәmkarlyg башга сөзлә «rizakarlyg» da dejirdiләr. Burada usta јalnyz ағач bәzәklәrlә iшlәjip; jә-ni ағачlaryn өz tәbiи rәnkләrinde iстиfадә edәrәk mүхтәlif mәnзәrәlәr, portretlәr jaрадыr. Azәrbajchan сәnәtkarlary tәrәfinde бу үsuлla bәzәdilmiш tar, каманча, саз, мүччу вә bu kimi сәnәt esәrlәri дүнjanын bir чох музeylәrinde nүmajiш etdiриlir.

Bеләliklә, ағачишләmә сәnәtinin klassik үsuлlary—oјma, шәbәkә, хатәmkarlyg вә rizakarlyg, nabelә ағачda bәzәk ачма ilә әlagәdar олараг iстиfадә олунан технологi просесlәr ирсәn, nәsildәn-nәslә keчәrәk өz милли kompozisiya хүсusijjätләrinи bu kүn dә давам etdiриr.

* * *

Bәdini сәnәtkarlygын bir нөvü dә metaliшlәmә сәnәtiidir. Bu сәnәt саhесinin dә ulu bir keчmiши varдыr. Azәrbajchan эrazisinde aparylan archeologи га-

Зынтыларын нәтичәләри буны бир даһа тәсдиг едир. Құлтәпә вә Кәнчәј вадиси газынтыларындан элдә едилән Енеолит абидаләри ичәрисиндәки мис бәзәкләр дә диггәти чәлб едир. Бу ири һәммән, садә гурулушу бәзек эшжаларындан фәргли олараг, Тунч дөврү абидаләри өз харичи көрүнүшләринә көрә, јәни гәдим метал е'малы сәнэткарлығынын дәймә вә габартма үсулу нұмұнәләринә көрә һамынын диггәт мәркәзинде дајанмышдыр. Бәдни метал е'малы сәнэткарлығынын соңраки инкишафыны тунчдан һазырланыш тогга вә қәмәрләрин тимсалында изләмәк мүмкүндүр. Қәмәрләр Азәрбајчанда овчулуг, әкинчилик вә пәрәстиш атрибулары кими, киши вә гадын кејимләринин ажылмаз тәркиб һиссәсін олмушшудур.

Металлшләмә саһәсиндәки халг сәнэткарлығы өз әнәви хүсусијәтини XIX—XX әсрләрдә дә давам еттиришишdir. Мұхтәлиф металлардан дүзәлдилән ев аваданлығы, зинәт шејләри башлыча олараг Азәрбајчанын Шамахы, Ләһыч, Кәнчә, Ордубад, Шәки, Шуша вә Нахчыван шәһәрләrinde һазырланырыды. Ләһычда һазырланан ев аваданлыглары—долча, сатыл, қујум, сәнәк, афтафа, сәрнич, газан, сини, дөјрә, мәчмең, сәрпүш вә с. мәһсуллар өз кејијүт вә қәмијүтләrinе көрә мәркәзи шәһәрләрдә һазырланан метал мә'мулатларындан һеч дә кери галмырды. Бу ишдә әсасен дәмирчи-мискәрләр бәյүк рол ојнајырдылар. Тәкчә ону демәк лазымдыр ки, XIX әсрин 60-чы илләrinde Азәрбајчанда 400-дән соҳи дәмирчи е'малатханасы варды. Ири шәһәрләрдә јерләшән е'малатханалардан фәргли олараг, гәзаларын демәк олар ки, һәр бир бәйүк кәндләrinde дәмирчиханалар фәалијүт көстәрирди. Шамахы гәзасынын Мәрәзә кәндидә 7 дәмирчихана, Дәмирчиләр вә Агјан кәндләrinde мувағиғ олараг 10—12 дәмирчихана, Эрәш гәзасынын Ағдаш јашајыщ мәнтәгәсинде 2, Загатала маһалында 3, Ағдамда 3, Һадрутда 10, Јелизаветпол гәзасынын Желенендорф кәндидә 29, Анненфелддә 3, Чајлы кәндидә 4 дәмирчихана ишләјирди.

Адәтән, дәмирчиханаларда уста илә јанаши бир нече уста көмәкчisi, чәкичвуран вә көрюкбасан да ишләјирди. Каркәр вә чәкичвуралар сәнэткарлығы мәһсулуну эзвәлчә «гаратапдаг» едирдиләр, јәни ону кобуд шәкилдә дөјүб һазырлајырдылар. Даһа соңра уста өзү һәмин мәһсулла лазыми көркәм верирди. Бәзек вурма иши дә устанын ихтијарында иди. Әксәр һалларда уста

көмәкчиләри дәмирчилик аләтләринин сазланмасы илә мәшғүл олурдулар. Хаммал, бир гајда олараг, Бакы лиманы васитәсілә Мәркәзи Русија губернијаларындан кәтирилиб, пуд һесабы илә сатын алышырды. Гочаман дәмирчиләрини вердижи мә'лумата көрә, јерли сәнэткарлар бу мәгсәдлә һәнинки рус хаммалындан, набелә габардин, Дәмәшг, түрк вә инкилис поладындан да истифадә едирдиләр.

Мәнбәләrin көстәриди кими, Ләһыч сәнэткарлары, јерли хаммал мәнбәji олмадығына көрә, миси бураја Борчалыдан, Кәнчәдән, Кәдәбәждән вә Алаверди мис мә'дәнләrindeң кәтирирдиләр. Онлар дүзәлтдикләри көзәл әл ишләрини Шамахыja кәтириб, бурада чалышан гравүрачыларла бирликдә метал мә'мулатларынын һазырланмасы ишини баша чатдырырдылар.

Шәкидә вә Шамахыда тәкмә үсулу илә һазырланыш мәишәт әшжалары, габ-гачаглар, мангальлар көзәл сәнэт нұмұнәләри иди. Бу чүр тәкмә бүрүнч һиссәчикләрин үзәринде һәбати вә һәндеси орнаментләрлә јаңашы, гуш вә һејван фигурларына да раст кәлинир.

Бәдни сәнэткарлығы нұмұнәләри ичәрисинде зәркәрлик мә'мулатлары хүсуси јер тутурду. Бунларын экස-ријүттени гадын бәзәкләри тәшкіл едирди. Бунлар беш гисмә ајрылырды: бојун, гол, бармаг, баш вә либаслара бәнд едилән бәзәкләр, бојун бәзәкләrinе мисал олараг синебәнд, боғазалты, чичәк, гарабатдаг, силсилә вә ајпараны көстәрмәк олар. Бу типли бәзәкләр гијмәтли мүнчуг, мирави, пахлава вә ja арпа формалы гызылдан вә күмүшдән дүзәлдилән нахышларла бәзәдилерди. Бә'зән белә бојунбагылардан алты, сәккиз вә он икى күшәли, ортасында јагут вә фирузә гашы олан улдуз асылыры, онун да алтында ајпара јерләшири.

Гол бәзәкләrinе гијмәтли даш-гашларла бәзәдилән голбагылар вә биләрзикләр дахилдир.

Бармаг бәзәкләри исә һөвбәнөв гашлы вә гашсыз үзүккләрдән ибарәт олур; баш бәзәкләrinе кәлдикдә, бунлар әсасен мұхтәлиф телбасанлар, гармаглар, башлыглар вә сыргаларла тәмсил олунмушшудур.

Либаслара бәнд едилән бәзек нұмұнәләrinе мисал олараг рәнкарәпк дүймәчикләр, гијмәтли даш-гашлар, набелә гијмәтли гызыл вә күмүш кәмәрләри көстәрмәк олар. Адәтән гадынлар енли, кишиләр исә еңсиз кәмәр бағлајырдылар. Азәрбајчанда ән кениш јајылмыш киши кәмәрләrinde «чәркәзи» кәмәри көстәрмәк олар. Белә

кәмәрләр назик мешиндән дүзәлдилир вә онларың әгәжине готазлар бәнд едилерди. Кәмәрин үзәринә паҳлава, дайрә, үз-үзә дајамыш гоч вә ат тәсвиirlәри вә дикәр метал фигурлар јерләшдирилирди. Бу типли кәмәрләре Загатала, Шәки, Газах, Губа вә Қәнчәдә даһа чох раст көлнириди.

Металдан дүзәлдилән мұхтәлиф мәншәт әшјаларынын, силан вә зинәт шејләринин үзәри дәјмә, басма га расавад, шәбәкә, хатәмкарлыг вә минасазлыг кими техники үсулларла бәзәдилерди. Зәркәрлик сәнәти өз техники ишләмә кејиijjәtlәrinә көрә кечмиш дөврүн мұтәрәгги ән'әнәләрини сахлајырды. Она көрә дә Бакы вә Шамахы зәркәрләринин миналы сырғалары, Қәнчә, Шәки вә Нахчыван усталарынын шәбәкәли дөш бәзәләри, даш-гаşлы гызыл телбасанлары, Шуша сәнәткарларынын ајналы кәмәрләри бу күнәдәк инсаны valei едир вә тамашачыларын зөвгүнү охшајыр. Шамахыда Осман Құлмәммәд оғлу, Мәммәд Ибраһим Қәrim оғлу, Бакыда Мәшәди Мәммәд Рза Мұтәллиб оғлу, Мирзә Кәrbəlaјı Әбдүл Бағы оғлу, Миргасым Сеидәлиев, Гурбан Ағајарзадә, Қәнчәдә Сеид Аббас, Уста Чавад, Аға Мирзә Һәсәнов Азәрбајҹан халыг зәркәрләри кими ад чыхармышылар. Онларын назырладығы сырға вә кәмәрләр, голбағлар, үзүкләр, чүтгабағы, силсилә вә пилләкләр јүксәк зөвглә дүзәлдилән бәдии сәнәткарлыг нұмунәләри иди.

* * *

Азәрбајчанда дашишләмә сәнәткарлығынын да гәдим ән'әнәләри мөвчуддур. Кечмишин јадикары олан даш абидәләримиз өз бәдии вә естетик хұсусиijjәtlәrinә көрә дикәр сәнәткарлыг нұмунәләриндән көри галмыр. Даш үзәринде ојма, јонма, чызма вә бу кими техники үсулларла ичра олунан тәсвиirlәр вә јазылар өз мәзмуну вә бәдиилиji илә диггәти чәлб едир. Бу чүр тәсвиirlәrin ән ғәдим нұмунәләринә Ордубадда (кәми гаяja), Абшеронда (Мәрдәкан вә Шүвәлан), Гобустан вә Қәлбәчәрдә раст көлнири. Алимләримизин сә'ji нәтиҗесинде Гобустан гаяларында үч миндән артыг инсан, һејван, мәншәт әшјалары вә дамға характеристерли рәсмләр ашқара чыхарылышыды.

Дашишләмә сәнәткарлығынын дөрд нөву гејдә алышмышыды: 1) инишаат дашларынын јонулуб назырланма-

сы вә онларын бәдии формада тәртиби; 2) тәсэрүфат вә мәншәт әшјаларынын назырланмасы; 3) гәбир аби-дәләри; 4) пәрастиш мәгсәдли һејван һејкәлләри.

Даш мә'мұлатларынын е'малы үчүн лазым олан хаммал башлыча олараг јахынлыгдақы даш карханаларында элдә едилерди. Азәрбајчанын мұхтәлиф зоналарында бу чүр даш карханаларын раст көлинириди. Шамахынын Сүнду, Тәклә, Галахана, Мәдрәсә кәндләриндә, Іелизаветпол губернијасынын мұхтәлиф гәзаларында фәалиjjәт көстәрән даш усталары јерли материаллардан мұхтәлиф мәншәт әшјалары вә гәбир абидәләри: башдашы вә сәндугәләр назырлајырдылар. Нахчыванда су дәјирманлары үчүн дән дашлары вә киркирә назырлајан усталар даһа чох иди. XIX әсрин II жарысында Абшеронун Билкәһ, Әһмәдли, Забрат, Кешлә, Нардаран вә Қүрдәханы кәндләриндә даш чыхарылмасы вә е'малы илә мәшгүл олан јүзләрлә даш устасы ишләјириди. Сабунчу јахынлығындакы Хилалан даш карханасы Сабунчу-Балаханы рајонуну инишаат материалы илә тә'мин едирди. Белә карханалар Газах вә Җәбрајыл гәзаларында да варды. Карханалардан чыхарылан дашлардан мұхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә олунурду. Чыхарылан дашларын бөјүк эксәриjjәti јашајыш, тәсэрүфат вә инзибати биналарын инишасына сәрф олунурду. Бу саhәдә ишләjән усталар бир нөв ихтисаслашмышылар. Бунлар билавасите карханадан даш чыхаранлара, даш јонанлара, һабелә биналарын инишасы илә мәшгүл олан бәнналара айрылырдылар. Даш чыхарылмасы вә дашинымасында бир сыра әмек аләтләри вә нәглиjjат васитәләриндән истифадә олунурду. Бунлара мисал олараг күлүнк, линк, паз, күрз, зәнчири, киршә араба вә с. көстәрмәк олар.

Дашишләмә сәнәткарлығында ән вачиб мәсәләләрдән бири дашиын бәдии шәкилдә јонулуб истәнилән форма ма салынmasындан ибарәт иди. Бурада даш балтасы, күнjә, дүсәри, дәзкә, киреj вә бу кими аләтләр ишләдилерди. Даш јонанлар, истифадә мәгсәдләриндән асылы олараг, дашлары мұхтәлиф технология просесләрдән ке-чирирдиләр. Нәтижәдә һөркү дашлары, бәзәк дашлары, сүтүн дашлары, тава вә таг дашлары, көрпү дашы, мәс-чид вә күнбәз дашлары бир-бириндән фәргләндирилирди.

Тәсэрүфат дашларынын назырланмасында илк нөв бәдие вәл дашларынын адыны чәкмәк олар. Азәрбајча-

нын аран рајонларында кениш јајылан тәк вә гоша ағач вәлләрдән фәргли оларал, дағатеңи вә даглыг әразиләрдә јетиширилән тахылын дөјүлмәси ишини асанлашдырмат үчүн бүтөв јонулуш сал вәл дашларындан истифадә едилирди. Бу хырман дашлары узунлугу 80, галынлығы 50–60 см олан сал дашлардан јонулуб дүзәлдилерди.

Мәишәттән ишләдилән даш эмәк аләтләриндән бирى дә әл дәјирманы (киркирә) иди. Киркирә ишләпикчә овулуб төкүлмәйен мөһкем дашлардан, галынлығы 10–12 диаметри 35–40 см олан үст дашындан вә ондан бир гәдәр галын олан ejni диаметрли алт дашындан ибарәт олурду. Үст дашын ортасындан 7–8 см ениндә дәнлик јери, дашын кәнарында исә дәстәк јери јонулурду. Алт дашын ортасында исә мил ојугу ачылырды.

Ев мәишәтинде истифадә олунан даш әшжалар ичәрисинде су дашларынын хүсуси јери варды. Су дашлары «кәвәк» адланан хүсуси мәсамәли дашлардан дүзәлдилерди. Онун чөл һиссәси балта вә дишәклә, ичәриси исә галагбурун вә дүсәри илә јонулурду. Һәчминдән асылы олараг белә дашлар 20–30 л су тутурду. Адәттән дашдан сүзүлән су, су дашы чәрчивәсинин алтындақы гујунун ичәрисинде јерләширилмиш күпә долурду.

Даш усталары мәишәттә истифадә олунан дикәр даш әшжалары: дибәк, чарновуз вә ахурларын назырланмасына да бөյүк әһәмијјәт верирдиләр.

Даш ишләмә сәнәткарлығында гәбир абидәләринин назырланмасы хүсуси јер тутурду. Гәбир абидәләри адәттән үч һиссәдән: башдаши, сәндугә (синә дашы) вә гәбир тавасындан ибарәт олурду. Башдашынын кәллә һиссәси ајпара шәклиндә, гөеввари формада јонулурду. Дашины рәсм вә јазы һәкк олуначаг һиссәси вә сәтни һамарланыбы чилаланырды. Башдашынын вә синә дашынын кәнарлары бојунча «кирви» адланан буруг шәкилли һашијә дүзәлдилерди. Мәзар дашлары лазыми өлчүдә вә формада назырланылган соңра, онун үзәриндә һәккаклыг ишләри апарылырды. Һәккаклыг ишләринин ичрасы заманы чәкич, мұхтәлиф нөв искәнәләр, зең мишары, пәркар, үлкү, гәләм вә с. әмәк аләтләри тәләб олунурду. Јазы вә нәгшләр башдашынын өн тәрәфинә һәкк едилирди. Қишиләрә анд олан мәзар дашларынын кәнар сәттәрләrinә хәнчәр, гылынч, туфәнк, тапанча, ат рәсми, афтафа-ләjән, тәсбең, гадын мәзар дашларында исә күзкү, дараг, чәhrә, һана, һәвә, кирkit,

гајчи, иjnә-сап вә бу кими рәсмләр һәкк олунурду. Мәзар дашларынын тәртибатында мұхтәлиф нөвлү орнамент үңсүрләриндән, ојма илә јанашы рәнкли бојалардан да кениш истифадә едилирди. Баш дашларынын бир чоху бүтүнлүкә күл-чичәк, јарпаг вә с. нахышларла бәзәдилерди.

Азәрбајчанын һәккак сәнәткарлары синә дашы үзәриндә мәрһумун дүнјадан накам кетмәснин тәсвири едәрәк, дүнјанын агибәтинә даир фәлсәфи фикирләрә кениш јер вермәклә, бајатылардан, никмәтли, нәсиһатмиз сөзләрдән мисаллар кәтирир вә нәһајәт, абиәни гојдурان адамын адыны ораја һәкк едири. Мәрһумун өз ады исә баш дашында јазылышы. Бир гајда олараг һәккак јазылары назырланылган соңра, ојмалар мұхтәлиф рәнкли ширәләрлә рәнкләнирди.

Даш усталары кечмиш дини етигадлара уйғун олараг ат вә гоч һејкәлләри дә дүзәлдиләр. Бу чүр фигурлара Қәнчә, Газах, Қәлбәчәр, Лачын, Лерик, Қәдәбәj, Гарабағ вә Нахчыванда тәсадүф олунур. Азәрбајчанда гоч фигурларына даһа чох раст кәлинир. Бу да тәсадүфи дејилдир. Улу бабаларымыз гојунчулуга бөյүк диггат јетирмиш, онун этиндән, судундән, јунундан, дәрисиндән мәишәттә кениш истифадә етмишләр. Она көрә дә гојун-гоч чох гәдим вахтлардан бәри боллуг, бәрәкәт, сәрвәт рәмzinә чевирлишидир. Дашдан јонулуш гоч фигурларынын бир чохунда орнамент мотивләrinә дә раст кәлинир. Бу фигурларын декоратив бәзәкләри ичәрисинде һәбати вә һәндәси орнаментләр, јазылар вә сүжет характерли композицијалар хүсуси јер тутур. Тотем характерли даш гоч фигурларына Азәрбајчандан кәнарда, Ермәнистанын вә Күрчустанын азәрбајчанлылар јашајан әразиләриндә, Ҳакасија вә Газахыстанда, Иранын шимал-гәрбиндә, Түркијәниң шәрг әjalәtләrinдә, Испанијада вә набелә дүнjanын башга јерләриндә дә раст кәлинир.

Азәрбајчанда гоч фигурлары илә јанашы дашдан јонулуш ат фигурлары да кениш јајылышы. Арашдырмалар көстәрир ки, атларын мәишәтдәки ролу халг арасында онлары шан-шөһрәт, сәдагәт, вәфа, гәһрәманлыг, шучәт рәмzinә чевирлишидир. «Ат мураддыр» дејән ел-обамыз, кечмишдә һәр һансы бир халг гәһрәманынын гәбрү устунә дашдан јонулуш ат фигуру гојурду. Нахчыван, Қәлбәчәр, Товуз, Лачын, Газах, Қәнчә вә башга јерләрдә раст кәлинән ат фигурлары кеч-

мишдэ ата нэ гэдэр бөйүк һөрмэт вэ ихлас көстэрилдижини, онун мугэдэслэшдирилдижини сүбүт едэн өјани васитэлэрдир. Һәмин даш ат фигурлары садэ, чыллаг вэзийжтэдэ дејил, бир гајда олараг, јәһәрли-յүүнли тэсвир олунмушлар. Бурадакы ат лёвазиматлары өсасэн габарыг бир тэрздэ ојулуб, үзэри бэзэдилмиш кэм-чиловдан, јүјэн, гушгүн, тапгыр, үзэнки, јәһәр вэ јәһәралты чулдан ибарэт олур. Бир чох налларда бу ат лёвазиматларынын үзэри нахышларла бэзэдилирди. Бу чүр бэзэклэр, јәһәр вэ јүйнлэр Мәркәзи вэ Габаг Асија мэдэни нүүмнэлләринин хатырлатдыгына көрэ, елми параллелик бахымындан олдугча мараглыдыр.

* * *

Халг сэнэткарлыгынын башга бир саһеси дулусчулугдур. Бу тэсэрүүфат саһеси мин иллэр эрзиндэ инкишаф едэрэк тэкомиллэшшидир. Бачарыглы дулус усталары эсл сэнэт нүүмнэлләри юрадырылар. Мәишэтин елэ бир саһеси јох иди ки, орада дулус мэ'мулатлары ишләнмэсни. Бу бахымдан онлары ашағыдакы кими групплашдырмаг олар: 1) су үчүн истифадэ олунан габлар; 2) јемәк мәһсулларынын һазырланмасы, биширилмэсни вэ сахланмасы үчүн нэээрдэ тутулан габлар; 3) суд мәһсуллары үчүн нэээрдэ тутулан габлар; 4) евләрин гыздырылмасы вэ ишыгандырылмасы мэгсэдилэ истифадэ олунан дулус өшжалары; 5) дикэр мәишэт өшжалары; 6) су тәчнизи үчүн истифадэ олунан дулус мэ'мулатлары.

Мүхтәлиф дулус мэ'мулатларынын һазырланмасына башламаздан өввэл бу мэгсэд үчүн лазыми торпаг газыб кәтирирдилэр; чүнки һәр нөв торпагдан дулус биширмәк мүмкүн дејилди. Истеңсал олуначаг мәһсулун кејфијјети мәһз һазырланмыш торпагын кејфијјетиндэн асылы олурду. Бир гајда олараг торпаг дулус мэ'мулаты тәлэбатыны өдөмәли иди; ј'ни о, сувашганлы, одадавамлы, јумшаг олмалы вэ һеч бир башга гарышыры олмамалы иди. Торпаг газылыб һазырландыгдан соңра, ону е'малатханаја кәтириб дөйүр, јумшалдыр вэ палчыг һазырланачаг јерэ јығырылар. 5—10 күн эрзиндэ һәр күн ораја су төкүб гарышдырылар. Бу мүдэгт эрзиндэ һәм палчыгын ичиндэки кирдэ қәсэклэр јумшалыб эријир вэ һәм дэ гычгырма просеси кедирди. Икинчи мәрһәләдә, ј'ни артыг палчыг мэ'мулат дүзэлтмәк

үчүн һазыр олдугда, уста көмәкчиси палчыг лајындан хырда-хырда қәсиб устаја верир, о да өз нөвбәснинде буналары дулус чархында истәнилэн формаја салырды.

Азәрбајҹан усталарынын ишләтији дулус чархлары эл вэ ајаг чархлары олмагла ики гурулушда иди. Астана рајонунун Пенсәр кәндинин сакинләри эл чархыны «гәлиб» адландырырдылар. О, ики һиссәдән: јухары, јасты ағач дискдән шаағы јасты отурачагдан ибарэт олурду. Ајаг дулус чархлары исә шагули охла бирләшдирилэн алт вэ үст лөвнәләрдэн ибарэт олур. Үст лөвнә ашағыдакына нисбәтән хејли кичик олур. Азәрбајҹанын ајры-ајры дулусчулуг мәркәзләриндә үст вэ алт чархлар мүхтәлиф чүр адландырылышы. Мәсәлән, Ләнкәран рајону Эркиван кәндинин усталары үст дискә «чарх башы», Шәкидә «бала көтүк», Сепарадидә «үст кында» дејирдилэр. Алт диски исә Шәкидә «бөйүк көтүк», Эркиванда «этәк», Сепарадидә «алт кында» адландырылар. Чархбашынын диаметри 30, чарх этәјинин диаметри исә 60 см олурду. Онларын һүндүрлүү мүвафиг олараг 10—20 см иди. Адәтән дәмирдән һазырланан охун узунлуғу бир метр олурду. Охун ашағы учуна конусвари формада дәмир кејдириләрәк даш јуважа салыныр. Чарх ајагла һәрәкәтә кәтирилиб, солдан сага дөгрү фырланыгча, чарх диски үзэринэ гојулмуш палчыг күтләсі эллә истәнилэн формаја салынырды. Даһа соңра дулус габынын харичи һиссәсини дарагла-шана илә сүртүб тәмилизләјирдилэр. Даһа соңра габлара гәләмлә бәзэк вуурдулар. Эмәлијјатын башланғычында чархбашынын үстүнэ палчыг күтләсі гојмаздан өввэл, ораја күл мангальындан бир гәдэр күл көтүрүб сәпирдилэр ки, палчыг тахтаја јапышмасын.

Иазыр дулус мэ'мулатларынын сәттинэ бэзэкләр-нахышлар вурулдугдан соңра, онлары е'малатханадакы хүсуси тахчалара јығырылар. Габлар бурада 2—3 күн гурудугдан соңра, лазыми габлара дәстәк вэ лулә дүзәлдирдилэр. Онлар бу вэзийжтэдэ јајда 10—15 күн, гышда исә бир аја гәдэр көлкәдә гурудулурду.

Дулус габларынын вэ дикэр дулус мэ'мулатларынын һазырланмасынын үчүнчү мәрһәләси, онларын јандырылмасы вэ јахуд биширилмәси просеси иди. Бунлар бир гајда олараг дулус күрәләриндә биширилирди. Күрәләр ачыг вэ бағлы олмагла ики типэ айрылырды. Бағлы дулус күрәләри бир гајда олараг ики мәртәбәли тикилирди. Адәтән күрәнин биринчи мәртәбәснинде очаг

јандырылып, икинчи мәртәбәсінә исә дулус мә'лumat-
лары жығылыры. Губа рајонунун Испик вә Јеникәнд
јашаыш мәнтәгәләриндә. Гәбәлә рајонунун Күсәт
кәндидә, Ләнкәран рајонунун Эрківан вә Сепаради
кәндләриндә апарылан етнографик мушаһидәләр көстә-
рир ки, дулус күрәләри һәр јердә демәк олар ки, ейни
гурулуша малиқдир. Биринчи мәртәбә илә икинчи мәр-
тәбә арасындақы аракәсмәдә 40—50 әдәд «од бәрәси»
дејилән хырда дешикләр ачылыры ки, ашағыда очаг-
да јандырылан одун алову бу дешикләрдән чыхыб габ-
лары биширсін. Дулус күрәләри чиј вә ja бишниш
кәрпичдән еллипсвари вә ja квадрат формада тикилірди.
Күрәниң үстү ачыг сахланылыры ки, орадан түстү чыхыны.
Дулус габларының биширилмәсі ики мәрһәләдән
кечириди. Илкин мәрһәләдә габлары тағын үстүнә јан-
јана жығыб, күрәниң јухарыдан түстү чыхан ағзыны бағ-
лајырылар. Ики-үч күн әрзиндә күрәниң алтында зә-
ниф очаг јандырырылар. Бу мүддәтдә габлар тәдричән
түстүјә-һисе верилирди. Даңа сонра, икинчи мәрһәләдә
очағын һәрарәти тәдричән артырылараг 500 дәрәчәјә
чатдырылыры. Бу мәрһәләдә палчығын ичиндәки ким-
жәви элементләр парчаланыб формасыны дәјишириди. Һә-
рарәт 700 дәрәчәјә чатдырылдыгда габларын биширил-
мәсі просеси артыг баша чатмыш олурду. Сәһәриси күн
очағын јандырылмасы дајандырылып. Күрәниң ағзыны
ачыб ону сојудурдулар.

Дулус усталары 50-дән соч мұхтәлиф нөвлү габ-га-
чаг вә дикәр мәишәт әшжалары һазырлајырдылар; неһрә,
неһрә бошалдан, сәрнич, өлмәк, тәк гулплу, гоша гулплу
вә гулпсуз күпәләр, бардаг, күл мангала, мұхтәлиф диб-
чәкләр, өлмәк, бәрниләр, силбиз, кирәмит, су түнк-
ләри, чыраглар вә бу кими кениш чешидли дулус мә'-
мулатлары Азәрбајҹан сәнэткарларыны ел-оба ичиндә
шәһәтләндирмишди. Бу мә'мулатларын бир һиссәси
мәишәтдә истеһсалчыларын өзләри тәрәфиндән истифа-
дә олунурдуса, дикәр һиссәси исә сатыш вә мұбадилә
учын базара-чыхарылыры. Дулус мә'мулатларының са-
тышындан әлдә едилән кәлирин мигдарыны ондан көр-
мәк олар ки, Э. Сүмбатзадәнин тәдгигатына көрә, XIX
әсрин 90-чы илләриндә Бакы губернијасында 16632 ма-
натлыг, Іелизаветпол губернијасында исә 7845 манат-
лыг орта иллик мәбләгиндә дулус мә'мулаты сатыл-
мышды.

* * *

Халг сәнэткарлығының эн мүһум саһәләриндән бири
дә тохучулугдур. Тохучулуг гәдим бир пешә саһәси ки-
ми, Азәрбајҹанда һәлә Енеолит дөврүндә кениш јаял-
мышды. Белә күман едирләр ки, тохучулугун илкин рү-
шејмләрини һөрмә ишләри тәшкил етмишdir. Һәлә ин-
санлар жүн, памбыг вә дикәр лифләрдән парча тохумагы
өјрәнмәздән соч-соч әvvәл мұхтәлиф битки нөвләриндән
вә чубугдан өзләри учун лазымы мәишәт әшжалары: сә-
бәт, һәсир, зәнбил һазырлајырдылар.

Тохучулугун тарихи инкишаф просесиндә әмәк аләт-
лариниң бәjүк ролу олмушдур. Бунсуз тохума әмәлија-
тыны тәшкил етмәк гејри-мүмкүн иди. Бу вә ja дикәр
тохучулуг әшjasының һазырланмасы учун илк нөvbәdә
ип әjрилмәсі тәләб олунурду. Ип әjрилмәсінин тарихи
дә тохучулугун тарихи гәдәр гәдимdir. Археологларын
фикринчә, ибтидаи ип әjирмә технолокијасы IV мини-
лијин сонларындан мә'лумдур. Буну археологи газын-
тылар заманы тапталмыш тағалаглар сүбүт едир. Инки-
шафын сонракы пилләләриндә ихтира олунан чәhrә иш
просесинин сүр'әтләнмәсінә, әjирмә технолокијасының
јеткинләшмәсінә бәjүк тә'сир көстәрдисә дә, әл иjин-
дән истифадә олунмасы өз әhәmijjәtini итиrmәмиш узун
мүддәт мәишәтдә өзүнә мөhкәм жер тутараг бу күнә
гәдәр кәлиб чыхмышды. Әjирма вә тохучулугда исти-
фадә едилән башлыча әмәк аләтләри XIX әсрин әvvәл-
ләриндә өз кечмиш хүсусијәтләrinи горујуб сахламыш-
дыр. Бу дөврдә женә дә әл иjиндән, әл чәhrәsindәn, на-
белә бу мәгсәдә хидмәт едән жүн дарағы вә jaјдан, жер
һанасындан, хүсуси мүтәhәrrик гурулушту тохучулуг
дәзкаһындан (шал дәзкаһындан), ипек парча истeһса-
лында исә шарбаф дәзкаһындан вә nәhәjәt, дик һаналар-
дан кениш истифадә олунмушдур.

Тәssir олунан дөврдә тохучулуг мәhсулларының че-
шиди олдугча мұхтәлиф иди. Рәнкарәнк ховлу вә хов-
суз халчалар, чуллар, хурчун, фәрмәш, чувал, парча
мә'мулатларындан шал, маһуд, зәrbäft, хара, атлас,
таfta, гановуз, кәмха, кисеji, мәхмәр, без, дарајы, тир-
мә, мидгалы, мов, фај вә с. истеһсал олунурду. Бу пар-
чалардан бә'зиләри халг арасында «начы мәнә баҳ»,
«алышым-јандым», «кендә дур», «кечә-күндүз», «күчә
мәнә дар кәлир», «кәл мәнін көр, дәрдимдән өл» вә с.
адлар алтында танынырды.

Жун е'mалы вә мәишәтдә жүн мәhсулларындан исти-

фадә олунмасы ев пешәси вә сәнәткарлыг саһәсindә мүһүм јер тутурду. Јундан башлыча олараг јорған, дәшәк, мүтәккә, кечә һазырламаг, халча тохумаг вә дикәр тохучулуг мәһсуларының һазырламасында истифадә олунурdu.

Тохума мәишәт әшjalары һазырлајаркән јерли әнали гојун јунундан әлавә, кечи түкүндән дә (гәзил) истифадә едиреди. Бозаг, һериқ, меринос, Гарабағ, гарадолаг, гала, чаро вә бу кими гојун чинсләриндән јүксәк кејфијјәтли јун әлдә едириди. Бозаг чинсли гојунларын јуну габа олса да, јерли бојалары чох җахшы көтүрүрдү. Һериқ гојунларын јуну бозага нисбәтән даһа ағ вә ә'ла кејфијјәтли иди. Јунун кејфијјәтинә көрә меринос чинсли гојунлар биринчи јери тутса да, мигдарына көрә о, һеријә чатмырды. Јаз вә пајыз јунлары өз чешидинә көрә бир-бириндән фәргләнириди. «Күзәм» адланан пајыз јуну узунлиғли олмасына көрә јаз јуну сајылан «јапағыдан» сечилирди. Һәр гојундан гырхылан јун «бүкчә» адланмагла айры-айрылыгда бүкүлүрдү.

Јунун е'малы кустар истеңсалын эн кениш җаялмыш илкин мәрһәләсидир. Бу мәрһәләјә јунун јуулмасы, гурдулмасы, даранмасы, әрилмәси вә нәһајет сарымасы вә бојанмасы дахилдир. Јунун биринчи мәрһәләсиндәки јуулма просесинин әһәмијәти бөյүкдүр; чүнки җахшы јуулмуш јун, адәтән, җахшы бојаг көтүрүр вә мә'мулат ә'ла кејфијјәтли олурду. Јуну јумаг үчүн әвәлчә ону бир нечә saatын мүддәтиң сојуг суда ислаудырдылар. Бә'зән бураја сидик чөвһәри дә әлавә олунурду. Мә'луматчыларын фикринчә, сидик јундакы артыг јағ тәбәгәсинни тәмизләјир вә онун тез јуулмасыны асанлашдырырды. Јаз јуну олан јапағыны јујуркән ону әвәлчә илыг суја салыб, түкә җапышмыш шагтыйлалардан азад етмәк лазым қәлириди. Күзәм јујуларкән, чох чиркли олмадығындан бу әмәлијјата еһтијаҷ дуулмурду. Јунун јуулмасы просесинде сабундан истифадә олунмасы мәсләһәт дејилди. Эк салда түкләрдәки јағ тәбәгәсин әријәр, түк өз еластиклигини итирәр вә даранма заманы гырыг-гырыг олуб төкуләрди. Одур ки, јунун јуулмасы иши бир гајда олараг, тәчрубыли јујучулара тапшырылды. Айры-айры јун нөвләринин чирклилик дәрәчәси ejni олмурду. Мәсәлән, јапағы даһа чиркли олдуғундан, јујуларкән өз чәкисинин 30—50 фаизини итириди. Мүтәккә, дәшәк, јорған, кечә вә с. мәишәт әшjalары һазырланаркән бир гајда олараг күзәмдән истифадә

олунурду. Чүнки бу јун нөвү халчачылыгда јарамырды. Јунун илкин е'малы онун атылмасындан (пардахланмасындан) башланыр. Јунун садә, әл үсулу илә атылмасы ашағыдақы гајдада апарылырды: јуну әввәлчә айры-айры һиссәләрә бөлүб дидир, сонра да зорал, һејвә вә ја нар чубуғу илә чырлып пардахлајырдылар. Тохумна шејләр һазырламаг мәгсәдилә јунун е'малыны давам етдирирдиләр. Јун јуулуб баша чатдырылдыгдан сонра онун е'малынын икинчи-дaranma мәрһәләсина кецирдиләр. Бу мәгсәдлә јун дарағындан истифадә олунурду. Халча үзәриндә әjlәшмиш гадын дизләри илә дарағ отурачағынын һәр ики тәрәфинә тәзжиг көстәрәрәк ону мөhkәм сахлајырды. Сонра бир дәстә (чәнкә) јун көтүрүб дарағын дишләрина кечирир вә ejni вахтда һәр ики тәрәфдән саға вә сола дартырды. Бу иш ардычыл олараг бир нечә дәфә тәккәрәп едириди. Бу заман гырыг вә јарамаз түкләр сағлам түкләрдән айрылыр вә дарағын дишләри арасына төкүлүрдү. Тәчрубыли јундарајанлар бу ишин өhдәсindәn чох сүр'әтлә кәлиридиләр. Биринчи даранмадан сонра һазыр јуну—пәлтини дәстәләјиб, ондан буруг вә ја сумәк дүзәлдириләр. Бу рүгдакы јун јенидән дарандыгда, ондан алынан мәһсуләлчим—пилтә дејирдиләр. Биринчи вә икинчи даранмадан сонра сағлам түкләрдән айрымыш гырыг түкләр бир јерә топланылырды. Бунлар чөпүк вә ја килкә адланырды. Јер палазы, дуз торбасы, чөрәк сүфәси вә бу кими мәишәт әшjalары тохумаг лазым қәлдикдә һәмин чөпүкдән ил әжирирдиләр. Килкә әлчиминдән сонра јердә галан гырыглар ачы килкә адланмагла тамамилә јарарсыз бир шеј кими атылырды. Јуулмада олдуғу кими, даранма заманы да јун өз чәкисинин бир һиссәсінни итириди. Јунун даранмасы чох зәһмәт тәләб едән бир иш олдуғундан, даранма ишинн сүр'әтләндирмәк үчүн гаршылыглы јардым үсулларындан бирн кими имәчиликдән кениш истифадә олунурду. Белә имәчиликләрә адәтән чаван гызылар чағырылыр вә бир гајда олараг онларын јарышы тәшкил олунурду. Белә һалларда ев саниби имәчилијә қәләнләрин јемәк-ичмәјини һазырламагла мәшүул олурду. Имәчилик узун гыш қечәләриндә тәшкүл едириди. Имәчилик сифәтилә дә'вәт олунан һәр кәс бу чағырышы мәмнүнүйјәтлә гәбул едириди. Имәчилијә чағырышдан бојун гачырмаг қәләчәкдә өзүнү белә көмәкдән мәһрум, етмәк демәк иди.

Јунун е'малы просесинин сонракы мәрһәләсии әжири-
7 сиф. 1270

мә әмәлийјаты тәшкіл едирди. Бу әмәлийјат әл иji вә ja әл чәһрәсінин көмәји илә апарылырды. Әл иji ашағыдан ен кәсији бир см-ә гәдәр олан вә јухарыда дөгру кетдикчә назикләштән 30—35 см узунлуғунда ағаң чубугдан ибарәттір. Онун ашағы учунан диаметри 6—7 см олан даирәви гаргара кејдирилір. Бу садә гурулушту әл иjинде ип әјирмәк үчүн әјиричи гадын әввәлчә бир әлчим јүн көтүрүр, ондан ешмә ѡолу илә ип дүзәлдір вә буны ашағыда тахта лөвхәнин јанында иj чубугуна бағлајыр. Сонра һәмmin ешмәни иj бојунча долајараг, ону иjин јухары назик учунан дүйнләжир ки, иjә фырланма һәрәкәти верилдикдә ип ачылмасын. Бундан соңра иj сол әлә көтүрүлүр вә сағ әллә ону солдан сага дөгру фырладырлар. Ашағы учда јерләшән гаргаранын ағырлығы сајесіндә иjин фырланма сүр'әти артыр. Бу мүддәт әрзинде әјиричи гадын әлчими назикләшdirәрек иjә дөгру өтүрүр. Ип кифајэт гәдәр бурулдуғда, гадын иjин үчүндакы дүйнү ачараг или иjә сарыјыр. Бу процес иj долунчајадәк давам етдирилір. Гадынлар соң вахт әл иjини чибләринде вә ja голтугларында кәздирір, мұнасиб јер вә вахт олдугда, ону чыхарыб әјирирділәр.

Әjирмә технолокијасынын инкишаф тарихиндә чәһрә тәтбигинин бөjүк әhәmijjети олмушшур. Мәлум олдуғу кими, әл иjинде фәргли олараг чәһrәни мәhсүлдарлығы даha соhдур. Азәбајчанда әл чәһrәси илә јанашы ајаг чәһrәси дә ишләдилірди. Бундан бир гајда олараг дұхабор, малаканлар вә b. кениш истифадә едирділәр. Әл иjинде фәргли олараг чәһrәдә әjирilен ип даha мәhкәм бурулур вә башлыча олараг кәбә, килим вә јер шалы тохунмасына сәрф едилірди.

Азәбајчанын бүтүн гәзаларында истифадә олунан чәһrәләр өз конструксијаларына көрә демек олар ки, ejni олмушшур. Етнографик мұшаһиделәр чәһrәни башлыча олараг ашағыдақы һиссәләрден ибарәт олдуғуну көстәрир: бир чүт чијин, дөшәк, јастыг, ох, топ, булагач вә ja әлчәк, дөрд әдәд тағалаг вә ja гаргара, ики әдәд кәлинчик, ики вә ja бир әдәд гыч, он әдәд пәр, ики әдәд гулаг, иj, санчалаг вә кириш.

Кириш—памбығдан назик әjирilir вә алты гат едилib мәhкәм ешилірди. Бундан соңra онu фырлајырлар. Бунун үчүн ja һазыр гырдан вә jaхуд да сүн'и гырдан истифадә олунурdu. Гыр әлдә етмәк үчүн тоз ағачынын габығыны хырда-хырда дөграjыб, ичәрисинә jaғ вә pij төкүlmүш һәр һансы бир мис габа, эксәр налларда чөрек

сачынын ичәрисинә төкүр вә онu pijин ичәрисинә әриjib гаралынчајадәк гајнадырлар. Соңra һәмmin гарышыга од вуруб јандырыр вә тез-тез гарышдырлар. Гырын әмәлә қәлмәсіни јохламаг үчүн ондан бир гәдәр көтүрүб, ичәрисинә соjут су олан габа төкүрләр. Гарышыг суда бәркиjib гыр налыша душдукdә саçдакы маjени бүтүнлүкә суja бошалдырлар. Даha соңra судакы гыры бир јерә топлаjыб, јасты бир дашиy устүнә җығырлар. Нәhәjет, она јандырылмыш эски күлу гарышдырыб, мәhкәм дәjәчләjирләр. Бу ѡолла истифадә үчүн һазыр олан гаты гара күтлә—гыр әлдә олунур.

Ешилмиш кириш ипини гырламаг үчүн онун бир учуну aјag бармағына, дикәр учуну исә сол әlin баш бармағына долајырлар. Бир тәрәfinә гыр булашдырылмыш эски парчасыны сағ әлдә тутуб, ипин үзәри илә ашағы-юхары һәрәкәт етдирилләр. Бу ѡолла ип назик гыр тәбәгәсi јапышдырылмыш олур. Кириш ип тамамилә гырланаýб гуртариңчајадәк бу просес давам етдирилір. Бундан соңra јумшаг галмасы үчүн кириши бир-ики күn арпа унунун ичиндә сахлаjырлар.

Јундан ип әjирmәк үчүн чәһrәни «гошурлар», башга сөзлә пәрләрлә иj кириш васитәсилә әлагәләndiriрlәr. Кириш кәлинчикләр арасында саға-сола гачмасын деjә, чәһrәни aјagлары арасына санчалаг чалыныр. Кириш иj этафында һәрәкәт едәрәк, онун үзәриндә галын гыр лајы әмәлә кәтирир ки, бу да өз нөвбәсиндә киришин вә ijin нормал һәрәкәтина мане олур. Бунун гарышыны алмаг үчүн, ijin кәлинчикләр арасында галан һиссәсинә гаргара кечирилләр ки, кириш мәhз онун үзәриндә һәрәкәт етсін. Иш просесиндә чәһrәни пәрли һиссәсінин ағырлығындан гычлар јухары галхмасын деjә, онун үзәринә ағыр даш гоjурдулар.

Ип әлдә етмәк үчүн әjиричи гадын чәһrәни пәринә jaхын отурараг сағ әли илә булагачдан тутур, чәһrәни топуну саат әгрәби истигаметинде һәрәкәт етдирилір. Бу ѡолла топун фырланма һәрәкәти кириш васитәсилә иjә өтүрүлүрдү. Гадын ejni заманда әlinнә тутдуғу әлчимин азачыг ешилмиш үчүнү иjә бәнд едиб, әlinнә тәдричән јухарыја галдырырды. һәм ijin фырланмасындан, һәм дә әlin тәдричән јухары галхмасындан, әлчимдәki јүн јаваш-јаваш ешиләрек ипә чеврилирди. Ипин баш вә ja бәрк әjирilmәsi, әjиричинин әlinнә һәрәкәтинде асылы иди. Әkәр или назик вә бәрк әjирmәk лазым қәлирсә, топун дөвләр сајы артырылыр вә ejni

заманда сол әлдәки әлчимин ешилмәснин бир гәдәр ләнkitмәклә, ипин даһа чох бурулмасына имкан јаралылар.

Ипин узунлуғу јухары галдырылмыш голун имкан вердији өлчүдә мүэjjән һәдә чатдыгда, булагачы бир гәдәр экс истигамәтдә һәрәкәт етдирмәклә иjә долашмыш ипин ачыр вә јенидән ону өз истигамәтинде фырладыб ипин иjә долајылар. Иj таmамилә долунчајадәк бу иш просеси давам етдирилир. Нәhaјәт һәрәкәти дајандырыб, дүкчә адланан бу ип јығымыны иjән чыхарылар.

Ипин сонракы е'малы, онун нә мәгсәдлә ишләдилә чәјиндән асылы олурду. Халчачылыгда башлыча олараг дәрд чүр ип нөвүндән истифадә едилирди: әриш, аргач, чин (илмә) вә гыраг ип. Аргач адәтән икигат олур; о, әриш кими бәрк ешилмир, эксинә јумшаг әјирилир, јәни үшәләнир. Јери кәлмишкән деjәк ки, әйрмәjә нисбәтән чәjрәдә киришин бағланмасы гајдасы ешмә вә үшәләмәдә таmамилә башга формададыр. Экәр јалынгат ип һазырлајаркән, јәни јунун илкин јеничә әјирилмәси заманы киришин бир учуну иjин алтындан кечириб, јухарыда о бири илкәкли уча бағлајыларса, эксинә ешмә вә үшәләмәдә киришин бир учуну иjин үстүндән кечириб, ашағыдан јухарыя дөгру галдырыр вә орада киришин дикәр учундакы илкәjә бирләшdirәрек она сәккизә бәнзәр форма вериrlәр. Белә гошгу формасында иjин фырланма истигамәти, чөhrә топунун фырланма истигамәтинин эксинә олур. Бир гајда олараг әриш ипин үчәм вә мөhкәм ешилмиш формада олмалыдыр. Чүнки кәбәнин тохунмасы заманы о, бәjүк сүртүнмә мугавиметинә, набелә һәвә вә кирkit кими тохучулуг аләтләринин зәrbәsinә мә'ruz галыр. Чин, илмә ипин исә икигат әјирилир. Гыраг ипин дә әриш кими учгат һазырланыр. О, бүкдүrmә вә үшәләмәjә нисбәтән өз мөhкәмлигине көрә аралыг мәрhәләдә дурур. Гыраг ипин үшәләмә кими чох бош, нә дә бүкдәрмә кими чох бәрк әјирилир. Эришдәn башга бүтүн ип нөвләриндәn кәlәf дүzәлdirдilәr. Бунун үчүн ишчи гадын бардаш гуруб отурур вә ипин чалкечир вәзиijәтдә дизләри этрафына долајыр. Бә'зән ип назик вә һамар олсун деjә, ону сыйрыг вә ja кыртыз деjиләn иjәn илә сыйрырдылар. Белә сыйрылмыш ипләр бир гајда олараг чораб тохумаг ишинә сәрф олунур вә «чораблыг» адланырды.

* * *

Азәрбајҹан флорасы өз зәникин битки сәрвәтләри илә мәшhурдур. Одур ки, бурада күlli мигдарда тәби кијајаг маддәләринә раст кәlinir. Халгымыз гәдим заманлардан индијәдәк мүхтәлиф бојаг биткиләrinin көк, көвдә, будаг, габыг, ярпаq, чичәк, меjвә вә тохум ниссәләrinidәn мәhәrәtлә boјag мәhесулу һазырлајыб, јун, иләk вә памбыг мә'мулатларыны көзәл вә солмаз рәнкеләрлә бојамышлар.

Эfали бојаг маддәләрини башлыча олараг палыд агачынын габығындан, гоз агачынын ярпағындан вә меjвәsinin габығындан, армуд агачынын көвдәsinдәn, вәләс агачынын одунчағындан, гараагачын габығындан, нарын кәzәlinidәn, алмадан, асыргалдан, «наз» биткисindәn, соғапын габығындан, шаftалынын пајыз ярпағындан, гузугулағыдан, ләвәзгулағынын көкүндәn, гырмыздан, «гырмызы боја»дан алырды. Адлары чәкилән бу биткиләrdәn илин мүэjjәn фәssillәrinde вә мүэjjәn вахтларда истифадә олунурdu. Һәр бир бојаг биткиsinin өзүнә мәхсүс յығылма вахты варды. Мәc, гоз агачынын ярпағындан яјын икинчи ярсыында, палыдан габығындан исә бундан хеjli әvvәl истифадә олумасы мәslәhәt көрүлүрdu. Гырмызы бојанын яјда вә пајызда топланмасындан асылы олараг белә hесаб едилирди ки, онун кеjfiyjәti дә мүхтәлиf олур. Мурдарчанын чаван зөгларынын яјын икинчи ярсыында, тут, сумах вә гарашан ярпағындан пајызын ахыр аjlарында, палыд, сөjүd, тозағачы вә алма агачынын габыг ниссәlәrinin яз алларында топлајырдылар. Бојагчылар күл биткиlәrinin чичәklәrinin онларын там чичәк ачмаларындан сонра топлајырдылар.

Бојаг биткиlәrinde ики гајдада истифадә едилирди. Биринчи һалда, бојагчылар ипин билаваситә бојаг маддәләри илә bir јердә гајнадыб бојајырдылар. Икinci һалда исә бојаг усталары бојаг отундан лазымы мәhлүл һазырлајыр, сонара исә ипин һәмmin мәhлүла салыб бојајырдылар. Boјama просеси заманы ип әvvәlchәdәn ашгарланырды. Башга сөзлә, ип зәj мәhлүлүнда вә ja зәj илә алча лавашасындан һазырланмыш мәhлүлуда исәладылырды. Boјama просеси вә бојагын кеjfiyjәti мәsәләси халчачылыгда бәjүк әhәmijjәt кәsб едири. Ипин бојанма гајдалары демәк олар ки, бүтүн гәзаларда ejni

принципе әсасланырды. Фәрг յалныз бојаг үчүн һансы биткиләрдән истифадә едилмәсиндә иди.

Халг бојагчылары ики нөв рәнкләмә үсулуны: әл рәнкни вә күп рәнкни бир-бириндей фәргләндирри-диләр. Мә'луматчыларын фикринчә, әл рәнки даһа кеји-фијәтли олур, јујулдугда солмур вә узун мүддәт өз рәнкни сахлајырды. Күп рәнки исә «әмәли» адланарағ сүн'и бојаг маддәләриндән һазырландығына көрә чох давам кәтирмир вә тез солурду.

Гырмызы рәнк алмаг үчүн ән чох «гырмызы боја» адлы биткидән вә набелә «гырмызы» адланан һәшәрттән истифадә едирдиләр. Дағ кәндләриндә бә'зән гызылағачын габығындан да бу мәгсәд үчүн истифадә олунурду. Бојанын мигдарындан вә гајнаманын мүддәтиндән асылы олараг ачыг гырмызы, түнд вә ja тох гырмызы рәнк әлдә едилерди. Мә'луматчыларын фикринчә, беш кирвәнкә* гырмызы ип әлдә-етмәк үчүн бир руф** зәј, беш руф туршу, он кирвәнкә боја тәләб олунурду. Жүн или бојамаг үчүн јухарыда көстәрилән мигдарда зәј илиг суја салыныр вә бураја, айрыча бир габда, әзвәлчәдән исладылыш туршу әлавә едилер. Бундан соңра кәләфләр бураја салыныб гајнадылышырды. Ипин газанда нә гәдәр гајнадылмасы мүддәтинин мүәјжән едилмәсинин орижинал үсулу вардыр. Гајнама заманы газана бир гәдәр арпа вә ja дүјү төкүрләр; бунлар шишиб партладығы заман просес гуртартмыш һесаб олунур. Бундан соңра или чыхарыб сыймадан сәрир вә гурудулар. Боја тәмиз јујулдугдан соңра, нарын шәкилдә дејүлуб јүмшалдылыр вә ичәрисинә исти су төкүлмүш тештә сәпилир; кәләфләр бурадакы бојалы суја салыныб овхаланыр вә айрыча газана јығылыр, јенидән гајнадылыр. Нәһајет, ону чыхарыб сәрир вә гурудулар. Азачыг тәпимиш кәләфләри јенидән одун күлүнүн ичәрисинә салыбы овхалајылар. Бундан соңра ону сојуг суда јујуб һазыр вәзијәтә кәтирирләр.

Гара ип һазырламаг үчүн нар кәзәли вә заг тәләб олунур. Белә ки, бир күн әрзиндей пәртләдилмиш нар кәзәли ики күн сојудулур. Соңра кәзәли газанын ичиндә эллә сыйхыб әэирләр. Бундан соңра ипләр газана салыныб гајнадылыр. Соңра ону чыхарыб тәзәк күлүнде ашгарлајылар. Ашгарланмыш ип ахар сұда тәртәмиз

јујулуб гурудулур. Нәһајет, беш кирвәнкә ип ә бир руф зағ тәләб едилер, јә'ни зағы суја төкүб иплә бирликдә гајнадылар. Беләликлә, гара рәнкли ип алыныр. Гара рәнк алынmasынын башга бир үсулу да варды. Паслы метал гырынтылары јығыб, ону хәнкәл вә ja дүјү һәлиминдә бир һәфтә сахлајыр вә ашгарланмыш или һәмин паслы суја салырдылар. Тәчүрүбәли бојагчыларын фикринчә, пас заға нисбәтән даһа јаҳшы гара рәнк чыхарыр, узун мүддәт солмур вә өз рәнкни итирмири.

Сары рәнк әлдә етмәк үчүн зәј, туршу вә шафталы жарпағыны иплә бирликдә гајнадырдылар. Бә'зән шафталы жарпағыны алма вә ja гарағачын габығы илә әвәз едирдиләр. Бунлар олмадыгда вәләс ағачынын одунчагы вә ja дәвәгулағы биткисинин көкү кара кәлири.

Палыды вә ja гәһвәји рәнк әлдә етмәк үчүн палыд ағачынын габығындан, гоз мејвәсінин габығындан истифадә едилерди. Ачыг гәһвәји рәнк алмаг үчүн лазым кәлдикдә, палыд жарпағыны «наз» биткиси илә бирликдә гајнадырдылар. Јашыл, көј вә мави рәнкләр бир гајда олараг бојагчылара сифариш верилирди. Бунунда белә јашыл рәнк алмаг үчүн ип бојагчыја апарылмаздан әвшәл жарымбојаг просесиндән кечирилирди. Бунун үчүн уч кирвәнкә или жарым руф зәј вә уч руф туршу илә бирликдә суда гајнадырдылар. Бундан соңра ону чыхарыб гурудурулар. Бу әмәлијата «јашыл ипин кәсилемаси» дејилир. Белә етдикдә, ип әмәли бојаға салындыгда һеч ваҳт солмур.

Тохучулугда бојаг просесиндән кечмәјен хүсуси рәнк комбинасијасындан да истифадә олунурду ки, буна «өзәрәнки» дејилирди. Онун әлдә едилмәси үчүн ағ жуну гара жунла гарышдырыб бирликдә әлчим дүзәлдир вә әјирирдиләр.

Әжирмә әмәлијаты баша чатдырылдыгдан вә ипләр там бојаныб һазыр вазијәтә кәтирилдикдән соңра, билаваситә тохума просеси башлајылар. Тохучулуг әсасен јер һанасында, шәрбағ дәзқаһында вә дик һанада апарылышырды. Азәрбајчанын дикәр гәзаларындан фәргли олараг Ширванда шал парчалар јер һанасында дејил, хүсуси мүтәһәрrik дәзқаһда тохунурду. Ширванда ипек парча истеңсалына шәрбағчылыг дејирдиләр. Бу сәнәт саһибләри исә шәрбағлар адланырдылар. Шәрбағ дәзқаһында гановуз, атлаз, тафта, дарајы, кәләғајы вә с. парча вә баш јајлыглары тохујурдулар. Мүтәһәрrik шал дәзқаһлары өз иш принципләринә көрә шәрбағ дәзқа-

* 1 кирвәнкә тәхминән 400 г.-а бәрабәрdir.

** 1 руф тәхминән 100 г.-а бәрабәри.

тарындан о гэдэр дэ фэрглэнмириди. Шэрбафлыг һэм
ев пешәси, һэм дэ кархана тохучулугу формасында ин-
кишаф едириди. Ев пешәси формасында күмдарлар ба-
раманы бишриб, пилә һазырлајырдылар вэ бүндән әл
ији васитэсилә сап-кечи дүзэлдирдиләр. Гадынлар кечи
сандан јер һанасында һәмијан, обакәзәр вэ саја нөвлү
чечимләр тохујурдулар.

Ипек парча истеңсалында бараманын боғулмасындан
билаваситә тохума просесинә гэдэр олан муддэтдә хам-
мал бир чох техноложи просесләрдән кечирди. Бу әмә-
лийјатларын ичрасы үчүн наггат дәзкаһы, лулә чәһрәси,
каратан дәзкаһы, тәрраһ дәзкаһы вэ нәһајэт, шэрбаф
дәзкаһы тәләб олунурду. Бу дәзкаһлардан иш просесин-
дә ардычыл олараг истифадә едириди. Шэрбаф дәзка-
һы ашағыдакы һиссәләрдән ибарәт иди; 1) дәзкаһын
чәрчивәси ағачдан һазырланмыш дөрд әдәд дирәк вэ
онлары бирләшdirән голлардан әмәлә қелирди; 2) дәз-
каһын ишләк һиссәси дәфдин, шана, нирә, шуфтир, бән-
дәк, бағара, һәрләмә, мәкик вэ аяглардан тәшкүл олун-
мушду; 3) дәзкаһын бары нәвәрд, пәлкеш, нүмнүм вэ
отурачаг адланан һиссәләрә ајрылырды; 4) бунлардан
башга, дәзкаһда баш гарғы, орта гарғы, пәснәрди, хә-
рәк, мәтид, мүмал, карванкеш, карванкеш чубуғу адла-
нан көмәкчи һиссәләр дә варды.

Азәрбајчанда ипек парча тохучулугу илә јанашы апа-
рылан памбыг парча тохучулугу да варды ки, буна
«чулфачылыг» деирдиләр. Бу сәнэт саһәси Ордубад,
Бакы, Кәнчә, Шуша вэ Нахчыван шәһәрләриндә кениш
јаялмышды.

Тохучулугда истифадә олунан дикәр хаммал нөвлә-
ринә һисбәтән, Азәрбајчанда гојунчулуг тәсәррүфаты-
нын мәһсүлдарлығына көрә јун истеңсалы даһа чох иди.
Јун мә'мулатлары һәм јер һанасында, һәм дэ дик һанана-
да һазырланырды. Јер һанасынин гурулма принципи о
гэдэр дэ мүрәккәб дејил вэ бир нәфәр адам да бунун
өһдәсүндән асанлыгla кәлә биләр. Јер һанасында то-
хума просеси һәмишә үфүги вәзијјэтдә апарылдығындан
вэ бунунла элагәдар олараг дәзкаһда тохунулачаг мәң-
сул өз узунлуғуна көрә мәнзилә сығышмадығындан, һана
адәтән ачыг сәма алтында гурулурду. Мәһз буна
ишарә едәрәк К. Маркс јазырды: «Дәзкаһ чох јөндәм-
сиз олур вэ о гэдэр јер тутур ки, истеңсалчынын дах-
масына јерләшмир, буна көрә дә истеңсалчы ачыг һа-
вада ишләмәли олур вэ һәр дәфә һава хараблашдыгда

иши дајандырмалы олур»¹. Ејни тип конструксија ма-
лик олан бу тохучулуг дәзкаһындан дүнија халгларынын
әксәрийјети истифадә едириди. Орта Асија халгларында
бу дәзкаһ өрмәк, кәрjәк вэ с. адлар алтында таныныр.

Јер һанасы чох садә гурулушлудур; «ғылынч» адла-
нан тохучулуг аләтиндән башга, онун һиссәләри һазыр-
ландығы заман, демәк олар ки, һеч бир харрат вэ дүл-
кәр әмәјинә еһтијач һисс олунмур. Дәзкаһын һиссәлә-
рини бу ишдә һеч бир сәриштәси олмајан һәр кәс адн
ағач парчаларындан јонуб дүзәлдә биләр. Одур ки, һа-
нанын һиссәләри, иш просеси гурттардыгдан соңра, ла-
зымысыз бир шеј кими атылыр вэ јаҳуд јандырылырды,
лазым олдугда исә бу чүр һиссәләр јенидән һазырла-
нырды. К. Марксин сөзләри илә десәк, тохучунун иш-
ләтдији бу дәзкаһ «...бә'зән чох таба шәкилдә гураш-
дырылмыш ағач парчаларындан ибарәт эн садә гур-
лушлу дәзкаһ олурду»² Јер һанасынин ашағыдакы һис-
сәләри варды: баш пајасы, ајаг пајасы, долағач, дөрд
әдәд мых, вәрәнкәлан, күжү ағачы, чатма, гылынч, на-
белә көмәкчи һиссәләрдән: чаты, сичим вэ санчалаг.

Һананын гурулмасы просеси ашағыдакы гајдада апа-
рылыр: бунун үчүн әvvәлчә бәрк бүкдәрилмиш әриш ипи,
бир-бириндән 9—12 м аралы басдырылмыш баш вэ ајаг
пајаларынын әтрағына сарыныр. Ајаг пајасындан тәх-
минән бир метр аралы, әлавә олараг јерә күжү ағачы
вэ ондан 1—3 см аралы јанбајан бир санчалаг басды-
рылыр. Қәнар пајаларын әтрағына доланан әришләр
ејни заманда санчалағын сағындан вэ солундан кечир.
Һәр ики ағач арасында галан әришләр «ара ипи», сан-
чалағын солундан кечен әришләр исә «күжү ипи» де-
јилир. Күжү, күжү ағачына доланараг ара ипләрини дә
бир-бир көтүрүр. Пајалар бојунча јан-јан дүзүлмүш
ипләрин јердән һүндүрлүјү, тәхминән нәзәрдә тутулмуш
шалын енинә бәрабәр олунчајадәк сарынма просеси да-
вам едири.

Күжүләнмә просеси гурттардыгда, санчалағы чыхарыб
атырлар. Бу заман әришләрин бир гисми, сәрбәст га-
лыр, бир һиссәси исә күжүјә бирләшdirilmış форма-
да олур. Соңра јерә санчалымыш һәр ики пајаны күжү
ағачы илә бирликдә чыхарыб үфүги истигамәтдә јер
сәттине узадырлар. «Долағач» адланан һиссәни баш

¹ К. Маркс. Капитал, I чилд. Бакы, 1949. С. 277.

² К. Маркс. Капитал, I чилд. С. 277.

пајасының гаршысында әришләрин үзәринә ғојуб, тәрпәнмәсни дејә үстүндән басырлар. Ипләрин арасына кејдирилмиш баш пајасыны әришләрлә бирликтә галдырыб, долағачын гаршысында тәзәдән јерә ғојурлар вә һәр икисинин арасына кәнарлардан мых чалырлар ки, ағачлар бир-биринә җаҳынлашмасын. Бу үсулла һананың бир тәрәфи бәркидилдикдән сонра ајаг пајасының учларына сичим бағлајараг әришләри мөһкәм дартыр вә сичимин учларыны мыхлара бәнд едирләр. Бундан сонра, әришләрин башланғычында, шал үзәриндә чатма гуруб, чаты vasitəsilə күжү ағачыны чатмадан асыр вә гылынчын көмәји илә тохума әмәлийјатына башлајырдылар. Шал вә чечимин тохунмасына чох да артыг вахт сәрф олунурду. Шал тохунуб баша чатдырылдыгда ону бухарда биширилдиләр. Бу чүр шала «тәпмешал» дејирдиләр. Ондан бир гајда олараг киши үст көјимләри һазырлајырдылар. Чечим исә әесән јорған вә дәшәк үзүнә чәкмәк үчүн сәрф олунурду. Ондан дивар бәзәји, пәрдә вә өртүк кими дә истифадә едирдиләр.

Журдумузун зәнкин тәбиәти, күчлү жем еһтијатына малик олан яјлаг вә гышлаг отлаг саһәләринин боллуғу, зәнкин тәбини бојаг маддәләриний варлығы, набелә ағ-биричәкләримизин гајнар јарадычылыг габилийјети гәдим дөврләрдән бурада халчачылығын инкишаф етдирилмәснә тәкан вермишdir. Азәрбајҹан халчалары чох узаг кечмишдән бәри, өз композиција хүсусијјэтләrinә көрә шөһрәт газанараг, надир инчәсәнәт әсәрләри кими дүнja музейләрини бәзәјир. Азәрбајҹан халчалары истеңсал олундуғу јерин бәдии вә технологи хүсусијјэтләрини вә үсулларыны ән'әнәви бир шәкилдә бу күнә гәдәр дә горујуб сахламышдыр. Өз бәдии тәртибаты вә орнамент хүсусијјэтләrinә көрә Азәрбајҹан халчалары дөрд нөвә айрылыр: Губа-Ширван, Кәнчә-Газах, Гарабағ вә Тәбрiz халчалары.

Дөврүмүзә гәдәр қалиб чатмыш ән гәдим Азәрбајҹан халчасы, XIV—XV эсрләре андидir. Белә надир сәнэт нүмүнәләриндән Истамбулун Турк вә Ислам әсәрләри музейиндә сахланылан «Ширван» (XIII—XIV), Берлин Инчәсәнәт музейинин шәрг бөлмәснидә сахланылан «Газах» (XV) халчаларыны көстәрмәк олар. Дүнjanын ән бөյүк вә мәшһүр шәһәрләринин (Вашингтон, Лондон, Нью-Йорк, Парис, Дрезден, Гаһирә, Ленинград вә б.) музей коллекциялары ичәрисиндә мұхтәлиф композиција вә бәзәкләрә малик олан Азәрбајҹан халчалары сахла-

нылыр. Азәрбајҹанын хилә-бута, хиљә-әфшан, чичи, голлу чичи, пирәбәдил, Ширван, Губа, халчалары, Газағыц, Гарабағын вә Кәнчәнин рәнкарәнк халчалары дүнja сәнэт севәрләри тәрәфиндән чох јүксәк гијмәтләндирилмүшdir.

Мұхтәлиф халчачылыг мәһсуллары: кечә, намазлыг, килим, палаз, зили, вәрни, шәддә, сумах, рәнкарәнк ховлу халчалар вә халча типли мәишәт әшјалары—чувал, фәрмәш, нејбә, хурчун, јәһәр үстү, сүфрә вә пәрдәләр ајры-ајры мәгәсәдләр үчүн истифадә олунурду. Бүнларын бә'зиләриндән јашајыш евләринин бәзәдилмәснинде, ајаг алтына салынmasы, бә'зиләриндән исә мәишәт әшјаларынын сахланмасы вә дашынmasы үчүн истифадә едилирди. Халча мә'мұлатларындан истифадә бир нөв өөрәк вә су кими һәјати әһәмијјәт кәсб едири.

Истеңсал олунан халчалар өз тохумма үсулларына кәрә бир-бириндән фәргләнирди. Мәс., ховлу халчалар әсрләр бөјүнча «куллаби» вә «долама» олмагла ики илмә вурма үсүлү илә һазырланырды. Ховсуз халчаларын тохунушунда исә она гәдәр мұхтәлиф техники үсуллардан истифадә едилирди. Бүнлар башлыча олараг садә вә мүрәккәб әриш-арғач үсүлuna әсасланырды. Әкәр һәсир, чәтән, палаз, шәддә, чечим садә әриш ке-чиримә үсүлунда һазырланырдыса, килим бир гәдәр мүрәккәб үсүлда тохунурdu.

Халчачылыгда истифадә олунан аләтләр тохуучулуг дәзкаһынын өзү илә бирликтә «һана әмәл-саланы» адланырды. Дик һана адәтән дөрд әдәд ағач парчасындан ибарәт олурду. Бу әсас һиссәләрдән әлавә, бир сыра көмәкчи һиссәләр дә варды ки, бүнлардан һананын гурулмасы заманы истифадә едилирди. Һана әрчивәси әсасән азачыг маили вәзијјетдә јерә басдырылыш 2—2,5 м һүндүрлүjүндә ики әдәд јан ағачларындан вә јанлара кејдирилмиш алт вә үст охлардан ибарәт олурду. Һананын гурулмасы заманы күжү ағачы, ағыз чубуғу, кәз чубуғу, голтуг алты, пара вә ја чинчилә, паз, вәрәнкәлан, чилик вә бир чүт чаты тәләб олунурду. Һананын голларында (јан ағачы) ачылмыш вә үст охун кечирилмәсі үчүн нәзәрәт тутулан кәзләр алт ох үчүн ачылмыш кәзләрә һисбәтән бир гәдәр узунсов олурду ки, тохуначаг мәһсулун һәчминдән асылы олараг үст эху ашағы енди्रмәк вә јухары галдырымаг мүмкүн олсун. Бөйүк өлчүлү халча вә килим тохунаркән үст ох акыра гәдәр галдырылыр вә онун башлары алтына чин-

чилә гојулурду ки, ашағы енмәсни. Йана чәрчивәси лаңзымы өлчүдә гурулдугдан соңра, гадынлар билаваситә эрини ипләринин сарынмасына башлајырдылар.

Халча тохучулугууда әришләрин сарынмасы процеси чох чәтиң бир процес олдугунан көрө һәр гадын бунун әңдәсендән кәлә билмириди. Әришләрин сарынмасы 2 вә ja 3 гадынын көмәји илә ашағыдақы кими апарылырды. Эн тәчрүбәли гадынлардан бири Ынанын гаршысында отурааг, әриш ипинин бир учуну ағыз чубуғунун бир башына бағлајыр вә ону өз көмәкчиси олан икинчи гадына, о да өз нөвбәсендә әриши кәтилин үстүндә дајаныш үчүнчү гадына өтүрүрдү. Ахырынчы гадын әриш ипинин учун бағланыш чубуғу алт охун ашағы һиссәсендән кечирәрәк ону Ынанын гаршысында огурмуш гадына верир. О, ағыз чубуғуну өз гаршысында охун үзәринә гојур вә ону бу вәзијјэтдә сахлајараг, әриши икинчи гадынын көмәји илә ағыз чубуғу вә алт охун арасындан кечирәрәк, бириңчи арxa әришә паралел олмаг шәртилә онун үзәринә јерләшдириди. Беләліклә, әриш ипинин бириңчи чүтү гурулмуш олурду. Бундан соңра ип ағыз чубуғунун алтындан кечириләрәк икинчи вә үчүнчү гадынын көмәји илә јухарыдақы охун үстүндән илкәк шәклиндә арxa ашырылырды. Соңра һәмин илкәк ашағыдақы охун алтындан апарылараг, өн тәрәфдә ағыз чубуғунун сағ учун кечирилирди. Ағыз чубуғуна кечирилән илкәји сола доғру итәләјәрәк, ипине истәнилән кәркинлик вермәк мәгсәдилә ипин учундан дартырдылар. Соңра ип јенә дә сағдан сола ағыз чубуғу илә охун арасындан кечириләрәк, бириңчинин алт һиссәсендән јухарыя, үст оха тәрәф гајтарылырды. Даһа соңра о, јенидән илкәк шәклиндә үст охдан ашырылараг, Ынанын арxa тәрәфиндән алт охун гаршысына кәтирилирди. Һәмин илкәк әvvәлдә олдугун кими, јенә дә ағыз чубуғунун сағ тәрәфиндән кечирилир вә әришләр истәнилән гәдәр дартылмагла кәркин вәзијјэтә кәтирилирди. Бу ѡолла әмәлийјат ахыра гәдәр, Ына долуңчаядәк давам етдирилирди. Әришләрин сарынмасы процеси баша чатдырылдыгдан соңра, онларын ох вә ағыз чубуғу васитәсилә үч чәркәје ажырлығы аждын көрүнүр: арxa әриш, габаг әришин дал чәркәси вә габаг әришин габаг чәркәси. Тохумаја һазырлыг иши тәкчә әришләрин сарынмасы процеси илә битмири. Бунун үчүн Ынана, алт вә үст охлара паралел истиғамәтдә, алт

охдан 50—60 см һүндүрлүкдә күжү ағачы бағланыр. Онун учлары Ынанын јанлары үзәриндә дајанмәглә, чаты илә үст охун учларына бағланылыр. Буидан соңра күжүләмә процеси башланыр. Әриш ипләринин сајы мүгабилиндә күжү чубуғу үзәриндә дүйнләр бағланылыр. Габаг әришләр бир-биринә гарышмасын дејә бириңчи вә икинчи чәркә әриш ипләринин арасына верәнкәлан кечирилирди.

Ынанын гурулмасы әмәлийјаты баша чатдырылдыгдан соңра билаваситә тохума процеси башланылырды ки, бу да өз нөвбәсендә уч мәрһәләдән кечир: аргачын кечирилмәсі вә тохума процеси, нахышлар әмәлә кәтирән илмәләрин вүрүлмасы вә нәһајет, халчадакы ховларын мүтәмади олараг гајчыланмасы. Әvvәлчә «ағыз дәһиәсі» адланан еңсиз золаг тохунурду. Буидан соңра «илмә чалмаг» әмәлийјаты башланыры. Халчанын сии бојуңча бир чәркә рәңкли ипләрдән дүйнләр салындыгдан соңра, онлары һәвә илә вүруб бәркидир вә әришләрин арасына бир гат аргач кечирирдиләр. Илмә вә аргачлар кирkit вә һәвә илә дәјүлүб тапдаландыгдан соңра илмәнин учлары гајчы илә лазымы сәвијјәдә салынға илә кәсилирди. Бүтөв бир чәркә илмә дүзүлүб баша чатдырылдыгда бу, бир «чин» адланыры. Ағыз дәһиәсі вә ja һашијә тохунуб гурттардыгда бир-биринин ардынча аламунчуг, зәңчири вә јелэн тохунурду. Беләліклә, бүтүн тохума әмәлийјаты илмә чалынмасындан вә гајчыланмадан ибарәт олурду.

Тохума процессиндә эсас әмәк аләтләри һәвә вә кирkitдән ибарәт олмагла, јери кәлдикчә бычаг вә гајчыдан да истифадә олунурду. Бу аләтләр мөһкәм ағач чинсләриндән, дәмирдән, марал вә кечи бујузундан һазырланирды.

* * *

Јундан һазырланан мәишәт әшјаларындан бири дә кечә мә'мулатлары иди. Азәрбајҹанын, малдарлыг тәсәррүфаты илә мәшғул олан әналисинин мәишәтиндә кечә мә'мулатларынын ролу вә әһәмијјети бөյүк иди. Кечәчилик бир сәнәт саһәси кими гәдим тарихи кечмишә маликдир. Тәдгигатчыларын күман етдикләри кими, һәлә халча истеһсалындан хејли әvvәл инсанлар садә формалы кечә мә'мулатлары һазырламағы өјрәнмишдиләр. Кечәләрдән јер дәшәнмәсі, алачылар үчүн өртүк, набелә жапынчы вә папаг кими кејим типләри һазырлајыб, һәлә Тунч дөврүндән мәишәтдә кениш истифадә

етмәјә башламышылар. Көчмә вә јарымкөчәри майдар әнали группаларыны алачыгыз тәсәввүр етмәк мүмкүн олмадығы кими, мүжійен тарихи мәрһелдә алачылар да кечесиз тәсәввүрә қәтирмәк мүмкүн дејилди. Азәрбајчанда кечәчилик пешеси сох да кениш јајылмамышды вә ев истеңсалынын бу саңаси әналини тәсәррүфат һәјатында чуз'и бир јер тутурду. Бунуила белә майдарларын һәјат тәрзи үчүн кечә ләвазимматына тәләбат јүксәк иди. Одур ки, бурада да кечәчилик пешеси әналини бу зүмрәсінин тәләбатыны гисмән өдәмәк мәгсәдини құдурду.

XIX әсрин сон рүбүндә Азәрбајчан гәзаларында аз-choх дәрәчәдә кечәчилик саңасинде фәалиjjәт көстәрән усталара—һәллачлара раст кәлинириди. Она көрә «аз-choх дәрәчәдә» дејирик ки, бир сох мә'хәзләрдән айдын көрүндүү кими, кечән әсрин 30—40-чы илләри илә мүгајисәдә кечә истеңсалынын мигдары бу дөврдә ағак-кәлмәз дәрәчәдә ашағы дүшмүшдү. Мәсәлән, экәр 1848-чи илдә Нухада 33 һәллач вардыса, 1886-чы илдә вуртут 3 нәфәр кечәчи галмышды. Башга гәзаларда да вәзијәт бу чүр иди. 1901-чи илдә Кәнчәдәки 16 кечәчи-дән 8 нәфәри уста, 4 нәфәри көмәкчи, талан 4 нәфәри иң шакирд вәзифәсіндә чалышырды.

Азәрбајчанын бә'зи әнали группалары ичәрисинде (пандарлар, ајрымлар вә шаһсевәнләр) кечә истеңсалы илә мәшгүл олан јерли усталар сох иди. Гәза мәркәзләринде исә әсасен кәлмә Иран вә ләзки һәллачлары ишләјириләр. Архив сәнәдләринин бириндә дејилди кими, «ајрымлар алачылар үчүн, набелә евдә истифадә мәгсәдилә жаҳшы кечәләр һазырлајырдылар».

Һәллачлар кечә саларкән јунун јуулмасы, дидилмәси вә чубугла атылмасы иши илә мәшгүл олур вә ибтидан кечәбасма үсулуңдан истифадә едириләр. Эксәр налларда «јај» адланан јунатан аләт тәтбиғ олунурду. «Jaј» учу ичәриjә доғру азачыг әйлмиш вә үзәринде киришин бағланмасы үчүн көзләри олан 1,5—2 м узунлугунда жаҳшы чилаланмыш ағач парчасындан, она бәркитилмиш дешикли тахта лөвһәдән вә киришдән ибараттый. Јајын һәр икى учу ашыланмыш гојун бағырсағларындан дүзәлдилән кириш васитәсилә әлагәләндирлир. Јајын ашағы әл тутан һиссәсінә киришлә бәркитилән трапесијашәккүлли тахта лөвһәнин сәрбәст учу јајын јухарыдачы учунан бәнд едирилir. Тахта лөвһә үз-

риндәки дешикләрин көмәji илә јај киришинин дартылыб-бошалдылмасы низама салынырды.

Иш просесинде топпуз вә ja тохмаг мүһүм рол ојна-жырды. Кириш топпуз васитәсилә һәрәкәтә қәтирилирди. Јај јун лајларына јаҳынлашдырылдыры заман киришин титрэмә һәрәкәти јуну пардахлајырды.

Азәрбајчанын бир сох етнографик зоналарында апaryлан соргулар заманы, яшлы мә'лumatчылардан алдығымыз тәфсилата көрә, кечә басылмасы просеси ашадыакы кими ичра олунурду: јајла атылыш, пардахланыш јуну һәр һансы бир кечә вә ja палазын үстүнә бәрабәр сәвиijjәdә јајмагла ораја исти су чиләјириләр. Јунуи бәрабәр сәвиijjәdә јајылмасы мүһүм шәртләрдән бири олдуғундан, бу сәнәткардан бөюк са'j вә усталыг тәләб едириди. Бу гајда илә бир-бирини үзәринә 2—3 гат јун дүзүлүрдү. Даha сонра јун лајларынын үзәринә енли диаметрә малик силиндрик формалы бир ағач гојуб, палазла бирликдә јун лајыны һәмин ағачын әтрафына долајыр вә ачылмасын дејә мөһкәм сарыјырлар. Јун лајлары бир-бирини үзәринә мөһкәм отурсун вә бир-бирини гарышсын дејә бу чүр бүкүмү о јан-бу јана дижирләдириләр. Бир гәдәр сонра кечә логалағыны ачыб, јун лајларынын үстүнә јенидән илыг су чиләјир вә эввәлки әмелиjжаты давам етиририләр. Бу иш просеси о вахта гәдәр апарылырды ки, јун лајлары сыхлашыб тамамилә бир-биринә гарышсын. Мә'лumatчыларын фикринчә, кечә салынмасында сох заман кәнчләр дә иштирак едириләр. Онлар гол-гола кирәрәк бир гәдәр бәркимиш јун лајлары үзәринде санки јаллы кедирдиләр. Гајнар су төкмә, тапдаланма вә силиндр әтрафына сарыјыб дижирләтмә бир нечә дәфә тәкrapar едирилдикдән сонра кечә артыг бишмиш вәзијәтдә олурду. Бундан сонара бүкмәни ачыб, онун кәнарларыны сапла мөһкәм тикириләләр.

Бә'зән саңибкарын зөвгүндән асылы оларғ кечәләр нахышлы, бәдии формада һазырланырды. Бәзәкли баш вә јан гәлибләри һазырлајаркән нахышлар үчүн нәзәрдә тутулмуш јун эввәлчәдән мухтәлиф рәнкләрә (көj, сары, гырмызы) боядылырды. Лакин бунлар Азәрбајчанда кениш јајылмадығындан белә кечәләрә из тәсадүф едирилди. Мә'лumatчыларын фикринчә, белә кечәләр варлы адамларда олурду ки, сох вахт бунлары сатыналма ѡолла әлдә едириләр. Азәрбајчанда һазырланан кечәләрин эксәриjjәти монотонлу, јәни ja ағ, ja да

гара рэнкдэ олурду. Бунунла белэ «нэмжэнт» адланан хүсуси кечэ нөвүнэ дэ раст қэлинири. Нэмжэнт аг фонда, үзэриндэ гара нахышлары олан вэ ja эксинэ, гара фонда, үзэриндэ аг нахышлары олан кечэлэр иди. Бир гајда оларат нэмжэнти Ирандан кэлэрэк кэндбэкэнд кэзэн пешэкар һэллачлар назырлајырдылар. Чох заман бунлар гэзалара өз назыр нахышлары илэ қэлирдилэр вэ кечэ саларкэн бу чүр бэзэклэрдэн истифадэ едирдилэр.

Көрүндүү кими, Азэрбајчанын зэнкин тэбиети, бол фауна вэ флорасы, мәһсулдар торпагы, һабелэ белэ торпагларда мәскүнлашан инсанларын јарадычылыг тэхэйжүүлү эн гэдим дөвлөрдэн башлајараг бурада мүхтэлиф пешэ саһәләринин јарымасына сәбәб олмушудур. Бу пешэ саһәләринин бир чоху билаваситэ истеңсалчыларын мәишэт тэлэбатыны өдөмжэ хидмэт едирдисэ, бир һиссэси дэ сәнэткарлыг објектләринэ чөврилмәклэ эмтээ характери кэсб едир вэ дахили, һабелэ харичи базарлара чыхарылсырды. Белэ сәнэткарлыг мәһсүллары Азэрбајчандан чох-чох узаглара јајыларааг дүнja шөһрэти газанырды.

IV ФАСИЛ

ЈАШАЙШ МӘСКӘНЛӘРИ ВЭ ЕВЛӘРИ

Мәскәнләр. Халгын истеңсал фәалийжти тарихинде мадди мәдәнијјэт үнсүрләринин бөјүк ролу вэ әһәмијјети олмушудур. Мадди мәдәнијјэт бәшэр тарихинин айрылмаз тәркиб һиссәсидир. Ф. Енкелсин көстәрдији кими, инсанлар сијасэт, елм, инчәсәнэт вэ динлэ мәшгүл олмаздан габаг, илк нөвбәдә јемәли-ичмәли, евә малик олмалы вэ ҝејмәлидирләр.¹ Бунларсыз инсан һәјатыны тәсәввүр етмэк олмаз. Мадди мәдәнијјэт дедикдэ, билаваситэ инсан әмәji, онун физики гүввәсинин сәрфи, мүгабилиндэ јарадылан әшja вэ үнсүрләр баша дүшүлүр. Эмәк алэтләриндэн, тәсәррүфат вэ мәишэт әшjаларындан тутмуш, халг ҝејимләринә, јемәкләрә, ичкүләрә, јашајыш мәскәнләри вэ евләрә, халг һәглијјаты вэ рабитә васитәләринә ғәдәр—бунларын һамысы мадди мәдәнијјетин үнсүрләри кими инсанларын јашајыб-јаратмасы үчүн зәрури амилләрдир.

Инсан һәјаты мадди истеңсалдан асылы олдуғуидан, мадди мәдәнијјэт тарихинин өјренилмәсинэ дэ бөјүк диггәт јетирилир. Ѝэр бир халгын мадди мәдәнијјети тэбии чөграфи вэ тарихи шәраитин, һабелэ ичтимай-игтисади инкишафын мөвчүд сәвијјәсинин тә'сири алтында инкишаф едәрек спесифик хүсусијјэтләр кэсб едир, Бу баҳымдан Азэрбајчан халгынын кечмиш һәјатыны дәриндән өјрәнмәдэн мәишэт вэ мәдәнијјетин мұасир просесләрини изләмәк гејри мүмкүндүр.

Назырда партия вэ һөкүмәтимиз инсанын кетдикчэ артан мадди вэ мә'нэви тэлэбатыны һәртәрафли өдәмәк јолларыны ахтардығы бир дөврдэ халгымызын мадди мәдәнијјетинин өјренилмәсінин мүһум принципиал әһәмијјети орталыға чыхыр. Җүнки мадди мәдәнијјетин етнографик баҳымдан һәләлик бүтүн Азэрбајчан мигжасында өјренилмәси иши баша чатдырылмамышдыр. Мұасир дөврдэ ичтимай-игтисади вэ техники тәрәгги иәтичәсіндэ кечмиши характеризә өдән мәишэт вэ мәдәнијјет нүмүнәләри арадан чыхмаг үзрәдир. Бу мә'на-

¹ К. Маркс вэ Ф. Енкелс. Эсәрләри, 19-чу чилд (русча). С. 350.

да мадди мәдәнијјэт үнсүрләринин комплекс шәкилдә арашдырылмасының бөյүк әһәмијјәти вардыр. Азәрбајҹан етнографлары бу саһәдә хејли иш көрмүш, ајры-ајры етнографик зоналар үзрә ја комплекс шәкилдә (Г. Гарагашлы, А. Мустафајев, И. Һәвилил), ја да гисмән (Э. Измаилова, Т. Кәримов, М. Нәсирил) мадди мәдәнијјети өјрәнишләр.

Јашајыш мәскәнләри мадди мәдәнијјетин мүһүм тәркиб һиссәләриндәнди. Мәскәнләrin тарихи инсан колективинин өз тарихи гәдәр гәдимдир. Мәскунлашманың формалары һәр һансы бир ичтиман-игтисади формасијаја уйғун кәлән истеһсалын инкшаф сәвијјәси илә мүәјјән олунур. Белә ки, ичтиман-игтисади тәрәгги илә элагәдар олараг мәишәтдә баш верән дәјишиклик јашајыш мәскәнләrinin мұхтәлиф тип вә формаларының јарәнмасына тәкан вермишdir. Мадди нә'мтәләр истеһсалы просесинде инсанларын колектив әмәји вә јарәнмасы сә'ји нәтичәсindә јашајыш мәскәнләrinin мұхтәлиф типләри мәишәтин характеристикаләрнән асылы олараг дәјишиклиј мә'руз галыр.

Халгымызын мадди мәдәнијјетини өјрәнмәклә мәшгүл олан тәдгигатчылар өз диггәтләrinin илк нөвбәдә мәскәнләrin тәснифаты мәсәләсинә чәлб едиrlәr. Јашајыш мәскәнләrinin дүзкүн елми тәснифатыны вермәк учын бу вә ја дикәр әразинин конкрет тарихи вә тәбии-чографи шәraitини, орада јашајан әһалиниң ичтиман-игтисади вә мәдәни сәвијјәсini нәзәрә алмаг лазымдыр. Бә'зи тәдгигатчылар јерин релјеф хүсусијјәтләrinе көрә, бә'зиләр мәскәнләrin тарихен гәрарлашмыш ичтиман-игтисади инкشاф формаларына көрә, дикәрләри пләнлашдырма хүсусијјәтләrinе көрә өз тәснифат принципләrinи эсасландырмаға чалышыр. Сөз јох ки, бу хүсусијјәтләр үмумиликдә көтүрүлдүкдә дүзкүн елми нәтичәјә кәлмәк олар.

Азәрбајҹан кәндләrinin өјрәнилмәси нәтичәсindә белә гәнаэтә кәлмәк олур ки, мәскунлашманың башлыча типләри: јолкәнары, чајкәнары (вади), дүзәнлик вә шәһәрәтрағы мәскунлашмалар олмушлур. Чај кәнарында салыныш кәндләrin эксәријјети тәбии-чографи шәraitin әлверишилиjiндән асылы олараг чајларын сағ вә сол саһилләrinde јерләшир. Дикәр типләр әсас е'ти-барилә су мәнбәјинә јахын олан јерләрдә (булаг, кәнриз, арх, канал, көл вә с.) јерләширди.

Јашајыш мәскәнләri јерин релјеф шәraitinе көрә

дөрд типе—дағлыг, јамач, јарымјамач вә дүзәнлик, һабелә группашма хүсусијјәтләrinе көрә үч формада—иизамсыз (пәракәндә), кома-кома вә јыгчам формалара бөлүнүр. Мәскәнләrin бириңи ики типи әсасән дағлыг вә дағәтәji әразиләр учун характеристикаләр. Јерин релјеф хүсусијјәтләrinde евләr ја чајларын кәнарларында, ја да дәрәләrin дөшүндә јерләшир. Јамач типли кәндләrin салынышы учун эн чох дағларын чәнуб этәкләrinin сечилмәси мәсләhәт көрүлүрдү. Бир гајда олараг елоба ағсағгаллары һәмишә мәскунлашма учун ахар-бахарлы күнеј саһәләр сечирдиләр; чүники күнеј саһәләр һәм мәскунлар учун сағлам иглим шәрапит јарадыр, һәм дә мәңзилләрни јајын истисиндән вә гышын шахтасындан мұһафизә еди. Бу тип кәндләrdә бир нечә гатта јерләшдирилмиш бир-бириң паралел күчәләр бүтүн кәнд бою узаныр: күчәләrin дикәр тәрәfini јухары гатда јерләшән чәркә евләrin һәjәтләri тәшкіл еди. Јарыјамачтипли кәндләrin јамач һиссесинде јерләшән јашајыш евләri јамачтипли кәндләrin хүсусијјәтләrinи өзүндә сахлајыр. Белә кәндләrdә јашајыш евләrinin бир группу дүзән әразидә ерләшмиш олур. Дүзәнлик әразидә салынан кәнд типләrinde јашајыш евләri вә тәсәрүфат тикинтиләri сәrbәst шәкилдә јерләшир: һәjәтләrin арасындақы мәсафәләр дар вә доланбач кәнд күчәләrinи әмәл қәтирир.

Әввәлләр јарымкөчәри һәјат тәрзи кечирән әһали группалары отураг һәјата кечдекләри заман игтисади мәсәләләр онлары бир-бириндән хејли аралыда мәскән салмаға мәчбур етмишdir. Буна көрә дә мәскунлашма заманы бир-бириң зиддини тәшкіл едән ики принсип: гоһумлуг мұнасибәтләri вә тәсәрүфат мұлаһизәләri нәзәрә алынырды. Экәр гоһумлуг мұнасибәтләri наслын бүтүн үзвләrinи бир јердә мәскән салмаға мәчбур едиридә, эксинә, хүсуси экин саһәләrinе вә отлаглара малик олмаг кими игтисади амилләр онлары ајры-ајры јерләшмәjә сөвг едири. Буна көрә дә кәндләrin низамсыз формасы јаранырды.

Кәндләrin икинчи группашма формасы олан комакома салыныш кәндләrin характеристикаләрнән ибарәтди ки, тикинтиләр әсасән мүәjijen группалында, чох заман исә бир-бириндән хејли аралы мәсафәдә јерләшән комалар һалында мөвчуд олурdu.

Бу вә ја дикәр әразидә мәскунлашан әһалиниң һа-

јатында, ичтиман-игтисади инкишафын мүэйжөн мәріелләсіндә нәсли принцип әһәмијәтли рол ојнамышдыр. Бу, бир тәрәфдән, бөյүк патриархал айләнни дағылмасындан соңра кәндін енине инкишафына, айры-айры нәсли группларын мәһәлләләр жаратмасына сәбәп олмуш, дикәр тәрәфдән дә кәндін әзвәлки план формасының дәжиштиришиңдер. Кома кәндләрін тәшеккүл тапмасында, бир-биринин жахыныңында жерләшмәжә чан атан даһа жахың гоһулар—башлыча оларға патронимијаның бириңи вә икінчи нәслинин үзвләри мұһым рол ојнамышлар.. Бунунда белә кома кәндләрін әмәлә кәлмәсінни изаһ едәркән, онлары жалның нәсли гурулушун галығы кими, гијмәтләндирмәк дә дүзкүн олмаз. Шубәсиз бурада әналиниң тәсәррүфат фәалијәтинин әһәмијәтли ролу олмушшудур.

Дедијимиз кими, группашманың дикәр формасы јығчам кәнд формасыдыр. Жашајыш биналары бир жердә, јығчам шәкилдә жерләшән кәндләрә Азәрбајчаның экසәр рајонларында раст кәлмәк мүмкүндүр. Дағлыг әразиләрдә жашајыш евләринин вә ичтимаи биналарын тикилмәси учүн әльверишли әразинин мәһдудлуғу, набелә мұдафиә мәгсәдли мұлаһизәләр кәндләрін сыйхының сәбәб олмушшудур. Белә кәндләрдә евләрин сыйх жерләшмәсінни башлыча сәбәби һәјетјаны торпаг саһәләрінин аз олмасындан башга әналиниң артмасы, патриархал айләнни парчаланмасы вә гоһумлуг мұлаһизәләри иди. Группашманың учүнчү, јығчам кәнд формасы нәсли гурулушу вә набелә әкинчи-малдар вә малдар тәсәррүфатларын үстүнлүјүнү хатырладан әзвәлки ики формадан фәргли оларға нисбәтән соң тарихи дөврләrin мәһсүлүдүр. Бунлар кәндләрин инкишафындақы соң мәрілләни нишан верир. Белә кәндләрдә мәһәлләләр бир нечә нәсилдән ибарәт олур. Бу нәсилләр өз нөвбесіндә бир-бири илә сыйх гоншулуғ мұнасибәтләrinе кириләрек јығчам вәзијәтдә жерләширләр. Бу, һәр шејдән әзвәл, жарымотураг малдар тајфаларын тамам отураглашмасы вә әкинчилик тәсәррүфатына кечмәләри илә әлагәдар олмушшудур. Әкинчиликин инкишафы илә бағлы оларға вәзијәт тәдричән дәжишиш вә һәр бир айрыча нәсил башга нәсилләрлә сыйх игтисади гоншулуғ мұнасибәтләри жаратмышдыр. Патронимијаның инкишаф тарихини излејен мәшінур совет етнографы М. О. Коовен белә кәндләрин әмәл кәлмәсі барәдә жазыр ки, даһа мұрәккәб вә көрүнүр даһа сонракы кәнд формасы ваһид

вә тамамилә јығчам олан, лакин аждын шәкилдә нәсли мәһәлләләрә бөлүнән кәнд формасыдыр. Белә күман етмәжә эсас вардыр ки, кәндләрін инкишафының соң мәрілләсінин ҳұсусијәтләрини өзүндә чәмләшdirән јығчам форма феодализмин жеткиләшмә вә тәдричән тәнәззүлә уграмасы дөврүиң тәсадүф едир. XX әсрин әзвәлләрінә дөгру кәндләрін бу формасы даһа да мәһәлләнмиш вә сабитләшмишdir.

Азәрбајчанда даирәви вә چәркәви план гурулушуна малик олан кәндләрә дә раст кәлинир. Даирәви формалы мәскәнләрін салынmasы мұдафиә мұлаһизәләри нә эсасланыруды. Белә кәндләр орта әсрләр дөврү үчүн даһа чох характерикдір. Җәркәвари кәндләрін әмәлә кәлмәсіндә тәбии ә сүн'и амилләр эсас рол ојнамышдыр. Белә ки, евләр чај бојунча, жарғанларын кәнары, вә макистрал жолларын әтраfyында җәркә илә дүзүлүрдү. Җәркәви план гурулушуна малик мәскәнләрә мисал оларға жеканә макистрал жолун сағ вә сол кәнары илә узанан бир чох рус кәндләріні дә көстәрмәк олар.

Мөвчүд ичтиман-игтисади гурулушун тә'сириндән вә әналиниң тәсәррүфат фәалијәтинин нөвүндән асылы оларға жашајыш мәскәнләрінин мұхтәлиф ичтиман-игтисади формалары гәрарлашмышдыр. Бә'зи жахын әламәтләри истисна олмагла бунлар мұхтәлиф ад алтында кәнд, шенлик, оба вә с. мә'лүм олмагла фәргли чәһәтләрә дә маликдирләр.

Кәнд мәғнүму бүтүн Азәрбајчан әразисіндә кениш жајылмыш жашајыш мәнтәгәсінни хатырладан үмуми бир термин олуб, отураг әналиниң дами жашајыш мәскәнни ифадә едир. Кәнд өз әналисінин етник тәркибинин мүэйжөн үмумилиji илә характеризә олунан тарихен мејдана кәлмиш бирликдір. Бунунда биркә кәндін бир чох ҳұсусијәти вардыр ки, бунлар ону дикәр мәскән нөвләріндән фәргләндирір. Әзвәлән, кәнд экසәр һалларда поликен характер дашијыр (бир-биринә гоһум олмајан бир нечә нәсилдән ибарәт олан жашајыш мәскәни). Икинчиси, бурада әналиниң сајы дикәр жашајыш мәскәнләри формаларында олдуғундан чох олур; дикәр тәрәфдән, кәнддә тәсәррүфат бир истигамәтли дејилдір, іә'ни әналиниң игтисади мәишәти чохсаһәлидір.

Шенлик, үмумијәттә, жашајыш мәскәнләрінин ифадә едән бир анлајыш кими ишләдилір вә сакниләрін мигдарына көрә кәндә нисбәтән хејли кичик олур. Кома гурулушу мәскәнләрдәки һәр бир кома айрыча бир

шенлик тәшкил едирди. Шенликләр эксәр һалларда монокен характеристи олурлар. «Шен» сөзү абадлыг, һәјат мә'насы дашиыр; дилимиздә ишләдилән «шен олсун» ифадәси дә буны тәсдиг едир.

Мүэйжән јашаыш мәнтәгәсі мә'насында ишләдилән анлајышлардан бири дә оба сөзүдүр. Оба һәм јарым-кәчәри вә көчмә малдар ичмалара мәхсус хүсүси бир тәшкилат формасы кими, һәм дә отураг әналини мүвәggәти јашаыш мәнтәгәсини ифадә едән термин кими ишләдилүр. Буржуа-дворjan тарихчиси Н. Ф. Дубровин гејд едирди ки, XIX әсрин иккичи јарысында азәрбайчанлылар ja кәндләрдә, ja да обаларда јашаышыры. О, кәнд вә оба мәфһүмлары арасындағы фәрги «селение» вә «деревня» анлајышлары арасындағы фәрглә ейниләшдирirdи. Белә ки, обалар о гәдәр дә мөһкәм гурулмуш кәндләр дејилди. Отлаглардан сәмәрәли истифадә етмәк мәгсәдилә истәр яjlагларда вә истәрсә дә гышлаг јерләриндә обалар хырда һиссәләрә—дәнкәләрә бөлүнүрдү. Һәр бир тоһум-әгрәба аյрыча бир оба тәшкил едирди. Бә'зән дә бир обада ики вә ja үч әгрәба олурду. Ширванын мадди мәдәнијјетинин тәдгигатчысы А. Мустафаевин фикринчә, бир нечә нәслин бир обада бирләшмәси һалы тоһумлуг әлагәләриндән башга, тәсәрруфат вә мұдафиә мұлаһизәләриндән дә ирәли кәлирди. Отлаг саһәләринин мигдарындан асылы олараг обада јашајанларын мигдары мүтәмади олараг дәјиширди. Белә саһәләр чох олардыса, оба үзвләринин сајы да чох олурду.

Жухарыда дејилләнләрдән әлавә, эсасен јашаыш мәнтәгәләрини, билдирән вә башлыча олараг малдарлыг тәсәрруфаты илә сый бағлы олан бинә, сыйырхана, јатаг, журд, дәнкә, дүшәлкә вә бу кими елат мәскәнләри дә варды. Бир сыра јашлы мә'лumatчыларын фикринчә, бу чүр мәскәнләр бу вә ja дикәр кәндин, обанын, шенлијин салынmasында илкин башланғыч мәрһәләси олумшудур. Н. А. Абелов јазырды ки, һәр бир дәими јашаыш мәскәни јахынлығында hejvan сахламаг үчүн бинә јерләширди. Эввәлчә, бурада мал-араја баҳанларын аиләси јашаышыры. Соңralар бөյүк аиләләrin бөлүнмәси нәтичесинде кәнддә мұнасиб һәјәтjanы саһәләр јаратмаға имкан олмадығындан јени моногам аиләләр көчүб бинә вә сыйырхана әразисинде өзләrin ев тиқириләр. Бир сыра јашлы мә'лumatчыларын фикринчә, бинә, сыйырхана вә јатаг бу вә ja дикәр кәндин

салынmasында илкин башланғыч мәрһәлә олумшудур. Белә ки, бинәләрдә тәдричән јашаыш евләринин сајы артыр вә јени әрази дәими јашаыш мәнтәгәсине чеврилир, орада илк мәскән салмыш адамын ады илә адланырыды. Көрүндују кими, Азәрбајҹан кәндләринин тарихән гәрарлашмыш ичтимаи-игтисади формалары онларын релјефа көрә, јерин топографик гурулушуна көрә јерләшмә хүсусијәтләри вә типләри мүхтәлифdir.

Кәндләрин план гурулушунда ән башлыча элементләрдән бири јашаыш вә тәсәрруфат тикинтиләрини, набелә диррик саһәсини өзүндә бирләшdirән кәндли һәјәтләридир. Бир чох гәзаларда бу чүр һәјәтләрә «мәһлә», дејирдиләр. Һәр бир кәндли һәјәти ики эсас бөлмәжә айрылырыды: мәнишәт вә тәсәрруфат—әкин вә јашыллыг бөлмәси. Бириңи бөлмәјә јашаыш евләри, тәсәрруфат тикинтиләри вә истеңсал-мәнишәт ишләрини ичра едилдији саһә—ешик дахилдир. Кәндли һәјәтләринин фәргләндирчи хүсусијәти ондан ибарәт иди ки, бунларын әтрафына һүндүр чәпәр вә ja дивар чәкириләр. Варлы кәндилләрин һәјәтләри өз бөјүклюјүнә, диварларын һүндүрлүйүнә көрә сечилирди. Белә һәјәтләрдә диварлар күчәнин бир тәрәфини эмәлә кәтирир вә јашаыш евләри исә мәнишәт бөлмәсинин ичәрисинде јерләширди. Joхсул мәһәлләләрдә исә јашаыш евләри вә тәсәрруфат тикинтиләринин арха диварлары билаваситә күчәјә сәмтләширди. Экසәр һалларда тәсәрруфат тикинтиләри—төвлә, ағыл, банистан, күз, мәрәк, тәндирхана, ит дамы, тојуг һини вә с. мәнишәт бөлмәсиндә јерләшән евдән бир гәдәр арапы олурdu ки, һәјәт-бача чох зибилләнмәсин. Ешиклә јашыллыг бөлмәси арасындан чох вахт тапан, чәпәр чәкириләр. Тикинти материалы баҳымындан бунлар мүхтәлиф олурdu. Белә ки, бу чүр ара маниәләр чубуг, гарғы вә гамыш һөркүләрдән ибарәт олурdu. Белә һөркүләрин бир тәрәфиндән тәсәрруфат саһәсине кечмәк үчүн кичик бир кечид—чаҳчаха гојурдулар. Јашыллыг бөлмәсиндә диррик—тәрәвәз бечәрилir, бағ-баҳча салыныр вә дикәр әкинчилек мәһсуллары јетишдириләрди.

Һәјәтләрин әтрафына һасар чәкилмәси јашаыш мәскәнләrinи характеристизә едән мүһум этнографик элементләрәндир. Јашаыш евләринин баҳар сәмти бир гајда олараг ченуб-шәрг истигамәтиндә олурdu. Евләр адәтән күчәдән һүндүр диварларла тәчрид олунурdu. Һәјәтләрин бу шәкилдә гурулмасы ингилаба гәдәрки кәнддә

Һаким олан феодал-патриархал, ичтимаи-игтисади вә аилә мұнасабетләринин харakterиндән ирәли кәлирди ки, бурада һәр бир аилә өз вәзијјәтини јад нәзәрләрдән кизләтмәж чалышырды. Һәјәтләрин күчә илә әлагәләндирilmәси мұхтәлиф өлчүлү кириш жолу илә—дарваза вә ja алагапы васитәсилә ніча олунурду. Белә дарвазалар диварлара вә ja ағач дирәкләрә бәнд едилмиш һәңқамәләрдән асылырды. Дарвазалар бүтөв вә ja ики тајлы формада гурулурду. Һәјәт гапылары араба кириб-чыхмасы үчүн енли вә һүндүр гурулурду. Адамларын һәрәкәти үчүн дарвазанын ортасында вә jaхуд онун биң тајы үзәриндә кичик бир кириш гапысы ачырылар вә онун үзәринә таггылбаб бағлајырдылар. Гапы бағлы олдуғда, кәнар шәхсләр бу таггылбаблары дәјәчләйб өз саһибини сәсләйірдиләр.

Һәјәтләрин этрафына дивар чәкмәк үчүн мұхтәлиф материаллардан: кол, гамыш, гарғы, чубуг, палчыг—мөһәрә, кәрпич вә дашдан истифадә олунурду. Јашајыш евләринин мәһілләнниң һансы тәрәфиндә јерләшмәсі гајдасы, һәмин мәһілләнниң гоншу һәјәтләрлә јерләшмә мөвгејиндән, онун күчә илә әлагәсіндән, иглим шәраитидән, тәсәррүфатын нөвүндән, саһибкарын игтисади вәзијјәтиндән вә с. бу кими амилләрдән ирәли кәлирди.

* * *

Јашајыш евләри. Әһалинин тәсәррүфат фәалијјәти илә јанаши, иншаат материалы вә евтикмә ән'әнәләри Азәрбајҹан халг јашајыш евләрини формалашмасына, онларын тип мұхтәлифлијинә бөյүк тә'сир көстәрмишdir. Азәрбајҹан әһалиси گәдим дөврләрдән бәри башлыча олараг әкинчилик вә малдарлыг тәсәррүфаты илә мәшгүл олдуғундан белә һәјат тәрзинә уйғун кәлән дами вә мұвәggәти јашајыш евләри формалашмышдыр.

Бүтүнлүкдә бәшәр мәдәнијјәти тарихи кими, јашајыш евләри дә мәһсүлдар гүvvәләrin инкишафындан, мадди-техники имканларын сәвијјәсіндән асылы олараг узун бир тарихи инкишаф жолу кечмишdir. Истәр мәскәнләrin вә истәреә дә халг јашајыш евләринин тәснифаты мәсәләси Азәрбајҹан етнографијасында чох аз өјрәнилән саһәләрдәндир. Евләrin тәснифаты илә XIX—XX әсрләрдә бир чох тәдгигатчылар мәшгүл олмуш вә буллар өз тәснифат принципләrinи гуарләр мұхтәлиф әlamәtlәri әсас көтүрмүшләр. Мұхтәлиф ихтирас са-

һибләри евләрин тәснифатыны јалныз өз ихтиласлары чәрчивесинде апармага чалышмышлар. Бу өчәтдән мә'марлыг әдәбијјатында верилән тәснифат етнографик бахымдан гусурлудур. Белә ки, бурада јашајыш евләринин етник хүсусијјәтләри, аиләнин истеһсал мәишәти чох вахт нәзәрдән гачырылыр. Евләри типләшdirәrkәn бу вә ja дикәр әлаһидә бир әlamәti әсас көтүрмәк дүзкүн дејилdir. Мәсәләn, мә'марлардан A. Сәркисов јашајыш евләринин тәснифатыны верәrkәn евләrin анд диварларыны, Э. Садыгзадә исә дахили планлашдырма гајдаларыны әсас көтүрмүшдүр. Ајрыча вәнид бир әlamәti әсасында евләrin тәснифатыны вермәк дүзкүн олмадығындан, мүтләг онларын үмуми өчәт вә хүсусијјәтләри нәзәрә алынмалидыр.

Мә'лүм олдуғу кими, јашајыш евләри типләринин мұхтәлифлиji мәһсүлдар гүvvәләrin инкишаф сәвијјәси, инсанларын тәсәррүфат фәалијјәti, тәбии-чографи шәрайт вә һәјајет, ичтимаи һәјат вә аилә мәишәти илә мүэjjәn олунур. Евләri типләшdirәrkәn онлары һәртәрәфli өjрәnmәk лазым кәлир; чүнки типләrin дәјишмәсі башлыча олараг әһалинин ичтимаи-игтисади һәјат шәraitindәn, етник хүсусијјәтләrdәn, јерли иншаат материаллары вә иншаат техникасынын сәвијјәsindәn асылы олур.

Загаффазија халг јашајыш евләrinин илкни тәснифаты мәсәләsinә һәлә XIX әсрин 30-чу илләrinde O. Јеветски, 90-чы илләrdә исә I. I. Пантюхов тохунмушдур. Азәrbaјҹan етнографијасынын мадди мәдәniјjät болмәси үзрә тәдгигат апаран бир чох мұтәхессисләr ајры-ајры етнографик зоналар чәрчивесинде јашајыш евләrinин тәснифаты мәсәләsinә дә мүэjjәn јер вермишләr. Азәrbaјҹan совет етнографларындан M. Нәsirli Нахчыван, Шәki вә Загатала зоналары јашајыш мәскәnlәri вә јашајыш евләrinи, J. Рустэмов Гарабағ евләrinи, A. Мустафаев Ширван евләrinи, Э. Измаилова Талыш зонасы јашајыш евләrinи, Г. Гарагашлы ајрымлara мәхсүs јашајыш евләrinи, N. Һәvилов Кәn-чәbasar зонасы әһалиsinin јашајыш евләrinin тәсниfләshdirmiшlәr. Москва алимләrinde B. P. Кобычев өз тәдгигат ишинin бир һиссәsinin Azәrbaјҹanын шimalшәrg һиссәsinde јашајan әһалиnин јашајыш евләrinin өjрәnilmәsinә һәср etmiшdir.

Азәrbaјҹan халг јашајыш евләrinин тәснифатыны верәrkәn, әһалиnин тәsәrрүfат вә аилә мәишәti, етник

хүсусијјэтләр, тәбии-чографи шәрайт, инишат материалы вә инишат техникасы, набелә евләрин јер сәттинең көрә вәзијјәти вә с. мәсәләләр нәзәрә алынмалы дыр. Эһалинин тәсәррүфат мәишәтинә уйғун олараг јашајыш евләрини ики група аյырмаг олар: отураг энлиј мәхсүс дайми евләр вә елатлара мәхсүс мұвәғгәти евләр. Биринчи група дахил олан евләрин үмумилендирилмиш тәснифат принципинә уйғун олараг онларын ашағыдақы тип мұхтәлифили және алынмышдыр: а) газма евләр (пәјәбашы—гарадам); б) ағачдан, дашдан чиј вә бишмиш кәрпичдән, набелә палчыгдан тикилмиш бир мәртәбәли күрсүсүз вә ja күрсүлү евләр (дахал, Ширвани-Сәлҗани, мөһәрә, кәртмә, Бағдади, чымга, арадолдурма, андсыз ејванлы, андлы ејванлы, кәллајы вә тоша кәллајы евләр; в) дашдан вә ja кәрпичдән тикилмиш ики вә ja үч мәртәбәли јасты дам өртүклү вә ja чаты аяглы евләр.

XIX—XX әсрин әvvәлләринде Азәрбајҹаның дағылг вә дағәтаји зоналарында газма евләр, бир мәртәбәли вә ja күрсүлү, јасты вә ja кирәмитли дам өртүклү евләр, дүзәнлик рајонларда исә мұхтәлиф ев типләри мүстәсна олмагла әсасын Ширвани, бағдади вә човустан типли евләр, набелә кәрпич вә мөһәрә евләр үстүнлүк тәшкіл едири. Бағдади, кәртмә (әнчинәкә, сүннәкә), чымга, чығ вә арадолдурма евләр башлыча олараг ағач материалларындан иниш едилен ев типләри иди. Човустан вә дахаллар исә бир гајда олараг гарфы, гамыш вә чубуг кими тикинти материалларының көмәјилә иниш едири. Бунларын үстүнә суваг чәкилирди.

Јашајыш евләри дам өртүјүнүн формасына көрә мұхтәлиф гурулуша малик олурду: јасты дам өртүклү, балыг бели (Сәлҗани, Ширвани) вә чаты аяглы евләр. Ахырынчылар һәм ики јамачлы, һәм дә дөрд јамачлы олурдулар.

Јер сәттинә олан мөвгејинә көрә Азәрбајҹан евләри газма-габартма, бир мәртәбәли, күрсүлү, ики вә үч мәртәбәли евләре ајрылырдылар.

Елат евләринең кәлинчә, бунлар адәтән алачыг, чома, дәјә, мухур, дүңлүклү ев, гара кечә вә с. адлар алтында танынан ев типләри иди.

Азәрбајҹаның адлары чәкилән ев типләри ичәрисиндә газма евләр ән гәдим арханк ев типләринә аид едири. Тикинти материалларының вердији имканлардан, эһалинин тәсәррүфат мәшғулијјетинин формасын-

дан, јерли евтикмә ән-әнәләрнәндән асылы олараг газма евләрин јајылма ареалы чох кениш олмушдур. Бир гајда олараг јашајыш евләри иниш едилен әразиләрдә һансы инишат материалы үстүнлүк тәшкіл едириләр, евләр дә һәмmin материалдан тикилирди. Белә ки, човустан, Сәлҗани вә мөһәрә типли евләр Азәрбајҹаның дүзән рајонларында, Бағдади вә кәртмә евләр мешә материалы бол олан әразиләрдә, дахал типли евләр вә газмалар исә дағәтәji қәндләрдә кениш јајылмышды. Саман гарыштырылыш палчыгдан кәсилемши кәрпич евләре ән чох мешә материалы вә инишат дашлары олмајан саһәләрдә раст қелинирди.

Инсанлар һәлә гәдим дөвләрдән палчыгдан бир инишат материалы кими истифадә етмәji өјрәнмишшиләр. Ондан мұхтәлиф әшжалар һазырлајыр, зәнбил вә сәбәтләрини, чубугдан тикилмиш евләрини белә палчыгла сувајырдылар. Бабаларымыз һәјати тәчрүбәләр әсасында инламыштылар ки, палчыг күнәш шүаларының алтында гурујуб мөһәкәмләнир. Она көрә дә инсанлар чиј кәрпич һазырламағ үсулуны, набелә палчыгдан енли, галын тәбәгәләр дүзәлди, күнәш шүалары алтында гурутмағы өјрәнмишшиләр. Кәрпич әсас е'тибарилә јајда вә пајызда қәсилирди. Илин бу фәсилләринде қүнәш кәрпичи бәрабәр сәвијјәдә гурудурду. Аран рајонларында ән чох $40 \times 20 \times 15$ см өлчүлү «кајыбаласы» адланан чиј кәрпичдән истифадә олунурду.

Тикинти ишләриндә кениш өлчүдә мешә материаллары да тәләб олунурду. Мешә материалы һәм евин дамының өртүлмәсендә, һәм дә евләрин бүтүнлүкә ағач материалларының һазырланмасында кениш истифадә едири. Иншият ишләриндә гараағач, палыд, фысадыг, көјрүш, вәләс, ардыч, арчан, шам, гарфы, гамыш, чубуг кими тикинти материаллары ишләдилерди. Јерли ағач усталары мешә материалларыны әvvәлчәдән һазырладылар. Бу чүр инишат ағачларыны адәтән пајызын ахырларында вә гышда, һәм дә чох ваҳт ајлы, ајдын кечәләрдә доғрајыр вә көлкәдә гурудурдулар ки, чатламасын.

Азәрбајҹаның дағәтәji вә чајкәнары қәндләринин сакинләри бир гајда олараг өз евләрини ja тәбии дашдан, ja да ки, чајлаг дашындан тикирирди. Чәтин јонулан белә дашлар әсас е'тибарилә биневрә вә күрсүдә, набелә биринчи мәртәбәләрин тикинтисинде истифадә едирилди.

Евләр иниша едиләркән мұхтәлиф техники әмәк аләтләри вә васитәләрindән истифадә олунурду. Мәһрә евләрин тикилмәсіндә истифадә едилән башлыча әмәк аләти үчбучаг формалы мәһрәкешләр иди. Палчығын кәсилиб һазырланмасында, дивар дүзәлдилмәсіндә вә мәһрә диварларын јонулуб чилаланмасында бу әмәк аләти әвәзсиз иди. Қерпич евләрин иниша едилмәсіндә һөркү ипи, шагул, тәрәзи, шүмшад, мала, бел, хәрәк вә с. аләтләрдән, даш диварларын һөркүсүндә исә бунлардан әlavә даш балтасындан да истифадә едилүрди. Иниша ишләринин көрүлмәсі заманы бәнна илә јаңашы, дүлкәр вә харратлар да ишләjәрәк искәнә, кәрки, бурғу, мишар, балта, јонучу дәзкаһы вә с. аләтләрдән истифадә едирди. Дивар һөрүлүб јухары галхығча, иш процесини асанлашдырмаг мәгсәди илә тахтадан «кечи» адланан хүсуси формада аягалты дүзәлдирдиләр. Қерпич кәсилимәсіндә бир, ики, дөрд вә даһа чох қөзлү гәлибләри дә бураја әlavә етсәк, халг тикинти аләтләринин үмуми мәнзәрәсінні тәсәввүр етмәк олар.

Бу күн јашајыш евләринин ән архаик үңсүрү сајылай газма евләрдән тәсәррүфат мәгсәди илә истифада олунса да, онлар узун мүддәт јашајыш еви кими инсанлара хидмәт етмишdir. Бу чүр евләр мағара типли тәбии јашајыш сыйынагларынын сонракы инкишаф мәрһәләсі иди. Бу сүн'и мағаралардакы (куйыл, газма, гарадам) торпаг диварлар тәдричән мәһсүлдар гүввәләрин инкишафынын тә'сири алтында қерпич вә даш һөркү илә әвәз олунмушdur. Илк мәрһәләдә калафанын ејвана битишик габаг дивары јерин топографик гурулушундан асылы олараг дашдан вә ја қерпичдән һөрүлүр, арxa вә јан диварлар исә јохушун шагули вәзијәтдә чапылмыш тәбии торпаг диварлары илә әвәз олунурdu. Сонралар, тәдричән јан вә арxa диварлар да һөркү илә әвәз олunaраг, сүн'и торпаг газмалар гарадам формасында тәзаһүр етмишdir. Сүн'и торпаг газмаларда там һөркү техникасы тәтбиғ олунана гәдәр, онлар чох садә формада гурулурdu. Дүзәнлик јерләрдә иниша едилән белә газмаларда диварларын дөрдү дә торпагдан ибәрәт олурdu, «Калафа» адланан бу газма һазыр олугда онун үстүнү басдырмаг учун бүтүн дөрд дивар бојунча һәрмә (пасна) ағачы гојурдулар. Сонра газманын узуну бојунча бир-бириндән хејли аралы 2—3 дирәк басдырырдылар. Дирәкләр кәләчәк дам өртујүнүн эсас дајаглары ролуну ојнајырды. Бундан сонра, һә-

мин дирәкләrin үзәринә кәрән—тир узадырдылар. Бир учу кәрәнин, дикәр учу исә һәрмә гачынын үстүндә дајамгла газманын үстүнү «пәрди» адланан ағачларла өртүр вә даһа сонра чарчы вә авар дөшәјирдиләр. Бүтүн бу ишләр гуртардыгдан сонра газманын үстүнә галын торпаг лајы атыр вә ону мөһкәм тапдалајырдылар. Бә'зән дә диварлар бојунча һәрмә дирәкләри басдырырдылар. Газма диварлар бојунча һәрмә дирәкләrin басдырылмасы, дам өртујүнүн ағырлығы үзүндән диварларын учулуб төкулмәсінин гаршысыны алырды. Беләки, һәрмә ағачларыны әvvәлләр олдуғу кими, газма диварын үст сәтни бојунча узатмајыб, диварын дibi узуну басдырылмыш дирәкләrin үзәринә гојурдулар ки, дам өртујүнүн ағырлығы диварлara az тәзиг көстәрсін. Газмаларын техники тәкмилләшмәсінин башга бир формасы ондан ибәрәт олмушdur ки, газманын периметри бојунча һәрмә дирәкләrinin арасында чубуг һөркү дүзәлdir вә бә'зән дә бу һөркүнү палчыгla сувајырдылар ки, евин ичинә рүтубәт кечмәсін. Сонракы инкишаф мәрһәләсіндә, јерли шәрәйтдән асылы олараг, газма диварлар ичәри тәрәфдән даш вә ја қерпичлә һөрүлүрdu.

Қүрчүләrin «дәрбази» типли евләrindәn фәргли олараг, Азәрбајҹан гарадамларынын характерик хүсусијәти ондан ибәрәтdir ки, бунларын тикинти конструкция ишләri билавасытә диварлар үзәrinдән башланмыр. Бурада гурашдырма ишләri гарадамын орta һиссәсіндә басдырылмыш дөрд зәдә енли диаметрли дирәкләр үзәrinдә апарылыр. Бу тип евләrin башлыча хүсусијәти ондадыр ки, евә ишыг дүшмәси вә евин ортасында јандырылан очагын түстүсүнүн бајыра чыхмасы учун дам өртујүнүн там ортасында квадратшәкилли бача гојулурdu. «Гарадам» сөзүнүн етимолокијасыны ики мә'нада баша дүшмәк олар. Биринчи һалда, о, бөյүк патриархал аиләjә мәхсус кениш һәчмли јашајыш евиин әкс етдирир; чүнки Азәрбајҹанда нәһәнк, бөйүк анлајышларынын синоними кими чох ваҳт «гара» сөзүндән истифадә олунмушdur. Мәсәләn, гарамал, гара-ағач, гара котан, гара язы (бөйүк дүз) вә с. бу гәбильдәндир. Икинчи һалда, бу сөзүн мәнишәjини гарадамда јанан орта очагынын түстүсү илә әлагәләндирдиләр. Аләтән очагын түстүсү диварларын бүтүн палчыг сувағыны, евин таваныны, набель бүтүн ағач материалыны гара гурум гаты илә өртүрдү. Она көрә дә куја гарадам анлајышы әмәлә кәлмишdir. Ермәни етнографы

С. Д. Лиситсана көрә, азәрбајчанлылар гарадам типли јашајыш евини куја гоншу ермәниләрдән мәнимсәјибләр. Дөгрудур, ајры-ајры халгларын тарихи инкишаф процесиндә, гаршылыглы олараг, онларын бири-биринә көстәрдиң мәдәни тә'сири инкар етмәк олмаз. Лакин гарадам ев типинин бүтүнлүклә ермәниләрә иснад едилмәси фикри илә гәтийjән разылашмаг олмаз. Бир чох тәдгигатчыларын да тәсдиг етдикләри кими, елә мәдәни амилләр мөвчуддур ки, бунларын мәншәнни бу вә ја дикәр халга аид етмәк дүзкүн олмаз. Одур ки, бунлары үмуми тип, рекионал мә'нада десәк, Үмумгағгаз типи кими сәчиijәләндирмәк даһа дүзкүндүр. Дикәр мәдәни амилләр кими гарадам јашајышеви типини дә гоншу халгларда мұшаһидә олунан өз паралели илә јанаши, үмумгағгаз типи несаб етмәк олар. Бунунла белә геjd етмәк лазымдыр ки, Гағаз халгларынын чохунда мұшаһидә олунан бу ев типи мұхтәлиф терминләрлә һәр бир халгын өз дилиндә, өз ифадә тәрзи илә сәсләнир (ермәниләрдә — «глхатун» вә ја «тун», күрчүләрдә — «дәрбази», осетинләрдә — «ердојани сакли» вә с.). Лакин геjd етмәк лазымдыр ки, бир чох фолклор материалы гарадам ев типинин азәрбајчанлылара мәхсус ән гәдим ев типи кими сәчиijәләндирir. Гарадамын ортада басдырылан дөрд дирәјини вә дам өртујүндә олан кәрәнләрин сајыны нәзәрдә тутан

Аддым атапын вар мәним
Хејли хәтам вар мәним
Дәрд анадан олмушам
Сәккиз атам вар мәним

—тапмачасы бу јашајышеви типинин Азәрбајчанда гәдим дөвләрдән јајылдығыны субут едир. Айдындыр ки, гарадамлар—бу нәһәнк јашајышевләри бөյүк патриархал айләләрә мәхсус евләр иди. Мәһсулдар гүвшәләрин инкишафы илә әлагәдар олараг патриархал айләләрин бөлүнмәси гарадам типли үмуми јашајышевләриннін сабитлијини позду вә јени ев типләринин јаранмына кәтириб чыхартды. Патриархал айләнин тәркибиндән айрылан хырда, фәрди моногам айләләр дахал, човустан, Ширвани, Бағдади типли евләр тикиб, орада јашамаға башладылар.

Jaы исти, гыши мұлајим кечән аран, дүзәнлик әразиләрдә әнали иншаат материалы бахымындан тез вә асанлыгla тикилиб баша чатдырыла билән јүнкүл конс-

труксиялышевләрдә јашајырдылар. Белә әразиләрдә гамыш вә чубуг һөркулү «гом ев», «гарғы ев», «гамыш ев», «тапан ев» ады илә танынан човусташлар кениш јајылмышды.

Азәрбајчанын бә'зи зоналарында дахалтипли јашајышевләри дашдан тикилир вә әсасен дағылыш вә дағәтәji рајонлар учүн характерик сајылыр. (Шамахы, Исмајыллы вә б.). Галан рајонларда исә дахаллар човустана бәнзәјир; лакин бунлар әксәр һалларда кәрпичдән ишаша едилерди. Јухарыда адлары чәкилән Сәлҗани вә Бағдади ев типләри дә дашдан вә кәрпичдән тикилирди. Онларын дам өртујү өз гурулушуна көрә гисмән бир-биринә бәнзәјир; чүнки һәр икиси «балыг бели» формасында тикилир. Дүзбучаглы формада сәлҗани ев типи ишаша олунаркән, ejni өлчүлү јан диварларындан фәргли олараг кәллә диварлары 1,5—2 м һүндүрлүјүндә үчбучаг шәклиндә јухарыя галдырылыры. Јан диварлары үзәринә енли диаметрли «сәлим» ағачы узадылырыды. Онун учлары јан диварларын үзәринә тојулмуш кәтилләрә сөјкәнирди. Кәллә диварларын үзәринә исә ана тир јерләшириледи. Бә'зән ана тирлә сәлим ағачынын арасына көдәк дирәкчә тојулурду. Евин дам өртујүнүн бүтүн ағырлығы мәркәзи ниссәдә сәлим ағачынын үзәринә дүшдүйүндән, онун алтына дајаг-сүтүн вурур-дулар.

Ширвани типли евләр сәлҗанија нисбәтән өз дам өртујүнүн бир гәдәр алчаглығына көрә сечилирди. Ширвани евләрдә бир гајда олараг дам өртујү гуруларкән сәлим ағачындан истифадә олунмурду. Һәм дә кәллә диварлары јан диварларына нисбәтән азачыг һүндүр олурду. Белә евләрдә ана тир кәллә диварлары үзәринде ја тәк, ја да гоша јерләшириледи. Гоша тирли евләрин дамыны тикәркән јан милләрдән әлавә бел милләриндән дә истифадә олунурду. Евин интерјөриндә дам өртујү јанлардан майли, ортадан исә мүстәви шәклиндә көрүнүрдү.

Јашајышевләринин башга бир типи мөһрә евләрdir. Белә күман етмәк олар ки, мөһрә ев типләри кәрпичевләре нисбәтән даһа гәдим тарихе маликдир. Мөһрә евләри тикәркән бир гајда олараг дәренин бүнөврә јери газмыр вә мөһрә вурмаг ишләринә билаваситә јерин үст сәтһиндән башлајырлар. Бә'зән даш бүнөврәләр үзәриндә дә мөһрә диварлар учалдылыры. Мөһрә вурмаг мәрхәләләр үзрә апарылыры. Белә ки, диварын һүндүр-

лүү тәхминән бир метрэ чатдыгда ишин ичрасы дајандырылыры ки, мөһрэ дивар гурусун вә бәркисин. Жарымчыг мөһрэ гурујуб бәркидикдән соңра иш процеси јенидән давам етдирилирди. Мөһрэ тикинти тәхминән 1,5—2 м чатдырылдыгда, диварларын үстүнә, евин периметри бојунча, «гуршаг» адланан ағач тирләр гојурдулар. Мөһрэ диварларын тикинтиндә һәм дә сејсмик зонада гуршаг гојулмасының бөյүк әмәли әһәмијјәти вардыр. Бу чүр гуршаг ағачлары һәм бинанын чатламасының гарышыны алыр, һәм дә јухарыдан олан тәзҗигин сонралар бүтүн дивар бојунча бәрабәр пајланмасына имкан јарадырды.

Истәр мөһрэ вә истәрсә дә кәрпич вә даш евләрин тикинтиндә евләрин узунлугу 5—6 м-дән соң олдугда, бел миллиерини сахлајан ана тирил алтына мүтләг дајаг верилир. Бә'зән ширвани типли евләрин дам өртүјү гуруларкән, учлары кәллә диварларын үстүндә дајанан гоша ана тирләрин алтында «Т» шәкилли дајаг вурулурdu. Бу дајаг ағачы «тиралты» адланырды. Ана тирил сағ вә сол тәрәфиндән маили тирләр—пәрдиләр дөшөйир, онун үстүнә гарғыдан һөрүлмүш тәрәчә салырдылар. Нәһајәт, чарчы вә авар төкүб, онун үстүндән дә саманлы палчыгы сувајырдылар. Диварлары яғыш вә гар сујундан мүһафизә етмәк үчүн, халт иншаатчылары бир гајда оларг дам өртүјүнүн этәкләрини дивардан хејли кәнара чыхарырдылар. Белә чыхынтылара «яғмурлуг» дејишиләрди.

Аәрбајчанын мешә саһәләри бол олан әразиләрindә ағачдан тикилмиш ев типләринә дә раст кәлинирди. Бу чүр ағач евләр мұхтәлиф етнографик зоналарда мұхтәлиф адлар алтында таныныр. Мәсәлән: Кәңчә-Газах зонасында белә евләр «кәртмә» евләр, Талыш зонасында пит евләр (әнчинәкә вә сүннәкә варианты), Ширванда «бағдади», Шәки-Загатала зонасында «чыг» евләр дејишиләр.

Ағач ев типләринин мұхтәлиф вариантылары мәвчуд олмушшур ки, бунларын да экසериалләр бирмәртәбәли, биротаглы вә јасты дам өртуқлу јашаыш евләриди. Бу чүр евләрин иншасы үчүн ағач тирләрдән дүзбучаглы формада бүнөврә јери гурулур вә бунларын үзәринә дөшәмә миллиер бәркидилер. Бир гәдәр енли диаметрә малик олан бүнөврә тирләринин үзәриндә ejni өлчүдә јонулмуш кәрәнләр јерләширилир. Учлардан бир гәдәр аралы күнч бирләшмәләриндә кәрәнләрин алт вә үст

отурачаглары балта илә јонулур—кәртилир («кәртмә ев» ады да бурадан көтүрүлмүшшур). Бу о мәгсәдә едишлири ки, кәрәнләр бир-биринин үстүндә мөһкәм отурсун. Бундан элавә, дивар әмәлә кәтирмәк үчүн бир-биринин үзәринә гојулан кәрәнләрдә кәзләр ачыр вә ejni заманда бунлара 8—10 см һүндүрлүјүндә чүjlәр чалырдылар. Чүjlәр кәзләрә кејдирилирди. Тикинти-гурашдырма ишләри заманы «бағланч әмәлијјаты» адланан бу үсулла тирләр бир-биринин үстүнә мөһкәм бәркидилирди. Бу јолла евин тир диварлары гурулур вә лазыми јерләрдә пәнчәрә вә гапы ачырымлары учун бош јер сахлајырдылар.

Ағач евләрин башга бир варианты чымга евләрди. Бу чүр евләрин гарышында соң вахт ejvan да гурулурду. Чымга евләрин иншасы үчүн лазыми өлчүдә көтүрүлән дөрдбучаглы саһәнин периметри бојунча, тәхминән бири дикәриндән бир метр мәсафәдә олмагла јерә дирәкләр басдырырдылар. Бу дирәкләрә һәм дахиляндән вә һәм дә харичдән хырда јармачалар бәркидирдиләр. Беләликлә, икигатлы чымга дивар яранырды. Да-ха соңра бунларын арасыны хырда даш-кәсәклә, торпагла, пеинлә долдурурдулар. Еjни гурулушу ев типи Ширванын Хорасо дүзәнлијиндә вә Шамахы јайласындақы кәндләрдә «Бағдади» ады илә кениш јаылмышдыр. Бу чүр евләрин дам өртүјү гурулдугдан соңра ичәридән вә бајырдан јармачаларын үстүнә суваг чакирдиләр.

Ағач евләрин дикәр варианты арадолдурма евләрди. Өз конструксијасына көрә, бу чүр евләр кәртмә вә Бағдади типли евләрдән фәргләнир. Арадолду ма евләр өз дам өртүјүнүн формасына көрә балыг бели вә јасты формада ола биләр. Бу ев типи ашағыдақы гајдада инша едишлири: лазыми өлчүдә көтүрүлән дөрдбучаглы саһәнин периметри бојунча јерә дөрдтилли јонулмуш 10—12 әдәд ири дирәкләр басдырылышы. Гарыш-гарыша дүзхәттү үзрә басдырылыш бу дирәкләрин һәр ики үзүндә әvvәлчәдән 10—12 см енинде бутөв шырым—кәз ачылыр. Дирәкләрин арасы һәр ики учу кәзләрә кечирилиш ағачларла долдурулур. Бу процес диварын һүндүрлүјү нәзәрдә тутулмуш сәвијјәјә галхана гәдәр да-вам етдирилир.

Јерусту ев типләриндә бириси дә ejvanлы евләрди. Белә евләрә әсасен ики гурулушда тәсадүф едишлир: голсуз ejvanлы вә голлу ejvanлы евләр. Голсуз ejvanлы

евләрдә ејван миллинин бир учу евин фасад дивары үзәринде, дикәр учлары исә сүтунлар үзәринде јерләшдирилмиш һамбала тири үстүндә дајаныр. Ме'марлыг әдебијатында дејилди кими, бурада ејван учүн јан диварларынын давамы олан антлар гурулмур. Голлу евләрин тикилмәси Азәрбајчанда јашаыш биналарынын планлашдырылмасынын јерли социал-игтисади шәраитә уйғунлашдырылмасы илә әлагәрдәрдәр. Јасты дам өртүклү, бирмәртәбәли, бир вә ja бир нечә көзлү (отаглы), бә'зән дә күрсүлү евләр һәм тәк голлу вә һәм дә гоша голлу тикилә биләрди. Ејванын, хүсусен голлу ејванларын турулмасыны јағышдан, күләкдән вә күнәш шүаларындан мұнағизә олунмаг мұлаһизәләри илә әлагәрләндирләр. Илин мұнасиб вахтларында айләнин мәнишәт ишләринин хејли һиссәси ејванларда ичра олундуғундан, ејван бир нөв әлавә мәнзил ролу ојнајырды. Дикәр тәрәфдән, голлу ејванлы евләр тикиләркән, һәм дә айләнин игтисади вәзијәти нәзәрә алынырды. Экәр айләнин имканы јалныз бир отағын тикилмәсінә кифајет едирдисә, белә һалларда евләр ja голсуз, ja да ки, тәкголлу тикилирди. Айләнин мадди вәзијәти јаҳшылашдыгча, ев саһиби ејванын голсуз тәрәф һиссәсіндә әзвәлки евә битишк әлавә бир отаг тикир вә икінчи гол бундан соңа тикинти ансамблыны тамамлајырды. Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, голлу евләрин тикилмәсіндә тәкчә тәбии-иглим шәраити дејил, әһалинин мадди игтисади вәзијәти дә нәзәрә алынырды. Буну ондан көрмәк олар ки, ев саһибинин мадди вәзијәти имкан вердикчә, о, һәм ејванын екстерјеринде тамамлама-бәзәк ишләри апарыр, һәм дә сүтунларын арасында 70—80 см һүндүрлүjүндә сураһиләр гурашдырырды.

Јан-јана тикилмиш бирчәркәли план гурулушунан ма-лик евләрлә јанаши, Азәрбајчанда қәллајы ев типләринә дә тез-тез раст кәлинирди. Қәллајы вә ja қәлләзәл евләрин плаiplашдырылмасындағы гајда бундан ибарәтдир ки, отаглардан бири дүзкүн планла јерләширилмиш евин қәлләсіндә тикилир. Бу чүр евләрдә қәлләдә јерләшмиш отағын гапысы да дүзчәркәли евин ејванына ачылыр. Онун пәнчәрәләри исә һәјәтә вә ja күчәjә бахыр. Бу чүр қәллајы евләр Нахчыван вә Лән-кәран зоналарында «тәнәби евләр» дејирләр. «Г» шәкилли бу чүр қәллајы евләрлә јанаши «П» шәкилли евләр дә, башга сөзлә десәк, гоша қәллајы евләр дә гејдә алынышдыр. Бу чүр евләрдә һәр үч мәнзилин

гапысы ејни бир ејвана ачылыр. XIX—XX әсрин әзвәләрдә үчүн Абшерон јарымадасында иниша едилән јашајын әвләринин эксәриjәти ејвансыз қәллајы вә ja гоша қәллајы евләрдән ибарәт олмушдур. Бу чүр евләrin характерик чәһәти ондадыр ки, евин дамында енли, һүндүр һамам бачалары гурулурду. Абшерон әвләринин дамлары адәтән гырла өртүлурду.

Ингилабдан әзвәлә Азәрбајчан кәндләриндә ики-үч мәртәбәли евләрә надир һалларда тәсадүф олунурду. Бу чүр евләrin иншасы бир гајда олараг әһалинин варлы зүмрәләри учүн характер иди. Кәнд әһәлисінин эксәр һиссәси торпаг дөшемәли, јасты дам өртүклү, алчаг пәнчәрәли ағачдан, дашдан, кәрпич вә мөһрәдән тикилмиш евләрдә јашајырдылар.

Беләликлә, қөрүндүjу кими, Азәрбајчан халг јашајын әвләри, тәдричи инкишаф просесинин нәтичәси олараг ән ибытидан формалардан башлајараг, мұасир ме'марлыг үслубунда тикилмиш мүреккәб гурулушлу евләрдә гәдәр узун бир инкишаф жолу кечмишdir.

Азәрбајчанын дүзән вә дағаттәji рајонларынын әһалисінин бир гисми јарымкөчәри вә көчмә майдарлыгla мәшүүл олуб, даирәви вә ja узунсов план гурулушуна малик дәjә, чома, алачыг, муҳру, гаракечә адланан мүвәggәti вә мөвсуми характерли jaј евләриңдә, бә'зән дә бу сајаг гурулмуш гыш евләриндә јашајырдылар. Бела евләrin характерик хүсусијәти ондан ибарәтдир ки, бир јердән башга јерә көчмәк учүн бунлар асанлыг-ла сөкүлүб гурула билирди.

Бу јашајын әвләринин гурулмасы учүн лазым олан әсас тикинти материалы чубуг, кечә, чәтән (чыг, сүнәч) лобар, сағанаглы топ вә с. иди. Алачыгын гурулмасы учүн истифадә олунан чубулар палыд, фысадыг, вәләс ағачларынын узун, чаван, еластик будагларындан кәсилирди. Чубулар бир гајда олараг евин бөjүк вә ja кичик һәчмли гурулачағына мұвағиғ олараг кәсилирди. Дәjә, чома, гаракечә вә бу кими алачыг һөвләри гуруларкән лобар вә ja сүнәчәләрдән истифадә олунмурду. Дәjәләр өз өлчүләринә көрә гаракечәләрдән хеjли кичик олурdu. «Дәjә» истилаһы Азәрбајчанда мұхтәлиф мә'наларда ишләнир. Сахур етник группу әһалисі ичәристанда бу сөз «гыш еві» мә'насында ишләдилди һалда, Азәрбајчанын гәрб зонасында дәjә алачығын бир нөвү һесаб олунур. Ширванда исә ипәк гурду сахланылан күмләрә дә «дәjә» дејирләр. Умумијjэтлә, дәjә

бир чох түркдилли халглар арасында кениш жајылараг жашајыш еви мә'насында ишләдилән бир терминидир. Бөյүк патриархал аиләләрин жашамасы үчүн нәзәрдә тутулан гаракечәләр вә магар дәјәләри ири һәчмли гурулурду. Бурада гарышы-гарышыја бағланарағ бөйүк алачыг гөвсү әмәлә қәтирән чубуглар даһа узун олурду. Бунлар узунсов формада гурулурду. Кичик аиләләр исә адәтән дәјә вә алачыларда жашајырылар.

Дәјәләрин гурулмасы просеси чох да чәтиң дејилди. Бу мәгсәдлә дәјә тикиләчәк јерин сәттини һамарлајыб дүзәлдирдиләр. Дәјә чубуглары басдырылачаг јерин әтрафына чызыг чәкдикдән соңра, учлары јонулмуш еластик көвдәли чубуглары, бир-бириндән 40—50 см аралы чызығын үстү илә ишарә олунмуш јерләрә санчырдылар. Даһа соңра гарышы-гарышыја дајанмыш чубугларын учларыны әјәрәк «чубуг бағы» адланан рәнкли саплардан тохунмуш ипләрлә онлары ики-үч јердән гөвсвари формада бағлајырылар. Дәјәләрдә гарышы-гарышыја бағланмыщ бел чубуглары илә јанаши, јан чубуглары да олурду. Дәјә чубуглары чүт-чүт бағланыб гурттардыгдан соңра, чөл тәрәфдән чубугларын әтрафына 80—100 см һүндүрлүүндә гарғыдан һөрүлмүш чәтән чәкирдиләр. Бу чүр чәтәнли чубугларын үстүнә өввәлчә јан гәлибләри (кечәләр), соңра исә баш гәлиби (бел) салырдылар. Дәјә һазыр олдугда, чәтән вә гәлибләри күләк атмасын дејә бунлары кәндир вә ја сичимлә мөһәкәм сарыјырылар, башга сөзлә «јеллик» дүзәлдирдиләр. Дәјәнин гапы чубуглары башгаларына нисбәтән бир гәдәр јогун олур вә һәм дә дикәр чубуглар арасындағы мәсафәйә нисбәтән, онларын арасында 60—80 см өлчүдә мәсафә сахлајырылар. Дәјәләрин кириш јолу һәсири, гәлиб вә ја бу мәгсәдлә хүсуси олараг тохунмуш «гапылыг» адланан килимлә өртүлурду. Дәјәнин әтрафы бојунча «гарым» адланан арх чәкиләрди. Бу үсул дәјәјә жағыш сујунун вә сел ахымынын кечмәсинин гарышыны алырды.

Гыш алачылары өз форма вә конструксијаларына көрә өввәлкиләрдән о гәдәр дә фәргләнмириди. Бурада фәрг јалныз онда иди ки, алачылын јерләшиди јер 30—40 см дәрениликдә газылыры. Исти олмаг үчүн чәтәнләрин аяғы от вә ја гамышла өртүлүб, үстүндән торпагланыры. Дикәр тәрәфдән, демәк олар ки, јан гәлибләри чәтәнин үстүнү тамамилә өртүрдү.

Мүвәггәти жашајыш еви типләриндән бири дә сүн-

чәли ев вә јаҳуд Ширванда дејилди кими, дүннүкүлү ев иди. Бу чүр евин тикилмәси үчүн учунан ип бағланмыш мүэjjән бир ағач мыхы өввәлчәдән һазырланмыш алачыг јеринин ортасына санчыр вә ипин дикәр учундан тутараг, алачылын нәзәрдә тутулмуш һәчминә мұвағиғ олараг, ону 9—10 адымында мыхын әтрафында фырладылар. Ип учунан фырланма даирәси бојунча јерә хәтт чәкиб, ораја бир учу јонулмуш алачыг чубуглары санчырдылар. Даирәсінин диаметри 8—9 м-дән чох олмајан алачылын мәркәзинә, 4—5 м узунлугунда сүнәчә// лобар адланан чох вахт үстү ојма вә ја дикәр милли нахышларла бәзәдилмиш, диаметри 15—20 см олан јогун бир ағач басдырылырды. Сүнәчәнин башына, чәмбәрәси бојунча сых дешикләри олан (истифадә олунан дәјә чубугларынын сајы гәдәр, 25—30 әдәд) пәрли чарх кејдирлирди. Даирәви хәтт бојунча јерә санчылмыш чубугларын дикәр учуну чархын чәмбәрәсіндәки дешикләре таҳырдылар. Бу әмәлијјат гурттардыгдан соңра чарха бағланмыш ип, алачылын чубуглары гөвсвари форма алынчајадәк, ашағыја дартылыб, сүнәчәнин јаңында јерә басдырылмыш мыха бәнд едилирди. Бундан соңа ев каркасыны әмәлә қәтирән чубугларын әтрафына чәтән чәкиләр вә үстүнә кечә салыныры. Бөйүк патриархал аиләләрин жашамасы үчүн, адәтән ејни типли, лакин бөйүк һәчмли мағар дәјәси вә ја гара кечә адланан мүвәггәти јај евләриндән истифадә олунурду.

Жашајыш евләринин дахили саһманы социал-игтисади инкишафын сәвијјәсіндән, әһалинин мадди имканиндан, һабелә жашајыш евләринин тип мұхтәлифилијиндән асылы иди. Варлы аиләләрдә евләрин интерјери дә өз харичи көркәмнә уйғун көлирди. Дејилди кими, евин дахили саһманы, әшіжаларын мұхтәлифији, жығым гајдалары иштиман-игтисади һәјат сәвијјәсінин дәжишмәсіндән асылы олараг тәдричән дәжиширди. Гарадам типли газма вә јарымгазма евләрдә дахили сәлигә-саһман о гәдәр дә нәзәрә чарпымырды. Јерусту евләрин дахили гурулушунда исә тикинти техникасынын тәкмилләшмәси вә адамларын мәдәни сәвијјәсінин јүксәлмәсіндән асылы олараг әһәмијјәтли дејишиклик баш вермиши. Белә евләрин диварларында мәишәт хидмәти вәзиғеси дашијан рәфләр вә таҳчалар (чамахадан) гурулур вә бураја габ-гачат вә палаз-палтар йығылыры. Бә'зи мүстәсна һаллар нәзәрә алынмазса, јохсул кәндли евләрин-

дэ демэк олар ки, мебел аваданлығы юх иди. Айләнниң бүтүн күндәлік һәјаты торпаг дөшемә үзәриндә чөрәјан едирди. Одур ки, жерә әзвәлчә кечә вә ја палаз салыр, онун үстүндән дә кәбә-халча дөшәјирдиләр. Белә евләрдә дивар бојунча дөрдбучаглы вә ја даирәви формалы дөшәкчәләр вә узунсов мүтәккәләр дүзүрдүләр. Йорған, дөшәк, мүтәккә вә баш жастиглары, кәбә вә килимләр, набелә дикәр мәшиштәш эшжалары тахчалардан әлавә сандыг-фәрмәшләрә јығылыб, кәрpic вә ја ағач дајаглар үзәриндә гурулмуш јүкалтыларын үстүндә сахланылырды. Белә јүкләрин вә дивар тахчаларының гарышсындан пәрдә вә ја јүк пәрдәси дејилән өртүкләр асырдылар. Бә'зи варлы адамларын игтисади вәзијјети вә шәһәрә җаҳын җашамасы илә әлагәдар олараг онларын евләринин дахили гурулушунда шәһәрсајағы салигә-саһман нишанәләрі өзүнү қөстәрирди. Белә евләрдә диварлардан мұхтәлиф орнаментли халчалар асылыр, евин мұнасаб һиссәләринде дөшемәjә таht дејилән әгач чарпајылар гојурдулар. Бухары, евләрин интерјеринде башлыча элементләрдән бири иди. Евләрин дахили санманында нәзәрә ҹарпан ичтимай-игтисади чәнәтли фәргләрдән асылы олмајараг, һәр бир җашајын еви интерјерини инчә зөвгәлә, нәфис шәкилдә назырланмыш рәнкарәнк тикмә нөвләри бәзәјирди. Бүтүн бунлар кәлин вә гыздарымызын сәлигәлиијинин нишанәсини экс етирирди.

Jaјlag шәрәитиндә евләрин дахили гурулушунда көчмә вә јарымкөчәри һәјат шәрәитинин елементләри нәзәрә ҹарпырыды. Jaјлаға анчаг күндәлик һәјат үчүн зәзури олан ев эшжалары апарылырды. Белә эшжалардан илк бахышда әл дәјирманы (киркирә), дәстәк, неһра, әл нижи, әһрә, сач, әләк, сачајаг, тәкнәтабаг, дағарчыг, хурчун, охлов, дөрдајаг вә мұхтәлиф габ-гачаглар нәзәри ҹәлб едирди.

Jaјшајыш евләринин гыздырылмасы үчүн ајры-ајры ев типләриндә мұхтәлиф гыздырычы васитәләрдән истигадә олунурду. Гарадам типли евләрдә башлыча васитә орта очаглар олмуштур. Очаг јери евин дөшемәсінин мәркәзи һиссесинде гурулурду. Бурада җандырылан очагдан һәм евин гыздырылмасы, һәм дә хөрәк бишрилмәси үчүн истигадә олунурду. Јухарыда дејилдији кими, евин башлыча гыздырычы васитәләриндән бири олан бухарылар, евләрин мә'марлыг гурулушунун җаҳшылашдырылмасы, јолунда атылан мұнум бир аддым иди. Јерусту евләрин демәк олар ки, һамысында

Бә'зән һәтта гарадамларда да бухарылар гурулурду. Ејванлы евләрдә ејван диварларында да бухары ачырылмалы дүзәлдилерди. Илин сојуг вахтларында гызынмаг үчүн күрсүләрдән истигадә едилерди. Бунун үчүн евин ортасында ја чала газыб ораја көз төкүр вә җаҳуд да бу мәгсәд үчүн мангал вә кил күрәләр дүзәлдилерди. Гышда аилә үзвләри бу чүр күрәләрин этрағында јер салыб җатырдылар. Jaјшајыш евләринин гыздырылмасы үчүн әсас җаначаг васитәләри одун, кол-кос, тәзәк вә кәрмә иди. Абшеронда бу мәгсәдлә нефт вә мазутдан да истигадә едирдилер.

Евләр күндүз әсасен бачадан, пәнчәрә вә гапыдан дүшән күнеш шүалары илә ишыгланырды. Ахшамлар исә сүн'и ишыгландырма васитәләрнән истигадә олунурду. Эввәлләр орта очагын алову бу мәгсәдә хидмәт едирди. Соңралар мазут вә нефт җандырылан гара чыраглар мејдана чыхмыш вә бунлар әналиниң башлыча ишыгландырма васитәләрнән ҹеврилмишdir. Чыраглар бир гајда олараг евин ортасында, јердән бир гәдәр һүндурулуккә گојулурду ки, отағын һәр тәрәғини берабәр ишыгландырысын. Бу мәгсәдлә ағачдан алт вә үст отурачаглары олан чырагбанлар дүзәлдир вә чыраглары бунларын үстүнә گојурдулар. Чыраглар саксыдан, шүшәдән вә тәнәкәдән дүзәлдилерди. XIX әсрин сону XX әсрин эввәлләрнән гара чырагларын јерини әсасен шүшәли лампалар, фанаrlар тутмуш, тәдричән «једдик», «онлуг», «отузлуг» лампа нөвләри әналиниң мәншетине дахил олмушду.

Азәрбајчанда әналиниң тәсәррүфат фәалијјетинин нөвүндән асылы олараг мұхтәлиф сәчијјәли тәсәррүфат тикинтиләрнә раст кәлинирди. Тәсәррүфат тикинтиләрнин мигдары вә характеристициләрнин маддә имканындан вә әмәк фәалијјетинин нөвүндән асылы иди. Истеңсал алэтләри аз олан кәндли тәсәррүфатларында мәништәт тикинтиләрнин мигдары да варлы кәндилләрнине нисбәтән һејли аз иди.

Бир гајда олараг гышлагларда җашајыш вә тәсәррүфат тикинтиләри вайид бир әразидә комплекс һалында җерләшмиш олурду. Бунунла җанашы бә'зән мал-гара үчүн нәзәрдә тутулан тәсәррүфат тикинтиләри җашајыш мәскәнләрнән һејли аралыда җерләширди. Дағ вә дағ-этәji зоналарда җерләшән кәндилләрдә җашајыш евләринин бириңчи мәртәбәси адәтән төвлә вә мәништәш эшжаларының сахланылығы анбар взиғесини јеринә јетирирди.

Жұхарыда деілдиң кими, һәр бир фәрди кәндли тәсәррүфатының характеристири вә һәчминдән асылы олараг, бұnlара мұвағиғ тикнитиләрі дә олурду. Феодалпатриархал мұнасибәтләрін күчлү галыглары шәрдитиндә, набелә малдарлығын жарым екстенсив формасында тәсәррүфат тикнитиләринин ишша едилмәсі просеси чох ләнк қедири. Дикәр тәрәфдән, белә тикнити типләринин ишшасы кәндиліләрін игтисади вәзијәтіндән асылы иди. Жохсул кәндиліләрін бүтүн һәјат vasitälәри анчаг бир мәнзилдә, билаваситә онун өзүнүн жашадығы јердә чәмләширди. Мұхтәлиф нөв кәнд тәсәррүфаты аләтләриңә, хырда вә ирибујнузлу ев вә иш һејванларына малик әлан варлы кәндиліләр мұхтәлиф типпі тәсәррүфат тикнитиләринә малик идиләр. Белә адамлар өз мал-гараларыны, бә'зән кәнддән хејли аралы јерләшән тикнитиләрдә—ағылларда, бинәләрдә (яјда), сығырхана вә жатагларда (гышда) сахлајырдылар. Өз истифадә мәгсәдләріндән асылы олараг фәрди кәндли тәсәррүфаты тикнитиләри ики группа айрылырды: А) мәишәт-истеңсалат тикнитиләри (тәндирхана, анбар, көмүрхана, даббагхана, күмхана) вә Б) һејванларлыгla бағлы олан тәсер-тикнитиләри (пәjә, төвлә, банистан, күз, ағыл, басдарај, гәрәб, баһарбәнд, мәрәк (саманлыг, чардаг, ит дамы, тојуг һини вә с.).

Фәрди кәндли тәсәррүфаты тикнитиләри ичәрисинде чөрәкбиширмә vasitälәриндән бири олан тәндирхана хүсуси јер тутур. Күрсү тәндирләр мұстәсна олмагла Азәрбајчаның эксәр рајонларында тәндирхана бир гајда олараг һәјәтдә дүзәлдилір, ону гар вә јағыш сујундан мұнағизә етмәк учүн, тәндирин үзәриндә һүндүрлүјү 3 м-э чатан дирәкләр үзәриндә чардаг гурулурду. Тәндирханадан бә'зән мәтбәх кими истифадә етмәк лазын қәлдикдә, онун жанларыны гары, гамыш вә чубугла һөрүрдүләр. Орта очагы вә бухарыдан соңра очагын үчүнчү нөвү кими гијмәтләндирілән тәндирин тәкамулу чох марагалыдыр. Азәрбајчанда тәндирин уч нөвүнүн (дөјмә, бадлы вә кәрпич) мөвчуд олмасы барәдә етнографик мұшашидәләр айдын тәсәввүр јарадыр. Дикәр мәдәни амилләр кими, тәндир дә чох күман ки, кәнар тә'сирләрдән асылы олмадан дахили тәләбатдан ирәли кәлән сәбәбләр әсасында мұстәгил ѡлла јаранмышыдыр.

Тәндирин ән ибтидаи нөвү һесаб едилән дөјмә тәндирин гурмаг үчүн әvvәлчә лазымы өлчүдә чала газыб, соңра онун диварларыны вә дибини дашла узун мүддәт

дөjәчләјиб бәркидирдиләр. Лакин белә тәндирләр әvvәла, узунөмүрлү олмур, һәм дә орада чөрәк биширикән, тәндирин торпағы гопуб чөрәјин архасына жапышыр вә онун кејиijәттін азалдырды. Тәндирин иккінчи нөвү олан бадлы тәндирин гурулмасы бир гәдәр мұрәккәб просесдир. Әvvәла, хүсуси тәндир торпағы газыб кәтирир вә ону хәлбирдән кечириб нарынлашдырырдылар. Соңра торпаға бир гәдәр кечи түкү (гәзил) доғрајыб гарышдырырдылар. Бу тәдбири тәндир палчығыны мөһәмләндирір вә бадларын чатламасыны гарышыны алтыры. Тәндир палчығыны узун мұдәт, «мајасы чыхынчајадәк» јоғуруб палазын вә ja кечәнин арасына јығыр вә 3—4 күн ачытмада сахлајырдылар. Даһа соңра назыр палчығдан бад һазырлайдылар. Лазыми мигдар бад һазырландығдан соңра, бир нәфәр дәрінлиji 100—120 см олан тәндир гујусунун ичәрисинә дүшүр вә бадлары гујунун дибиндә даирә бојунча үст-үстә һөрүрдү. Бу чүр бад һөркү баша чатдырылдыгда тәндир овалшәкилли چәлләжи хатырладырды. Бадлы тәндирләрин орта өлчүсү ашағыдан 80—90, орта һиссәдә 90—100. җукарыда исә 70—80 см олурду. Бу она көрә белә гурулуду ки, тәндирин ичиндә очаг жаңаркән, алов бир нөв бүрүлған жаратысын вә тәндирин «ағармасыны» сүр'әтләндирисин. Тәндир гујусунун дибиндә бүнөвә бадлары билаваситә торпағын үстүндә дејил, гујунун даирәси бојунча дүзүлмүш жасты дашларын үзәриндә гурулурду. Даирәви шәкилдә дүзүлмүш жасты дашларын арасында галан кичик диаметрли чөкәклик (одлуг) оддух адланыры. Бад һөркү илә торпаг дивар арасында галан бошлуг әзилмиш гырымызы кәрпичлә вә ja эксәр һаларда олдуғу кими, әл пеини илә долдурулурду. Она көрә белә тәчрид әдилмиш саһә жарадылырды ки очагын жандырылмасы гуртардыгда тәндирин истиси торпаға жајылмасын. Бад һөркү гурулдуғдан соңра 10—15 см һүндүрлүкдә тәндир көбәси тикилир вә бунунла да иш битмиш һесаб олунурду. Бундан соңра, тәндир һөркүсүнүн ич үзүнү тәзә мал пеининин суда гарышдырылмыш мәһілули илә ширәлжирләр. Даһа соңра тәндире од салыб, ону ағзынан чан тәзәк вә ja кәрмә илә долдурулудар. Тәндир үч-дөрд күн бу гајда илә жандырылдыгдан бадлар гурујур вә ағарырды. Бадлы тәндир һәм жерин алтында, һәм дә жерин үстүндә гурулурду. Иккінчи налда, һеч бир тәндир гујусу газылмыр, бадлар садәчә олараг, билаваситә жерин үст сәттіндей

башлајараг дүзүлүрдү. Тәндир һәм күлбәли, һәм дә күлбәсиз олурду. 8—10 см-лик күлбә борусу тәндир палчынын өзүндөн дүзәлдилирди. Күлбәнин јерин үст сәттүндө јерләшән вә һава дахил олан ағзы 1,5—2 м аралыда јерләшириди. Күлбә vasitәсилә тәндирин одлуғуна дахил олан һава жанағы пүфләјәрек онун тез жанмасыны асанлашдырырды.

Тәндирин үчүнчү нөвү бишмиш кәрпичдән тикилән тәндирдир. О, тәкамүл инкишафынын сон дөврүнә аид олуб, о гәдәр дә кениш жајымамышдыр. Тәндир устарынын вә чөрәкчиләрин мә'луматына көрә кәрпич тәндирләрин гурулмасы аз зәһмәт тәләб едән иш олса да, о, давамлы вә узунөмүрлү олур. Лакин кәрпич тәндирләрдә биширилән чөрәкләр тез гурудуғундан, бир гајда олараг бадлы тәндирләрә үстүнлүк верилирди.

Һәр бир кәндли айләси өз доланышығыны тә'мин етмәк үчүн топладығы азугә вә кәнд тәсәррүфаты аләтләрни хүсуси тикинтиләрдә—анбарларда сахлајырды. Анбар ja евин бириңи мәртәбәсендә айрыча бир отагдан вә жаҳуд да жашаыш бинасындан чох да узагда олмајан мүстәгил бир јерләшкәдән ибарәт олурду. Бурая тахым мәһсуллары вә ун сахламаг үчүн бир нече көзү олан кәнді дә гојулурду. Бә'зи евләрдә кәнді тахтадан дејил, чубугдан һөрүлмүш вә үстү пејинлә суванышы или һәчмли сәбәтләрдән ибарәт олурду.

Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфаты илә мәшғул олан әразиләrinдә иниша олунан күмхана, сәнәткарлығын инкишаф етиди әразиләрдә даббагхана, набеләгыш етијаты үчүн көмүр жандырылан көмүрхана вә с. бу кими тикинтиләр дә тәсәррүфат тикинтиләrinә аид олунур.

Һәр бир кәндли айләси мүәjjән мигдар сағмал вә иш һејванлары сахлајырды. Бу чүр һејванларын саҳланмасы вә јемләндирilmәси үчүн мұхтәлиф тәсәррүфат тикинтиләrinин тикилмәсінә етијиач дујулурду. Хырдабујузлу һејванларын саҳланмасы үчүн бир гајда олараг аран кәндләrinдә вана, кәрәскә, күз, банистан, сығырхана, ағыл, жатаг тикирдиләр. Ирибујузлу сағмал вә иш һејванларынын саҳланмасы үчүн төвлә, атларын вә дәвәләrin саҳланмасы үчүн басдарај, гарәб, баһарбәнд вә карванасара иниша едириләр.

Пәjәләрдән фәргли олараг, жерусту төвләләrin фасад вә арха диварлары бојунча 50—70 см һүндүрлүкдә ахур тикилир вә һејванлар мәһз бурада јемләндирiliрди.

Атларын вә дәвәләrin јемләндирilmәси үчүн ахурун үстүндән хүсуси чаг асары ораја от-алаф долдурурдулар ки, һүндүр бојлу һејванлар жухарыдақы јемдән дә истифадә едә билсилләр. Ону да гејд едәк ки, варлы кәндли тәсәррүфатлары истисна едиlmәклә жохсул кәндилләр пәjә вә төвләдән чох вахт бир һамам кими дә истифадә етмишләр.

Гышда мал-гаражы яем тәдарүкү көрән јерли әнали от, јонча, саман, көвшән вә бу кими яем мәһсулларыны талвар, мәрәк вә саманлыгларда сахлајырдылар. Бә'зән кәнд тәсәррүфаты аләтләрни: мал, дырмых, бояндуруг, араба, котан, хыш вә с. дә мәрәк вә талварларын алтында сахлајырдылар ки, гејри-мұнасиб һава шәрәитиндә хараб олмасын. Бир гајда олараг от-алаф чардаг вә мәрәјин үстүнә јығылырды. Саманлыға исә, адындан көрүндүjү кими, хырмандан насыл олан саман долдурулурду. Дағ вә дағәтәjи кәндләрдә гышын сәрт кечмәсінә вә буна көрә дә март-апрел айларында белә мал-гараж үчүн яем тәдарүк олунмасынын зәрурилигине ишарә едән бир халг мәсәлиндә дејилирди:

Мартда мәрәк кәрәк
Мәрәк жары кәрәк
Апрел аյында да
Бир хорум отун кәрәк.

Мәрәкләrin диварлары әксәр һалларда чубуг вә гарғы һөркүләрдән ибарәт олурду. Бу чүр тәсәррүфат тикинтиләри илә жанаши, фәрди тәсәррүфатлар чохлуу ев гушларына вә һәjәт-бачаны горумаг үчүн итләрә малик олдуларындан, мұвағиг олараг һәjәтләрдә тојуг вә ит дамлары да иниша едилирди.

Азәрбајчанда Совет һакимијәtinин гәләбәсіндән соңра сәнәткарлыгla бағы олан бир чох күстар мұасиселәр арадан чыхдығындан, бу саһәләри тәмсил едән тәсәррүфат тикинтиләри дә өз әһәмијәtinин итириши олду.

ХАЛГ КЕЙИМЛЭРИ

Марксизм-ленинизм классикләринин көстәрдији кими, истеңсал аләтләри, јашаыш евләри вә гида мәһсуллары илә јанаши, халг кејимләри дә инсанларын нормал һәјат шәрәитинин јаранмасы јолунда ән зәрури мадди мәдәнијәт үнсүрләриндәндир.

Тәбнәтиң харичи тә'сирләриндән мұһафизә васитәси кими јаранан кејимләр етник хүсусијәтләри вә һәтта синфи-сосиал фәргләри дә экс етдирир. Бунунла белә кејимләр халгын мәишәтини һәртәрәфли экс етдирмәклә, онларын бәдии зөвгүнү, јарадычылыг тәхәjjүлүнү. Етник вә милли мәнсубијәтләрини да мүәјжәнләшdirir.

Тәбии-чорграфи шәрәитин мұхтәлифлиji, набелә ичтимаи-игтисади вә мәдәни һәјатын гејри-бәрабәр инкишафы сајәсindә Азәрбајҹан әразисindә јашајан әналичин гәдим ән'әнәләри мадди мәдәнијәтин мүһум үнсүрү олан халг кејимләри вә бәзәкләриндә өзүнү даһа чох мұһафизә едә билмишdir. Милли мәдәнијәтин формалашмасынын вә инкишаф јолунун өјрәнилмәси баҳымындан кејимләр гијметли мәнбә сајылышы. Мадди мәдәнијәтин дикәр үнсүрләри кими, кејимләр дә ичтимаи-игтисади һәјатда баш верән дәјишикликләрин тә'сиринә мә'руз галыр вә тәдричән әасаслы дәјишиклијә уғрајыр. Одур ки, халгын үмуми тарихини өјрәндикдә, кејимләрдән дә бир мәнбә кими истифадә етмәк лазыым кәлир; чунки онлар халгын милли хүсусијәтләрини вә һәтта етнокенез проблемини һәлл етмәк үчүн хүсуси әһәмијәт қәсб едән әвәзсиз мәнбәләрdir.

Азәрбајҹан халг кејимләри етнографик зоналар дахилиндә, мәһз һәмин зонаја мұвағиғ мәдәни-тәсәрүфат хүсусијәтләрини экс етдиридиңдән кејим типләринин мұхтәлиф адлары вә вариантын дигәти чәлб едир. Лакин нәзәри чәлб едән ајры-ајры мәһәлли вариасијаларын мөвчудлуғуна баҳмајараг, кејим типләри Умумазәрбајҹан милли кејим фондуны тәшкүл едир ки, бу да халгын гәдим вайид тарихи бирлијини субут едир.

Азәрбајҹанда натурал вә јарымнатурал фәрди көндли тәсәрүфатынын узун мүддәт әрзиндә давам етмәси

мұхтәлиф сәчијәли кејим типләринин јаранмасына да тә'сир көстәрмишdir. Бир гајда олараг гапалы тәсәрүфат формасында истифадә үчүн зәрури олан кејим материаллары (көн-дәри, ипәк, јун, памбыг) һәр бир айләниң өз фәрди тәсәрүфатында назырланырды. Йухарыдағы фәсилдән аյдын көрүндүjү кими, сәнэткарлығын јүксәк дәрәчәдә инкишафы сатыш мә'мұлатларынын чешидинин артырылмасына имкан бермишdi. Кејим материаллары ичәрисindә јун вә ипәк парчалар әсас яр тутурду. Азәрбајҹанда ән кениш јаялмыш ипәк мә'мұлатларындан гановуз, атлаз, тафта, дарајы, кәлагайы, өз бәнилиji вә јүксәк кејиiji-әтлилиjiнә қөрә шөһрәт газанмышды. Бурада тәпмә вә гылычы адланан шал тохучулугу да мүһум әһәмијәт қәсб едирди. Шал башлыча олараг киши үст кејимләринин (пенчәк, шалвар, чуха, бүрмә, башлыг, долаг вә с.) назырланмасын сәрф олунурdu.

Гадын кејимләри милли мәдәнијәтин архаиг хүсусијәтләрини өзүндә даһа чох мұһафизә етдијиндән, мәдәни-тарихи әлагәләрдән, етнокенез мәсәләсindән данышдыгда мәһз мұһафизәкар гадын кејим типләринә мұрачиәт етмәк лазымдыр. Милли гадын кејим комплексинә үст вә чан көjnәкләри, чүттүман, тајбалаг, дарбалаг, зыбыны, чәпкән, чәркәзи, ләббадә, нимтәнә, күләчә, катыбы, күрдү, чалма, архалыг, чутгу, ләчәк, өрпек, кәләгајы, башмаг, чуст, чораб, кәмәр вә мұхтәлиф бәзәк нөвләри дахил иди. Гадын кејимләри Умумазәрбајҹан милли хүсусијәтләрини экс етдирсә дә, үст кејимләrinдә вә бәзәкләрдә мәһәлли җәһәтләр өзүнү даһа чох көстәрирди. Чан көjnәji һәм әлдә тохума, һәм дә памбыг вә ипәк парчалардан тикилирди. Бу мәгсәдлә бездән, мидгал, шилә, گәдәк вә һұмајын ағындан, набелә дикәр памбыг-парча мә'мұлатларындан истифадә едилirdi. Кечән әсерин орталарындан е'тибарән учуз мануфактура вә фабрик мадларынын Гафгаза, о чүмләдән Азәрбајҹана ахыны илә әлагәдар олараг кејим материалларынын чешиди дә зәнкинләшмишdi. Чан көjnәji узунәтәкли, хишдәкли вә пешли туники бичим үсулунда назырланырды. Џохсул айләрдә мұхтәлиф рәнкли парчалардан да бу мәгсәд үчүн истифадә едилirdi. Гадын алт кејимләри дарбалагла вә «шәлтә» адланан тај туманларла тамамланырды.

Гадын үст кејимләри өз рәнкарәнклиji вә чохтилиji илә даһа чох сечилирди. Варлы, зәнкин айләрдә

тадын либаслары баһалы парчалардан һазырланырағ, һәддән зијадә зәркәрлик вә дикәр бәзәк мәмұлатлары илә бәзәдилерди. Гадын кејимләринин формалашмасында кечмиш мәишәтин вә ичтимаи һәјат тәрзинин тә'сири

жеке рол ојнамышды. Ичтимаи вә айлә һәјатында гадының һүгугсуз вәзијәти онларын һәлә ушаг јашлағындан өз истәк вә арзуларының чиловландырылмасына шәрайт жаратмышды. Азәрбајчаның көркәмли етнографларындан Э. Әләкәров յазырды ки, мұсәлман һәјат тәрзинә уйғунлашан Азәрбајчан гадынының күшәнишин һәјаты күчләндикчә, үст кејимләри өз илкін әсасыны итирәрәк, гадын бәдәнини кизләдән ейбәчәр нала дүшүрдү.

Алт көjnәji кимн, гадынларын истифадә етдији үст көjnәji дә туники бичим үсулуnda һазырланырды. Буның үчүн һәр кәсип бојуна мұвағиғ олараг 3—4 аршын парча көтүрүб, ону ики жерә гатлајыр вә ортасындан «Т» шәкилли жаха кәсији ачырдылар. Жаха кәсији вә бојун жерләринин кәнарлары ичәријә доғру гатланыр вә ja да ораја көбә тикилларди. Көjnәjin жахасы боғазын алтында ja јеканә бир дүмә илә дүмәләнир, ja да шунурла бағланырды. Онун голлары көвдәдәки гол јерине перпендикулјар вәзијәтдә тикилларди. Экәр гол јери голун ениндән бир гәдәр кен вә ja дар олардыса, онда көjnәjin чијинндән вә ja голун өзүндән бир гәдәр бүзүрдүләр. Көjnәkdәki жан тикишләри этәjә гәдәр давам етдирмәјиб, тәхминән 8—10 см өлчүдә ачыг сахлајырдылар ки, буна «пеш» дејилирди. Голун ағзына экәр мәчә (биләрзик) гојулмаздыса, о, биләjә доғру һәddиндән артыг еnlәnәrәk јелпаз шәклини алышырды. Бу налда о, декоратив бәзәк элементинә чеврилларди. Экәр һалларда көjnәjin голу рәнкли сапларла бәзәдилмиш биләрзиклә гурттарырды. Жашлы гадынларын көjnәklәri чох вахт бојундуругсуз вә биләрзиксиз олурду. Бә'зәn көjnәjin голтуғунун алтына «хишдәk» адланан парча кәсији әлавә едирилләр. Белә көjnәklәrә «хишдәkli көjnәklәr» дејирдилләр. Етнографик әдәбијатда хишдәjин тоулмасыны мұхтәлиф сәбәбләрлә изаһ едирилләр. Бә'зиләri белә күман едири ки, хишдәjин гојулмасы зәрүрәти кечмишдә парча материалының енсиз олмасындан ирэли кәлирди. Одур ки, бир гајда олараг кустар ѡолла тохумнуш енсиз парчадан тикилтән белә көjnәklәrin голуна чалаг вермәк лазым кәлирди. Бә'зи тәдгигатчылар исә хишдәjин гојулмасыны садәчә олараг голун азад һәр-

кәтивиин тә'мин едилемеси илә әлагәләндирди. Һеч шубhәciz хишдәjин жарнамасында гадынларын тәсәррүфат мәшгулијетинин бөјүк ролу олмуштур. Гадынлар малдарлыг мәһсулларынын е'мал едилемесинде, набеләев пешә мәһсуллары истеһасында эсас рол ојнадыгларында, онларын кејимләри елә бичимә малик олмалы иди ки, гадынларын әмәк фәалијетинә маңе олмасын. Гадын көjnәjin жахасы, этәji, биләji, жан чапыглары бафта, һәрәми, гаракәз вә с. бәзәкләрлә бәзәдилларди. Көjnәjin габаг этәjине асма гызыл вә күмүш пуллардан ибарәт «этәклик» тикилларди.

Әсерин әvvәllәrindeñ е'тибарән әни кениш жајылмыш бичим үсуулларындан бири дә кәсмә бичим үсулу иди. Мұхтәлиf әнали зүмрәләри өз игтисади имканларындан асылы олараг чит, сәтин, шал, фај, гановуз, тирмә, дарајы, мов вә с. парчалардан 3—4 аршын өлчүдә көтүрүб, ону гајчы илә күрәк, синә, чијинлик, жаха, бојундуруғ, голлуг, биләрзик вә хишдәkдәn ибарәт һиссәләре доғраjырдылар. Даһа соңра мұвағиғ һиссәләри бир-биринә тикирдилләр. Варлы вә әсилзадә гадынларын көjnәjin жахасы дүз хәтт бојунча дејил, ојмалы формада бичилирди вә бүнларын әтрафына гызыл вә күмүш бәзәкли жахалыг әлавә олунурду. Ајры-ајры җаш һәddinе тикирдилләр. Гызлар вә кәлинләр даһа чох ачыг вә парлаг рәнкли (гырмызы, жашыл, сары, чәһраjы) көjnәklәr, жашлы гадынлар исә адәтән түнд рәнкли көjnәklәr кејирдилләр.

Чуттуман вә ja икитајлы туман гадын кејим комплексинин эсас тәркиб һиссәләrindeñ бири иди. Икитајлы туман 4—8 аршын парчадан һазырланырды. Онун һәр бир тајына 2—4 аршын парча ишләнирди. Адәтән дөрд тахталы, енли балаглы, хишдәkli формада тикилмиш белә туманлар һәм алт, һәм дә үст палтарты кими ишләдилләрди. Экәр һалларда ejni бичим үсулуnda, лакин балаглары хејли дар олан бу чүр туманлар тикилдикдәn соңра, онлардан «дарбалаг» ады илә алт туманы шәклиндә истифадә едирилләр. Адындан көрундију кими, о бәдәнә сыйх жапышдығындан ашағы наһижәлләri сојугдан жашы мұхафизә едири. Һәлә XVIII әсрдә С. Г. Гмелин Азәрбајчанды оларкән յазырды ки, бурада «гадынлар да кишилләр кими шалвар кејир, лакин онларын шалвары кишиләрдинең фәргли олараг даһа дар олур вә гычлара мәһкәм жапышыр». Адә-

тән чүтбалаглар елат гадынларынын һәјат тәрзинә хас олан бир кејим типи кими характеризә олунур. Чүтбалагын тајлары мијанча васитәсилә бир-биринә бәнд олундуғундан, кәнардан баханда, онлары ади туманлардан сечмәк олмурду.

Ән кениш јајылыш туман нөвләриндән бири дә тајбалаг туманлардыр. Бу туманлар бүзмәли вә гырчыны олмагла ики формада бичилиб тикилирди. Бунлар 10—12 тахтадан ибарәт олурду. Џашдан вә мадди имкандан асылы олараг туман зәрхара, алхара, зәрләм, зәрнәдур, атлаз, гановуз, мәхмәр, дарајы, тафта, шалатлаз, мисгалы тирмә вә шал тирмәден һазырланырыды. Гадынларын эн чох хошладығы парча нөвү үзәриндә сүсән чичәјинин ири құлләринә бәнзәр нахышлары олан вә ел арасында «Начы мәнә баҳ» адланы парча нөвү иди. Бүзмәли туман, адындан көрүндүјү кими, јухары һиссәден тахталарын башыны јан-јан гојуб дүзмәклә тикилирди. Бу чүр тикишин үстүндән нифә гојулур вә орадан туманбағы кечирилирди. Гырчыны вә ја чинли туманларын тикилмәси заманы тахталар баш тәрәфдә гатлаганыбы гарсылыры вә үстүндән көбә вурулурду. Туманы белдә сахламаг учун, көбәнин узуи учларындан гајтан кими истифадә едириләр. Варлы гадынларын туманларынын этәкләринә ики-үч чәркә «бачаглы» адланан гызыл вә күмүш пулларла бәзәк вурулурду. Чох вахт реал вә империал кими гијмәтли пуллардан да истифадә олунурду. Ев шәрәнтиндә гадынлар 2—3 туманы үстүстә кејирдиләр. Бә'зән ешијә, чөл-бајыра чыхаркән үстүстә 5—6 туман кејәнләр дә олурду. Гызыл вә күмүш этәкли, јахасы бәзәкли көjnәкләр белә туманларын үстүндән ашағы бурахылырыды.

Абшеронда, һабелә Ширванын ири јашајыш мәскәнләриндә (Шамахы, Ләһыч, Басгал) чох вахте чүтбалаг әвәзинә «чахчур» адланан кејим типиндән истифадә едириләрди. Бу кејим типи јерли шәрәнтә уйғунлашдырылышды. Јағмурлу вә құләкли һава шәрәнтиндә бәдәни сыйх вә исти сахлајан чахчур кејилмәси тәләб олунурду. Онун балагларынын аяғы топуг сүмүјү јаҳынлығында гајтанла бүзүләрек бағланылырыды.

Бағлы туманларла јанаши Авропасајағы кејим типләри дә тәдричән мәишәтә дахил олдуғундан, «этәк» адланан бу чүр туманлара да раст кәлинирди. Онларын бағланмасы учун гармагдан (чал-кечир) вә илкәк-дүйнәден истифадә олунурду.

Бә'зән бағлы-готазлы туманларын этәji јарыдан ашағы гырчыны формада тикилирди. Гырчыны туман дизә гәдәр 5—6 тахтадан, диздән ашағы исә 10—12 тахтадан ибарәт бичилиб тикилирди. Ашағы вә јухары тахталарын бирләшди жиссәје тикиш боју јашыя, гырмизы, көж вә с. рәнкли атлас вә тирмәден лентвари золаг әлавә едириләр. Белә туманлардан эн чох чавандар истифадә едириләр.

Гадын халг кејим комплексинде архалыг хүсуси јер тутурду. Құбар айләләрдә архалыг адәтән мәхмәр, дарајы, гановуз вә с. ипек парчалардан, касыб айләләрдә исә сәтин вә ләстикдән тикилирди. Џаха кәсијинин формасына көрә гадын архалыглары дүзјаха, дүзбучаглы вә ојмалы олмагла үч варианта һазырланырыды. Ојмалы архалығын голлары дирсәкдән ашағы хүсуси гурулушу голчагла тамамландығындан, она чох вахт јел-пазэли архалыг дејирдиләр. Ојмалы архалығын јаха кәсији бојунча гызыл вә күмүш пуллар дүзүр, гызыл гозалардан ибарәт јахалыг бәнд едириләр. Дүзјахалы архалығын голлары јухарыдан ашағына гәдәр еңизләшәрек биләкдә тамамилә даралыр вә биләрзине тикилирди. Бу архалығын эн һиссәси дөш вә этәкдән ибарәт олмагла, арха һиссәси дә ејнилә әјиндирик вә этәкдән ибарәт иди. Әјиндирик голтугатлы васитәсилә дөшлә бирләшириләр. Дүзјахалы архалығын ојмалы архалыгдан башга бир фәрги дә ондадыр ки, биринчиләрин этәji хејли узундур. Ојмалы архалығын габағы дөш чыхынтысынын алтында 2—3 јердән чарпаз шәкилдә гајтана бағланырыды. Гарабағ гадынларына мәхсус архалыгларын јаха кәсији дүзбучаглы шәкилдә бичилир вә дөш чыхынтысынын алтында бир-биринә јаҳынлашырыды. Бу чүр архалыглар қундәлик кејим типи олмајыб (әлбеттә касыблар иәзәрдә тутулур), хејир-шәр палтары сајылдығындан ону горујуб сахлајырдылар. Архалығын тикишләринин үстү бафта, сәрмә вә гаракәз бәзәкләрә бәзәдиләрди. Абшерон зонасында гадын архалығы «дон» ады илә таныныры.

Архалыг яекәнә гадын үст кејим типи дејилләр. Ләббадә, құләчә, чәпкән, мінтәнә, чәркәзи вә с. дә гадын үст кејим типләринә аиддир. Ләббадә ичәрисинә назик јун вә ја памбыг лајы гојулмуш астарлы формада тикилән кејим типидир. Көjnәкдән фәргли олараг ләббадәнин голтуғуна хишдәк гојулмур вә ачыг сахланылырыды. Ләббадәнин голтугатлысы бир-биринә тикилмиш ики

һиссә, парчадан ибарәтдир. Пеш јеринде ләббадәниң этәјинде, палтарын көвдәсіндән 6—8 см көнара чыхан гулагчылар тикилирди. Габаг гулагчыг ләббадәниң габаг кәсијине, арxa гулагчыг исә арxa кәсије бирләшдириләрәк, һәр икиси јухарыда голтугалтына тикилирди. О, ғолсуз олурду.

Гадын кејим типләриндән бири дә чәпкәндир. Јашлы сакинләриңи вердији мә’лумата көрө, узунгол вә саллама, гол олмагла чәпкәнин икى нөвү мүәjjәnlәшдирилмишdir. Үзүн гол чәпкән, һәр шејдән әvvәl, өз гол бичиңи, илә диггәти чәлб едир. Онун голу дирсәjә гәдәр, дар, олур, соңра 20—30 см енләнирди. Чәпкәнин јахасының һәр икى тәрәфинә чәркә илә гызыл вә күмүш пуллар вә он эдәд чилик тикилирди. Бәдәнә мөһкәм отурсун дејә чәпкәнин јаха һиссәләри этәје јахын јerdә бир метр узуилуғунда күмүш вә ja гызыл зәнчиirlә чал-чарпаз бағланырыды. Адындан көрүндијү кими, саллама гол чәпкәнни голлары саллаг вәзијјәтдә гол јеринин үстүндән тикилирди. «Голчаг» адланан бу һиссә чәпкәнин кејимләсі заманы гарши-гаршија дирсәk бүкүмүндәn биләjә гәдәр гајтана бағланырыды. Голчағын галан һиссәләри голтугалтыдан дирсәk бүкүмүнә вә биләкден бармагла-рын учун гәдәр ачыг саҳланылырыды. Чәпкәни бир гајда олараг гызлар вә кәlinнелрә кејәрдиләр. Азәрбајчаның бир чох рајонларында чәпкәнлә тамамилә ejni бичимә малик олан нимтәнә вә ja минтәнә адланан үст кејим типи дә мөвчуд олмушшур. Чәркәзи адланан кејим типи дә гадын үст кејимләrinе аидdir. Бичим үсулуна көрө, чәпкәндәn фәргләнир. Чәркәзинин бәдәни икى һиссә-я айрылыр: а) бәдәни сых тутан јухары һиссә—көвдә; б) гуршагдан ашагы, чаңаг сүмүкләrinin үстүнә дөгрү енләнен бүзмә вә јаҳуд этәк. Бу кејим нөвүнүн јаха кәсији, чәпкәндә олдуғу кими, этәје гәдәр чәпинә кәсик шәклиндә давам етмириди. Онун јахасы дүзбучаглы формада бичилирди. Јаха кәсији илә бүзмә арасында галан тәрәфләrin бирине илкәк, дикәрине дүjмә тикилирди. Бунлар дүjмәләндijи заман, санки гуршаг ролу ојнаја-раг бәдәни сых тутурду. Чәркәзинин голлары дирсәk бүкүмүнә гәдәр дар, орадан биләjә гәдәр тәдричән емләнирди. Күләчә адланан кејим типи дә бир нөв чәркәзини хатырладыр. Бунунла белә онун бә'зи фәргли мә-һәтләри вардыр. Эввәла, күлләчәнин дар голу чијиндән биләjә гәдәр ejni өлчүде давам едир; икничиши, онун

этәк бүзмәси чәркәзијә һисбәтән хејли узуи тикиләрәк јанчаглары өртүрдү.

Гышда, һабелә илни сојуг вахтларында гадынлар ара палтары кими зыбыны вә ja көдәкчә кејирдиләр. Бундан ән чох јашлы гадынлар вә ушаглар истифадә едирилләр. Гадын үст кејимләрини тамамлајан ән мүңүм голсуз гыш палтарларындан бири дә катыбы (курдү) ешмәк адланан кејим типидir. Онун јанлары пешли-гулагчылыгы вә голтуғу ачыг-хишдәккис тикилирди. Онун јахасына, этәјинә, һабелә гол кәсијинин дөврәсинә һәз гојулурdu. Катыбы ән чох баfta вә тирмәдәn астарлы тикилирди. Гырмызы вә јашыл мәхмәрдәn тикиләни катыбылара да раст кәlinнirди. Еjни адлы (Катиби) үст кејим типи гоншу құрчұ халғы арасында да гејдә алынышдыр. Лакин o, узунәтәкли олмагла кишиләрә мәкесүс кејим типидir.

Кејимләrin айрылмaz тәркиб һиссәләrinдәn бири до тәтта, кәмәр, гајыш вә үмумијјәтла гуршаглар олмушшур. Киши тоггаларындан фәргли олараг, гадын тогга вә кәмәрләri башлыча олараг бәзәк мәгсәди дашибымышдыr. Этнографик материаллардан мә’лум олур ки, гадыа кәмәрләrinin икى нөвү олмушшур: кәрә кәмәр вә этәкли кәмәр. Кәмәр бир гајда олараг 8—10 см ени олан гајышдан назырланырыды. Онун үзәринә үч чәркәдә сыра илә 10, 15, 20 гәпиклик гызыл вә күмүш пуллар дүзүрдүләр. Кәмәрин саf учунда, алт һиссәjә икى гармаг, дикәр учунан исә гоша һалга бәркидиләр. Белә кәмәрләrin саf учунда, алт һиссәjә икى гармаг, дикәр учунан исә гоша һалга бәркидиләр. Белә кәмәрләrә «кәрә кәмәрләr» дејилир. Этәкли кәмәрләrdә ашагы чәркәдәки пуллара бәнд едишли әлавә этәк олурду. Бунун үчүн назик гызыл вә ja күмүш зәнчири јан-јана икى шаһылыг пуллар дүзүрдүләр. Бу пуллу зәнчири кәрә кәмәрин ашагы кәнары бојунча саллама вәзијјәтдә, һәр үч-дерд пулдан бир кичик һалгалара бәнд едириләр. Экәр зәнчири узун олардыса, ону кәмәрин дөврәsinә икى дәфә һәрләjirдilәr. Кәмәри әсасән јашлы гадынлар бағла-јырылар. Бу чүр этәкли кәмәрләrlә јанаши, көзәл орна-ментләrlә бәзәдилмиш бүтөн гызыл тоггалар да раст кәlinнirди ки, бунлары әсасән варлы гадынлар бағла-јырылар.

Јарымнатурал гапалы тәсәррүфат мәишәтинин та'-сири ајақ кејимләrinдә дә һисс олунурdu. Отураг һәјат тәрзи кечирән јашајыш мәскәнләrinдә үч нөвдә назыр-

ланан мијанә, зәнәнә вә гыз башмаглары эн мүһүм ајаг кејим типләри иди. Бу башмагларын үзү мүшкү вә тумачдан, алтлығы исә ашыланыш көндән назырланырыды. Бә'зән гадын башмағынын үзлүйүнә тумач әвәзинә мәхмәр дә чәкирдиләр. Бу заман она күләбәтин тикмә нахышлар вурурдулар. Ыңдүрдабан башмагларла јанашы, гадынлар алчагдабан «нәлејин» адланан ајаггабы нөвүндән дә истифадә едириләр. Ев шәранит үчүн бу, эн мұнасиб ајаггабы сајылырыды. Жохсул вә ортабаң әнали-зүмрәси чуст вә чарыг кими ајаггабылардан да истифадә едири. Бунлар эн чох елат гадынлар үчүн характер иди. Варлы елат гадынлары чох вахт мәст вә узунбогаз чәкмәләр дә кејирдиләр. Бунлар јашы ашыланыш кечи дәрисиндән назырланарағ тара, көј, јашыл, гырмызы вә с. рәнкләрә бојадылырыды. Жумшаг дәридән тикилән мәстин дабанында илкәк гојурдулар ки, кејилән заман бармағы һәмни илкәјә кечириб, ајаға дартмаг мүмкүн олсун. Узунбогаз чәкмәләрин ајаггыбы хромдан вә ја ади ашыланыш көндән, боғазлығынын арха вә габаг һиссәләри хромдан, јанлары исә һөрмә резиндән тикиләрди. Чәкмәләрин асан кејилмәси үчүн онун боғазлығында, мәстдә олдуғу кими, илкәк дүзәлдирдиләр. Бу чүр гадын чәкмәләринин боғазлығы гырмызы, ајаггыбы исә јашыл рәнкә олурду. Тәсвири олунан бу чәкмәләрин рәнкли сафjanдан тикилмиш вә үзәринә көзәл нахышлар вурулмуш «ичеки» адланан татар гадын чәкмәләри илә чох охшарлығы варды.

Ајаг кејим комплексиндә чораблар мүһүм јер тутурду. Онларын ики нөвү варды: резинли вә саја. Резинли чораб тохунаркән әввәлчә дөрд әдәд чораб милиндиндә илмәләр дүзүлүр вә бешинчи милин көмәйи илә һөрмә иши апарылырыды. Бундан соңра илмәнин бири тәрсиси, дикәри исә дүзүнә (авандына) көтүрүлмәклә 8—10 см һөрүлдүкән соңра, илмәнин тәрсиси көтүрүлмәси дајандырылып вә саја үсулла дүзүнә һөрүлүрдү. Саја чорабда исә резин тохунмурду. Гадынлар рәнкбәрәнк саплардан нәфис, нахышлы, узунбогаз чораблар тохујурдулар. Эн чох ишләдилән нахышлар «такта-мүжә», «көл», «әрсин», «гарға ағзы», «дәһрә бурну», «аламунчуг» вә с. иди.

Ајаг кејимләрindә «бадыш» адланан бир чораб типи дә гејдә алынмыштыр. Ајаггыбы олмајан бу чораб нөвүнүң жалныз балдыра кејир, ашағыдан вә јухарыдан гајтаила бағлајырдылар.

Тәсәррүфат вә мәишәт ишләрindә гадынлар мүһүм рол өјиадыгларындан экසәр һалларда чөл ишләри заманы чустдан вә ајаггыбына көн-дәри тиқилмиш чораблардан кениш истифадә едириләр.

Баш кејимләри дә гадын кејим комплексиндә мүһүм јер тутурду. Кечмишдә нәнини гадынлар вә гызлар башиначыг кәзэ билмәздиләр. Бу гәбаһәтли бир иш сајылдығындан һәтта кишиләрә дә ирад тутулурду. Азәрбајчан җәндидә шәһәр кејим типи сајылан чадра вә рүбәндән башга, дикәр бүтүн баш кејимләринә раст кәлинирди. Гадын баш кејимләри бир нөв онларын ити маи вәзијјәтини экс етдирмәкә, Ф. Енкелсин дедижи кими, «киши чинсинин гадын чинсинә олан зүлмү»нү хатырладырыды!¹ Гадын баш кејимләринин мүһүм тәркиб һиссәсини гадын папағы//тәсәк вә чутгу (тулұ) сачлығ тәшкіл едири. Бунлар мұхтәлиф баш յајлыглары вә қәләғајыларла тамамланырыды. Азәрбајчаның гәрб рајонларында тәсәк, арагчын, гајсафа вә динкә ады илә танысырыды. Нахчыванда динкә ағағ сағанаг әлавә олунурду. Тәсәкләр бүзмәли вә саја олмагла ики формада тикиләрди. Қәсмә бичим үсулунда назырланан тәсәкләр бир орта вә ики јан һиссә олмагла үч һиссәјә айрылырыды. Белә тәсәкләр башы бүтүнлүкә өртмәйиб, жалынз қәлләнин орта һиссәсини тутурду. Тәсәјин сағ гулагчығына парчаның өзүндән назырланыш учы илкәкли лентвари кичик бир бағ тикиләрди вә тәсәк баша кејиләркән һәмин бағ боғазын алтында, тәсәјин сол гулагчының қүнчүнә тикилмиш дүймәјә бәнд едириләр. Бүзмәли тәсәкләр вә ја чәпчик тикиләркән 38—40 см өлчүдә ағ парча көтүрүлүр. Оны ики һиссәјә гатлајыб кәнарларыны тикирдиләр. Торбаны хатырладан һәмин дүзбучаглының ачыг тәрәфини сапла бүзүб бир јерә јығдыгдан соңра, бу бүзүйүн үстүнә әлавә парча кәсиб тикирдиләр. Чәпчијин гулагчыгларының учы 10—15 см узунлугунда парчадан назырланыш лентвари иплә—бағла гүртарьырыды. Бағын учларыны чәнәнин алтында бағлајырдылар. Чәпчикдән эн чох јашлы гадынлар истифадә едириләр. Саја тәсәкләри исә бир гајда олараг гызлар вә қәлинләр кејинирдиләр. Қәлинләр өз бирчәк вә бурмаларыны мөһікәм сахламаг үчүн белә тәсәкләр-

¹ Ф. Енкел. Аиланин, хүсуси мүлкүйәтин вә дәвәләттн мәншәни. К. Маркс вә Ф. Енкел. Сечилмиш эсәрләри, II чилд, Бакы, 1953, с. 222.

дэн истифадэ едирилэр. Тәсәйин габаг һиссәсинә құмұш сапларла, набелә құләбәтнілә бадамы вә тәсбеңи тикинләрлә икі-үч әркә нахыш вурулурду. Чох құман ки, бәзін рајонларда «ишдәмәли тәсәк» дејилән аланла-ыш да бурадан ирәли қәлир. Бајыр палтары комплек-синә дахил олан тәсәкләр бир гајда оларға баһалы гыр-мызы вә јашыл рәнкли парчалардан вә мәхмәрдән ти-килирди. Баша бәнд едилен башга бир қејим нөвү ки-чиң кисәни хатырладан чуттугудур. Бу қејим типи әсасән Азәрбајчаны шимал вә шимал-шәрг зоналары үчүн ха-рактерик олмушшудар. Шәки гәзасында бу баш қејими «тулұ» ады илә таныныр. Адәтән гадынлар чуттугуда тәсәк гојмурдулар. Чүнки о, һәм башы вә һәм дә сачлары кизләдә билирди. Кисәjәбәнзәр чутгунун бир һиссәси тикилмәжіб ачыг сахланылдыры. Онун учларына гајтан бағлајырдылар. Һөрүлмүш сачлары белә чут-гунун ичәрисинә салыб, гајтанларын көмәжи илә ону ба-ша бағлајырдылар. Чутгунун алтында, кәләғајынын ал-тындан көрүнән һиссәсинә чутгугабағы дејилирди ки, бу да өз нөвбәсіндә мәхмәр вә тафта илә құмұш вә гы-зыл бәзәкләрлә бәзәдилерди. Варлы анләләрдә бај-рам либаслары ичәрисинде гырмызы, јашыл, сары, көј рәнкли ипек чутгулара вә бәзәкли чутгугабағына раст кәлинирди.

Бир гајда оларға тәсәйин үстүндән садә баш јайлышы—ләчәк бағлајыр вә бундан соңра гадынларын ја-шына вә зөвгүнә уйғун оларға ағ, көј, бәнөвшәји, гыр-мызы вә гара рәнкли кәлағајылар өртүлүрдү. Гызлар учкүң шәкилдә гатланмыш сағалы баш јайлышы өр-түрдүләр. Кәлағајынын өртүлмә гајдасы ади јайлышдан фәргләнирди. Учбучаг шәкилдә гатланмыш кәлағајынын орта күнчү күрәйин архасында дурмагла, сол учу күрә-жин архасына бурахылыр, сағ учу исә, өз нөвбәсіндә, сол тәрәфи үстүндән кечмәклә, боязын алтындан сол чијин үзәринә атылдыры. Кәлинләр вә орта јашлы гадынлар јайлышын бир учу илә ағызларына јашмаг алыр-дылар. Бу бир нөв ҹаршаб вә чадраны әвәз едәрәк гадынларын үзүнүн хејли һиссәсіни өртүрдү. Қөркәмли этиограф Э. Әләкберов жазырды ки, јашмагла гадынын ағзынын тутулмасы елә бир дайми хатырлатма әламәти иди ки, гадын киши илә данишмаг һүгүгундан мәһрум-дур. Гадынын чадраја бүрүмәсі исә елә бир дайми хатырлатма әламәти иди ки, гадыны јад киши қөрмә-мәлидир. Чадра, рубәнд, түлү ән чох шәһәр мүһитіндә

ишиләндидиңдән, бунлар кәнд јерләрнә кениш јајылма-мышды. Әкәр рүбәнд сифәти өртүрдүсә, түлү сачлары қәнар иәзәрләрдән кизләдирди.

Он кениш јајылмыш баш қејим формаларындан би-ри дә чалмадыр. Чалманы гызлардан башга бүтүн га-дышлар бағлаја биләрдиләр. Чалма бағламаг үчүн әв-вәлчә баша тәсәк гојур, онун үстүндән ләчәк бағлајыр вә бундан соңра бөյүк бир өрпәк салыб чалма дүзәлди-диләр. Өрпәжи диагонал бојунча гатлајыб, баша елә өр-түрдүләр ки, онун габаг һиссәси алыны тутурду. Бундан соңра онун қәнар учларыны керије—бојунуи архасына апарыб, чарпас шәкилдә јенидән ирәлијә гајтарыр, бу-рада јенидән чарпазлашдырыб архая өтүрүр вә орада бағлајырдылар. Чалманы башда мәһкәм сахламаг үчүн гадыңлар онун үстүндән құмұш вә ја гызыл гармаг вү-рүрдүзар. Гармаг бир учу метал левһәјә бәнд едилемиши үч әдәд назыл зәнчирдән ибарәтди. Бу зәнчирләриң сәрбәет учларына кечирилән гармаглар чалмаја бир-ләшдириләрди. Гармагын ики тәрәфи адәтән гоша зән-чирдән, бир тәрәфи исә тәк зәнчирдән ибарәт олурду. Бир гајда оларға тәк зәнчирин үзәрине гызыл вә құмұш пуллар, гызыл гоза мунчуглар дүзүрдүләр. Гармаг чал-маја бәнд едиләркән, елә едириләр ки, бәзәдилмиши зәнчир башын сағ тәрәфинде галсын. Азәрбајчаны бә-зи рајонларында чалма, кәләғајынын үстүндән бағланы тамам башга бир рәнк парчадан олурду. Бүтүн бунлар-дан әлавә Азәрбајчан гадынлары башларына «сәрән-даз», «кназ-назы», «бәләлә», «харала», «бәнәрә», «алафа» вә бу кими өрпәкләр дә бағлајырдылар. Ипек саплардан кустар үсулла тохунмуш өрпәк, ләчәк, ҹаргат вә кәла-ғајылардан башга гадынлар јундан тохумна шалдан да баш өртүјү кими истифадә едириләр. Гышда сојуг вахттарда өртүлән квадрат шәкилли бу јун тохунмалар бир нөв дама-дама шәддәни хатырладыры. Онун қә-нарларында сағаллары олурду.

Гадынларын мүәjjән јаш һәдләрнә онларын баш қејимләринин характери дәјишиди кими, сачларынын формалары да дәјиширди. Әввәлчә ону гејд етмәк ла-зым қәлир ки, јашларындан асылы олмајараг бүтүн гадынлар алындан башлајараг бојунларынын архасына-дәк сачларыны тән јарыја бөлүб, онлары сағ вә сол тәрәфә аյырыр вә бундан соңра һөрүкләр дүзәлдири-Гызлар башларындағы сачын аз вә ја чохлуғундан асыллы оларға 2-дән 12-дәк һөрүк сахлајырдылар. Кичи-

јашлы гызларын һөрүкләри бир учунда готов вә көз мұнчұғу олан рәнкли саплардан тохумшум бағла бирликтә һөрүлүрдү.

Археоложи материаллар тәсдиғ едир ки, гәдим дөврләрдә гадынлар өз сачларыны кил боруларда кизлодириләр. Сачларда нә исә кизли бир гүввәнин, ечазкар бир макијанын олмасы нағындақты тәсәввүрләр көрүнүр, һәлә ибтидан заманларда кил сачлыгларын јарапмасыны зәрури етмиши. Истәр киши вә истәрсә дә гадын сачларына олан бу чүр инамлар бу күнә гәдәр дә халгымыз арасында јашамагада. Тарихи инишафын сопракы мәрһәләсіндә кил борулары мәңз чуттулар әвәз етмиши. Іаш фәргләриндән асылы олараг сачлара гуллуг формалары да дәјишири. Гызларын әр евинә көчүрүлмәси, јәни кәлинин «атланмасы» күнү хұсуси башбәзәйен гадын чағырылырды. Һәмин гадын илк иөвбәдә гызлара мәхсус һөрүкләрин сајыны азалдыб икијә еидирир; соңра кичкаһлардан бир дәстә сач көтүрүб, ону гыса кәсәрәк бурма дүзәлдирди. Белә бурманын бир учу гулағын гарышындан сиғәтә дөгрү эйлир, дикәр учу исә гулағын алт һиссәсіндән керијә дөгрү гајыдырды.

Гадынлар тәравәтли вә көзәл көрүнмәк үчүн косметик васитәләрдән дә истифадә еидириләр. Әнлик, сүрмә вә вәсмә кими косметик васитәләр, набелә хына вә рәнк Азәрбајҹан гадынларыны мәишәттәндә аз жер тутмамыштырди. Хына сачлара гызылы, рәнк исә гара көркәм ве-рири. Онларын һәр икисинин гарышығындан сачлар шабалыды рәнк алышы. Хына вә рәнк илә сачлары бојамаг үчүн, бунлар гатыгла, эксәр һалларда дәм чајы вә јаҳуд сиркә илә гарыштырылырды. Һәмин гарышығы сачлара јахыб, онун үстүнә гоз јарпағы дүзүрдүләр. Бу вәзијәттә сачлары бир кечә әрзинде сарыглы сахлајырылар. Бундан соңра илыг су илә јујулан сачлар истиналән рәнкә бојамыш олурду.

Жухарыда дејиләнләрдән көрүндүјү кими, гадынларла гызларын кејимләриндә ичтимай мә'на дашыјан бә'зи фәргли чәһәтләр олмушшур. Экәр кејим чәһәттән өзләрини бир гәдәр сәrbәст һисс едән гызлар мүәјжән јаш һәдләринә гәдәр азад давранырдыларса, эксинә гадын кејимләри бүтүнлүкә, хұсусән онларын баш кејимләри гадынларын там һүгугсузлуғуну даһа чох нұмајиши етдирирди.

* * *

Ән'әнәви киши кејимләри туники вә дограма бичими чан вә үст көjnәкләриндән, шалвар, зыбыны, архалыг, чуха вә папагдан, набелә мұхтәлиф аягабы нөвләриндән ибарәт иди. Јапынчы вә күркләр күтләви шэкилдә јајылмыш кејим типләри олмаса да, әналиниң варлы зұмрәләри бунлардан да кифајәт гәдәр истифадә етмишләр. Кечмишдә јапынчы башлыча олараг майдарлыгla мәшгүл олан әнали арасында кениш јајылмышты. Мөвсүм кејим типи олан күрк исә әналиниң бүтүн ичтимай зұмрәләринә, хұсусән кениш халг күтләләринә һеч дә һәмишә мүjәссәр олмурду. Кишиләр набелә башларына папаг, берк, тәсәк, архагчыны, башлыг, сарыг, әммәмә вә с. гојурдулар.

Кишиләр мәхсус алт палтары әсасән көjnәк вә дизликтән ибарәт иди. Чан көjnәjinин бичими вә формасы үст көjnәjинкиндән о гәдәр дә фәргләнмиди. Бунларын фәрги јалныз парча материалынын кејфијјәттәндән асылы иди. Дүз јаха бичим үсулуңда назырланан көjnәкләрдән фәргли олараг, мүәјжән гәдәр јан јаха көjnәкләре дә раст кәлинирди. Белә көjnәкләрдә јаха кәсижи синәдә дејил, баш кәсижинин давамы кими чијин үзәриндән гол јеринә гәдәр узанырды. Бу чүр көjnәкләрин јаха кәсижи чијинде гајтанла бағланырды. Белә көjnәкләрин үстүн чәһәти бундадыр ки, габаг тәрәфин арха үзүнә кејмәкәлә, ону жениси илә әвәз етмәдән үзүн мүддәт кејмәк олурду. Бу чәһәттән киши көjnәкләри гадын алт көjnәкләриндән фәргләнирди. Јашыларын вә ушагларын көjnәкләриндә дә әсаслы фәргләндирли әламәт көзә чарпмырды. Фәрг јалныз онларын өлчүләриндә иди. Алт көjnәкләр бир гајда олараг биләрзиксиз, голлары биләјә дөгрү бир гәдәр енсизләшән формада тикилирди. Киши алт кејимләриндән бири дә дизлиkdir. Дизлик үст кејим типи олан баш јарығы олмајан шалвара бәнзәјир. Бу чәһәттән алт көjnәни кими, бунлар да јохсул әнали күтләсі үчүн әлвериши иди. Бу чүр бичимли дизликләри, бағ јерини дәжишdirмәкәлә, фырладыр һәр ики сәмтиң кејмәк мүмкүн иди. Дизлик бир гајда олараг ағдан, бездән, читтән вә с. памбыг парча материалларындан назырланырды. О, нифә, балаглар вә мијанчадан ибарәт олмагла дәрд һиссәjә айрылышы. Дизлијин балагларынын һәр бири айрыча тикилдикдән соңра, парча бөлкүсүндә квадратшәкілли мијанчанын көмәjи

шлэ бир-бириңә бирләшдирилирди. Даңа сонра јукары һиссәјә нифә//башлыг тикиләрәк бурадан дизлији белдә сахламаг үчүн бағ кечирилирди. Нифәниң һәм арха вә һәм дә өн һиссәдә јарығы олурду.

Киши үст кејимләри һәм парча материалының мұхтәлифијинә, һәм бичимиңә вә һәм дә кејим түпләринин оригиналлығына көрә диггәти чәлб еиди. Үст көjnәji дә дүзјаха вә јанјаха олмагла туники вә қәsmә бичим үсулуңда һазырланырды. Үст көjnәklәrinin тикилмәси үчүн лазым олан парча материалы **башлыча** олараг чит, шилә, гәдәк, сәтин, фая, гановуз, атлаз, маңуд вә мәхмәрдән ибарәт олурду. Қәsmә үсулуңда бичилән көjnәjә тәхминин үч аршын парча тәләб олунурду ки, бу да синә, күрәк, голтугатлы, јахалыг, бојундуруг, гол, биләрзик вә чиб қәсијиндән ибарәт олурду. Бу һиссәләр тәк вә ja гоша сырғы бәйjәләрлә әллә тикилирди. Голун ағзына биләрзик гојулдуғдан сонра, о, үст-үстә бир вә ja ики дүjә илә дүjмәләнирди. Џаха қәсији дә 2—3 дүjә илә синәдән бөгәзин алтына гәдәр дүjмәләнирди. Көjnәjin бәдәнә кејilmәsi ики формада олурду. Бә'зи һалларда онун этәјини шалварын ичәрисинә салып вә ғотазлы-рәнкли шалвар бағыны онун үстүндән ашағы бурахырдылар. Экәр көjnәklәr галын парчалардан тикиләрдисә, онда онун этәјини шалварын үстүндән ашағы бурахмагла, бел һиссәдән гајышла бағлајырдылар. Эн'энәви киши кејим комплексинә дахил олан бағлы шалварлар өз бичимиңә көрә дизликтән фәргләнмири. Эсас фәргли әламәтләри парчаларын мұхтәлифијиндә вә шалвара чиб гојулмасында иди. Нифәли вә ja бағлы шалвара ел арасында «мусурманы шалвар» да дејирдиләр. Варлы аиләләрдә шалварын бичимиңә фәрг олмаса да, истифадә олунан парча материалының нөвүндә вә кејифийтәндә фәрг олурду. Бу мәгсәд үчүн тара, јашыл, гырмызы маңуд парчалардан вә рәнкәрәнк ипек парчалардан истифадә едилерди. Рәијјет бир гајда олараг евдә тохунма гылычы шалдан шалвар тикириб кејирди. Чох ваҳт фабрик мәллары әлдә едә билмәjәn јохсул әнали зүмрәси шал шалвары чыллаг бәдәнә кејикләриндән, шал онларын бәдәнләрини сүртүб јара еиди. Бунун гарышыны алмаг үчүн шалдан тикилән шалвары мијанчасына чит парчадан астар гојурдулар. Бир гајда олараг шалварларын нифәсиңә рәнкли памбыг, јун вә ипек саплардан шалабәндчү¹ адланан әл дәз-каһында тохунмуш учу ғотазлы бағ кечирилирди. Би-

лаваситә чөл тәсәррүфат ишләриндә чалышан кәнд әналиси бу чүр мусурманы шалварларын балагларыны чорабын ичәрисинә тојур, үстүндән долаг бағлајыр вә چарығын бағы илә мәһкәм сарыјырды. Зијалылар, сәнэткарлар, тачир вә чәрчиләр шалварын балагларыны ја чәкмә bogazlarynyн ичәрисинә салып, ja да онлары сәрбәст бурахарағ аягларына башмаг вә ja дикәр аяггабы нөвү кејирдиләр. Шалвар балагларыны сәрбәст бурахан кәнчләрин шалвар балагларыны ағзына бафта гојулурду. XIX эсрин сону вә XX эсрин әvvәләриндән е'тибарән габагы јарығ «курусы шалварлар», набелә «галифе» шалварлар кејмәjә башламышылар.

Киши кејим комплексинә архалыг ән кениш јајылмыш Үмумгағраз кејим типи сәчиijәси дашыјан бир кејим нөвү иди. О, ашағыдақи һиссәләрдән ибарәт бичилиб тикилирди: дөш, күрәк, гол, бојундуруг, голтугатлы вә этәк. Киши архалығы сатыналма јун вә ипек парчалардан һазырланырды. Архалыглар өз бичимиңә көрә өнүрлү, өнүрсүз вә дөшү ачыг олмагла үч нөвә ажрыларды. Өнүрсүз архалыг шагули вәзијјетдә дајанан, бојундуругдан башлајараг кәмәр јеринә гәдәр чалкечир// чырышга адланан гармаглар васитәсилә гарыш-гарыша бағланырды. О, гуршаға гәдәр бәдәни сый тутур, гуршадан ашағы исә бүзмәли вә чинли олмагла енләнирди. Архалығын этәји дизә гәдәр, голлары исә биләjә гәдәр узанырды. Өнүрлү архалығын һәр ики дәшүндә дүjә иләк јери олурду. Дүjмәләр јаха қәсији бојунчада дејил, синәнин һәр ики тәрәфиндә тикилирди. Дүjмәләнән заман архалығын јахасы бир-бириңин үзәринә ашырыларды. Буна көрә дә бә'зи етнографик зоналарда өнүрлү архалыға «ашырмалы архалыг» да дејирләр. Дөшү ачыг архалығын (Гарабағ архалығы) јахасы синәдә дүzбучаглы вә овал шәкилдә ачыг сахланыларды. Бунлар бир гајда олараг бојундуругсуз тикилирди. Архалығын нөв мұхтәлифијиндән асылы олмајараг, бә'зән онун көвдәсинә исти олсун дејә памбыг вә ja јун ичлик гојурдулар. Белә архалыглардан адәтән јашлы кишиләр истифадә едирдиләр. Архалыг һәм назик (чит, сәтин, гановуз), һәм дә галын (мәндүлә, гәсдор, маңуд, әбришim) парчалардан тикилирди. Јашлы адамлар түнд рәнкли, кәнчләр исә јашыл, бәнөвшәји вә гырмызы рәнкли парчалардан архалыг тикдирмәjи хошлајырдылар. Архалығын үстүндән ичтимай мәнсубијјәтindәn асылы олараг тәкбәнд, гуршаг вә гајыш бағлајырды-

¹ Шалабәндчү—фарсча «бағ тохујан аләт» мә'насыны верир.

лар. Архалыг һәмнишә астарлы тиқилирди. Авропанын вә Асијанын бир чох тарихи етнографик әжаләтләриндә, набелә Загафгизијанын бүтүн халглары арасында архалыгдан кениш истифадә олунмушудур. Шимали Гафгиз, Волгабоју вә Сибир татарлары арасында бу өкім нөвөү «зепун» вә «бешмет» ады илә таныныр.

Үмумгафгаз сәчијјәсі дашијан ән'әнәви өкім типләриндән бири дә чухадыр. Бир гајда олараг чуха архалығын үстүндән өкілирди. Чуха адәтән давамлы парчалардан (маһуд, тәпмә вә гылышы шал) тиқилирди. Тәпмә шалын әриши вә аргачы јундан олдуғу һалда, гылышы шалын әриши јундан, аргачы исә кечи (ипек) сапдан олурду. Җаванлар нисбәтән көдәк вә ачыг рәнкли, җашылар исә түнд вә узун чухалар өкірдиләр. Чухалар өз бичиминә көрә Үмумгафгәз өкім типи олса да, бунларын ба'зи мәһәлли фәргли хүсусијәтләри дә олунмушудур. Мәс.; Шимали Гафгиз халглары арасында чуханын чәркәзи адланан нөвөү гуршага гәдәр дүймәләнирди. Азәрбајчан чухалары исә җахасы ачыг тиқилир вә онларын үстүндән кәмәр вә ја гуршаг вурулмурду. Етнографик сорғулар вә мұшаһидәләр мүәјжәнләшдиришишdir ки, чухалар өз бичиминә көрә бүзмәли, чинли вә бүзмәли-чинли олмагла үч нөвә ајрылыр. Адындан көрүндүјү кими, бүзмәли чуханын этәжи јухары һиссәдән бүзүләрәк көвдәјә тиқилирди. Икинчи нөв чуханын этәјиндә бүзмә әвәзинә чин дүзүлүрdu. Үчүнчү нөв чуханын этәјинин арха һиссәсін бүзмәли, јанлары исә чинли тиқилирди. Бу чүр чухалар һәм топуга гәдәр узун-етәкли, һәм дә диздән азачыг ашагы енән гысаэтәкли тиқилирди. Бә'зән синәдә, җаха кәсијинин сағ вә сол тәрәфләринде «вәзәнә» дүзәлдирдиләр. Эввәлләр бураја дәјүш патронлары јерләширирдиләр. Соңralар вәзәнә җалныз декоратив характер дашиымаға башламышды. Белә чухалара «вәзәнәли чухалар» деирдиләр. Чухаларын голу икى формада—яңа дүзүнә, я да биләјә дөгру енәнән формада тиқилирди. Бунуна белә յазылы мәнбәләрдә атма гол чухалардан да истифадә олундугу көстәрилir. Н. Дубровин յазырды ки, азәрбајчанлылар үзәри гызылы баfta илә бәзәдилмиш, арха һиссәсі чијиндән биләјә гәдәр јарыг олан гара јун чуха өкірдиләр. Ади вахтларда онун голлары салланыр; җагмурлу һавада исә биләкдән дирсәjә гәдәр гајтанла бағланыр. Чухаларын көвдәләрни бир гајда олараг астарлы, этәжи исә астарсыз тиқилирди.

Күрк вә յапынчы Азәрбајчан елатлары ичәрисинде даһа кениш յајылмыш өкім типләри иди. Бунлар, экසәр һалларда гијмәти өкім типләри кими доста, таныша һәдијү кими дә верилирди. Күрк јуну ичәријә тәрәф өкілдијиндән, чох вахт онун бајыр үзүнү гәһвәи, гара вә түнд гырмызы рәнкә бојајырдылар. Ширванда күркүн икى нөвөү: кавал вә өкімә нөвләри геjdә алынышдыр (А. Мустафаев). Кавал күркүн голлары биләjә дөгру даралмыш вәзијјәтдә этәжә гәдәр узанырды. Чох вахт декоратив характер дашиыдындан, белә күркләри бәдәнә өкімәниб, җалныз чијинә салырдылар. Белә күркләр һәчмә етибарилә чох бәյүк олурду. Ондан ѡлчулар бүрүнчәк-յорған кими дә истифадә едириләр. Экәр өкімә күркүн назырланмасына 4—5 гојун дәриси ишләнирдисә, кавал күрк учун 9—10 белә дәри тәләб олунурdu. Белә күркләрә Хорасан вә ја Эрдәбил күркү дә деирдиләр.

Җагмурлу һава шәрәитинде յапынчы әлверишили өкім нөвөү иди. Ону һәллачлар ади кечә басылмасы үсулуңда назырлајырдылар. Үапынчылар өз өкіфийјәтнә вә сатыш гијмәтләринә көрә: ҝијазы, сағаглы, сағагсыз вә чобан үапынчысасы олмагла дөрд нөвә ајрылырды. Ағ вә гара рәнкли ҝијазы үапынчылардан бәj-мүлкәдар зүмрәләри истифадә едириләр. Сағаглы үапынчылары голчомаглар, кәлләдарлар вә орта таваналы әһали зүмрәсі, сағагсыз вә чобан үапынчыларыны исә сәркар вә чобанлар өкірдиләр.

Үапынчынын бичилмәси вә тиқилмәси чох садә гайдада ичра олунурdu. Бунун үчүн дүзбучаглы формалы кечәни јерә сәриб, онун кәнарларыны 20—25 см өлүчдә ичәријә дөгру گатлајырлар, чијин бүкүмүндә бунлары ағыз-ағыза тикиб аванд үзүнә чевирирдиләр. Даһа соңра ону җаха һиссәсини гөфс шәклиндә бичиб, кәнарларына мешиндән көбә вурурдулар. Үапынчы багазын алтында бағланылырды.

Үумухалт сәчијјәли өкім типләриндән әlavә Азәрбајчанда руһани зүмрәләринин истифадә етиди өкім типләрине дә раст կөлинирди ки, бунлардан эба, гәба, ҹүбә, хиргә, әрәби вә өкіжаны донлары көстәрмәк олар. Эба чох енли бичимә малик олмагла, чијинә салыныр вә бүрүнчәк кими истифадә олунурdu. ҹүбә исә еңсә вә узунэтәкли өкім типи иди. О, өкіләркән тәрәфләри бир-биринин үзәринә ашырылыр вә архалыг сајағы үстүндән гуршаг бағланылырды. Эбанын алтындан ис-

бәтән гыса бичимли гәба кејирдиләр. Йүксәк рүтбәли руһани даирәләринин эба вә хиргәләринин чијинй, голлары, яхасы вә этәкләри гызылы-куләбтнни сапларла бәзәдилерди.

Киши кејим комплексинин тәркиб һиссәләриндән бири олан гајыш, ашыланмыш көн-дәридән назырланараң, үстүнә метал бәзәкләр бәркидилерди. Варлылар исә белләринә күмүш вә гызыл кәмәрләр бағлајырдылар.

Әналиниң бә'зи зүмрәләри белләринә кәмәри әвәз едән «гуршаг» адланан хүсуси бел сарынмасы бағлајырды. Руһаниләрин бә'зи нұмајәндәләри бир чох налларда мәктәб, мәдрәсә вә семинария гуртармаг мұнасибәтилә белә гуршаглара саһиб олурдулар.

Киши ајаг кејимләри ичәрисинде ән чох истифадә олунан рәнкарәңк чораб, чарыг, чуст, башмаг, нәлејин, вә узунбогаз чәкмәләр иди. Ајаг кејимләри шәһәр вә кәнд әналисими бир-бириндән фәргләндирмәјә имкан верирди. Мәсалән, кәнд әналиси үчүн чарыг, чуст, чораб, патава, долаг, һабелә башмаг вә узунбогаз чәкмәләр дәбдә идисә, шәһәр әналиси үчүн нәлејин, мәст, башмаг, чәкмә, дубәнді, гондара, чәкәләк характеристик ајаг кејимләри иди. Чох кениш јајылан ајаглыг нөвләриндән бири долаг иди. Эксәр налларда долағын ени 18, узунлуғу 70 см олурду. Бунлар адәтән шал вә јун парчалардан назырланырды. Ајаг долағындан фәргли олараг балдыра сарынан долағын ени 15, узунлуғу 60 см олурду. Ону гычлара доладыгдан соңра үстүндән сарыг или илә бағлајырдылар. Ајаг кејимләри ичәрисинде чарыг ән гәдим вә ән кениш јајылмыш ајаггабы нөвләриндәнди. Белә еһтимал олунур ки, чарыглар өз мәншәйини билаваситә чорабын алтына тикилән көндәридән көтүрмушдур. Соңалар бунлар мүстәгил кејим нөвүнә чеврилмишdir. Чарыг чөл ишләринә јараплы јүнкүл ајаг кејими олдуғундан, мүхтәлиф тәсәрүрфат саһәләриндә чалышан кәндилләрин эксәрийјети ондан истифадә етмишdir. Азәрбајчанда ән чох тәсадуф олунан чарыглар шатыры, гүшбурну, гызгајтаран, ширмајы, гылбүзмә, калманы, ширваны, хәлбиргырағы, эчәми, ширази вә с. адлар алтында танынырды. Чарыг тикмәк үчүн ән чох ирибујнузлу һејванларын кенү тәләб олунурду. Даны көнүндән бир гајда олараг чарыг үчүн көшә чәкирдиләр. Башга һејванларын кенү дананынкына нисбәтән галын олдуғундан онлардан чәкилмиш көшә кобуд олур вә бургуја јатмырды. Чарыгда бағ ке-

чирмәк үчүн пәнчә үзәриндә көшәдән хырда көзчүкләр, орта һиссәдә вә дабанда исә үзәнкүләр дүзәлдирдиләр. Чарығы хүсуси олараг лентвари формада тохумиуш бағ васитәсилә илә ајаға бәнд едириләр.

Бағын бир учуну әvvälçә хырда көзчүкләрә чалке-чир вәзијәтә долајырдылар. Бундан соңра ону ајаға кејиниб бағын дикәр учуну нөвбә илә дабан үзәнкиси-нә вә орта үзәнкүлә кечирдикдән соңра артыг галан һиссәни балдыра долајырдылар. Бир гајда олараг кәлинин эр евинә кәтириди чеңиз әшжалары ичәрисинде бир нечә чут чарығ бағы да олурду.

Азәрбајчанын Бакы, Шәки, Шамахы, Кәнчә вә бу кими дикәр сәнәткарлыг мәркәзләриндә мүхтәлиф форма вә орнаментли башмаглар һазырлајырдылар. Киши башмагларынын чох һиссәси һүндүрдабанлы дүзәлдилерди. Өз мөһкәмлијинә көрә «сағры башмаг»ларын мүштәрниси даһа чох олурду. Башмагханалар адәтән кичик бир отагдан ибарат олуб, ejni заманда тичарәт дүкәнни вәзиғесини јеринә жетирирди. Һәр бир пешәкар башмагчынын бир вә ja ики шакирди олурду. Уста илә шакирд арасында бир нөв әмәк бөлкүсү јаранмышды. Материалын тикишә һазырланмасы үчүн ичра едилен бүтүн јардымчы ишләри шакирд јеринә жетирирди. Оғлан ушаглары 10—12 јашларындан башлајараг шакирдлијә көтүрүлүр, соңра бир гајда олараг 5—6 ил устанын јанында ишләйирдиләр. Бу мүддәт эрзиндә шакирдләр бүтүнлүкә һәр бир саһәдә устанын һимајәси алтында олурду. Шакирдлик мүддәти битдикдән соңра онлар артыг мүстәгил уста сајылырдылар.

Чуст кәнд шәранти үчүн башмага нисбәтән даһа чох әлверишли кејим нөвү иди. Онун алтлығыны ашыланмыш көндән, үстүнү исә тумаңдан тикирдиләр. Узунбабаң чәкмәнин дә алтлығыны көндән, үстүнү вә боғазлығыны исә тумаң, мүшкү вә хромдан тикирдиләр.

Ән'энәви баш кејимләри өз чешидинә көрә даһа чох нөвлү иди. Баш кејимләри бир гајда олараг дәри, кечә вә парча материалларындан назырланырды. XIX әсрдә јерли гојун вә гузу дәрисиндән назырланмыш папаглар мүхтәлиф форма вә өлчүдә бичилип тикилирди. Бундан элавә, варлы адамлара мәхсус киши папаглары Крым вә Орта Асијадан кәтирилмиш гаракүл дәрисиндән сифариш верилирди. Тачирләр белә дәриләри ән чох Бухара шәһериндән кәтириләринә көрә гаракүлдән тикилән белә папаглара «бухара папаг» дејилирди. Јер-

ли материалдан һазырланан дәри папаглар шиши папаг, шәлә папаг вә чапма папаг олмагла үч формада тикилди. Биринчи нөв папаглар һүндүр көркем малик олдурундан она халг ичәрисиндә молла папағы, зуллә папаг ады верилмишdir. Ону тәрс үзүнә астарлы формада тикиб соңра авандына чевирирдиләр. Иккичи нөв папаглар ел-оба арасында «јасты папаг», «чобан папағы», «јапма папаг», «мотал папаг» кими адлар алтында танынырыдь. Шиши папагдан фәргли олараг јасты папағыны тәркинә түнд рәнкли парча гојуб, она дәри илә бәрабәр сырғы вурурдулар. Папағыны тәркинә гојулан парчанын рәнкинә мұвағиғ парчадан астар да тикирдиләр. Чапма папаг, адындан көрүндиу кими, кәнардан баҳанда санки ортадан чапылмыш вәзијјетдә иди. Бунуи ортасы узунсов шәклиндә чөкәк олурdu, гарәкүл дәрисинде тикилән папаглары «бөркчү» адланан хүсуси усталар һазырлајырдылар. Бу чүр папаглар јасты вә бүтөв олмагла ики формада бичилиб тикилди. Јасты папаглара «дагга папаглар», бүтөв папаглара исә «гәләми папаглар» деирдиләр. Дагга папағыны саганағы дәридән, габағы исә мешиндән вә маңуддан тикилди. Гәләми папаглар бир нөв һүндүр шиши папаглары хатырладырыдь. Варлылара мәхсүс белә папаглары өзүндән разы әсилзәделәр вә гочулар гојурдулар.

Жухарыда дејилди кими, баш кејимләринин бир һиссәси парча материалындан һазырланырыдь. Бунлар тикишли вә тикишсиз олмагла ики група бөлүнүрдү. Биринчи групу мұхтәлиф тәсек вә башлыг нөвләри тәмсил едирди. Арахчылар зәнкин милли нахышларла—бадамы, тәсбени, тәкинә тикиш нөвләри илә, күләбәтиң вә дикәр рәнкли ипек сапларла нахышланырыдь. Йүксәк зөвглә һазырланмыш арагчылар этәјиндән тәпесинә гәдәр нахышларла долдурулурdu. Садә формада, бәзәк-сиз тикилән тәсәкләри јашлы кишиләр папағын алтындан гојурдулар. Бунлар бир нөв папағыны тәрдән корланмасынын гарышыны алырды.

Азәрбајҹан халг баш кејим комплексинде «башлыг» адланан кејим типи дә мөвчуд олмушдур. Башлығы сојуг, шахталы вә боранлы һавада бајыра чыхаркән папағын үстүндән гојурдулар. Башлығын бир аршындан сох олан узун гулагчылары олурdu. Баша кејилдикдән соңра, онун гулагчылары боғазын алтында чарпазла-нараг бојунун архасында бағланылырыдь. Бир гајда олараг башлыг јун парчадан вә маңуддан тикилди.

Адэтән дәвә јуундан тохуммуш парчадан тикилән башлыглар йүксәк гијмәтләндирлирди. Ону әксәр һаллarda астарлы тикирдиләр.

Исти яј қунләрindә от вә тахыл бичининде, һабелә дикәр тәсәррүфат саһәләрindә чалышан јашлы кишиләр башларына јүнкүл парчадан сарыг бағлајырдылар. Рүһаниләр (молла, әфәндi, ахунд, мүфти, сеид) башларына әммамә гојурдулар. Әммамә чалмајабәнзәр енсиз ипек парчадан олан баш кејими иди.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајҹанда ушаг кејимләри бир гајда олараг киши кејимләринин бир нөв кичик өлчүдә тәкрапы иди.

Совет һакимијјети илләрindә Азәрбајҹан халг кејимләри әһәмијјетли дәјишиклијә мә’руз галмышдыр. Әһалинин мадди күзәранынын јаҳышлашмасы сајәсindә Авропа либаслары сүр’әтлә мәишәтимизә дахил олмушдур.

ЖЕМЭКЛЭР ВЭ ИЧМЭКЛЭР

Эрзаг мэхсуларынын элдэ едилмэсий вэ һазырланмасынын гэдим тархи вардыр. Инсанлар эмэк фэалижэтийнэ мэхэз гида ахтарыб тапмаг ишиндэн башламышдыр. Илк эмэк алэтлэри дэ мэхэз бу мэгсэдэ хидмэт етмишдир. Өлкөмизин эн гэдим инсан дүшэркэлэриндэн бири олан Азых мағарасынын тапынтылары олан гэдим эмэк алэтлэри сүбүт едир ки, вэтэнимизин илкин сакинлэри гида элдэ етмэк ишинэ һэлэ 1,5 милжон ил бундан эввэл киришишлээр (М. Үүсејнов). Мэхсулдар гүвшвэрлийн тэдричи инкишафы, эмэк алэтлэрийн тээмиллэшмэсий өтэн минилликлэр өрзиндэ гида мэхсуларынын элдэ едилмэсий вэ һазырланмасы саһэснндэ дэ бөйж дэжишикликлэрэ сэбэб олмушдур. Азэрбајчан тэбиэтинийн маддийн нэ'мэлтээр боллууга, халгымызын эмэксевэрлий, бүтүн дикэр маддийн саһэлэрийн олдуу гими, јемэклэр вэ ичкилэрийн һазырланмасында да зэнкин, орижинал, эн'энэви кулинария мэдэнийжэтийн яратмышдыр. Өз мутэрэгги эн'энэлэрийн нэсилдэн-нэсилэ кечирмэклэ бу күнку, јүксэк инкишаф мэрхэлэснээ чатмыш мэдэнийжэтийн гэдим излэрийн чох узаг кечишлэргэдэн хэбэр верир. Она көрэ дэ мүасир халг кулинарияжына минилликлэрин эмэли тэчрүбэснин эн'энэви јекуну кими бахмаг лазымдыр.

Жемэклэр вэ ичкилэр халг һөјатынын ажрылмаз саһэсийн кими даим инкишаф етмиш, эсрлэргэдэн-эсрлэрэ, нэсиллэргэдэн-нэсиллэрэ дэжишиш, пухтэлэшшиш вэ зэнкинлэшшишдир.

Инди дүнжанын эн көзэл кулинарияларындан бири олан Азэрбајчан кулинариясы мэхэз халг јемэклэри вэ ичкилэрийн гэдим эн'энэлэрийн садиг галараг формалашмышдыр.

Азэрбајчан милли јемэклэри вэ ичкилэри өз рэнкарэнклийн вэ чох чешидлийн илэ һамынын диггэтийн чэлбэдир. Бүнларын һазырланма үсүллары вэ истифадэ гајдалары һөнгөннүүдийн бириччи нөвбэдэ тэсэррүфат фэалижэтийн нөвүндэн, онларын социал-игтисадын вэзижэтийн

дэн, һабелэ тэбии-чографи шэраитдэн вэ етник-мэхэлли эн'энэлэргэдэн асылы иди.

Чох вахт экинчийн вэ 'лэгт энэли группларынын јемэклэрийдэ мүүжжэн фэргли хүсүсийжтэлэрэ раст кэлинирд. Бириччи һөнгөннүүдийн групплары экэр биткилэрэ вэ тэрэвээз мэхсулларына үстүнлүк верирдилээрсэ, малдарларын күндэлий јемэк тэлэбатыны сүд вэ эт мэхсуллары тэшигилдирди.

Эн'энэви милли јемэклэрийн һазырланмасы һөнгөннүүдийн ичтимаи һөјатындакы фэрглэргэдэн чох асылы иди. Жохсул айлэлэрдэ истифадэ олунан гида мэхсуллары бэсит харakter дашыдьбындан, бурада гидаланма калорилийн чох ашагы сэвижжэдэ иди. Варлы адамларын мэтбэхиндэ исэ мүхтэлиф чешидли лээз хөрөклэр һазырланырыннишаф етдирilmэснндэ һөнгөннүүдийн бу ичтимаи тэбэгэснин ролу бөйж олмушдур.

Жемэклэрийн мүхтэлифлийн вэ зэнкинлийн истифадэ учун нэээрдэ тутулан мэхсулларын кэмижжэт вэ кејфижэтийндэн, һабелэ ону һазырлајанларын бачарыг вэ габилижжэтийндэн чох асылы иди.

Эрзаг мэхсуллары бир гајда оларааг ики тэркибдэ групплашдырылды:

А) битки мэншэли мэхсуллар: 1) чөрөк мэхсуллары; 2) мејвэ тэрэвээз мэхсуллары.

Б) Нөјван мэншэли мэхсуллар: 1) эт хөрөклэри; 2) суд мэхсуллары.

Битки мэншэли јемэклэр ичэрийндэ тахыл мэхсуллары мүһүм јер тутурдур.

Азэрбајчан Шэргин эн гэдим өкинчилик өлкэлэрийн дэн бири олдууғундан, археоложи материалын тэсдиг иетди кими, бурада өкинчилик мэхсуллары һэлэ Неолит дөврүндэн кениш јајылмышдыр. Эн чох ишлэнэн тахыл нөвлэрийн буғда, арпа, чэлтий, һабелэ гисмэн гарғыдалы вэ дары иди. Адлары чэкилэн тахыл мэхсулларын—бириччи нөвбэдэ буғданы дэн налында да истифадэж јааралы вэзижжээ кэтирмэж мүмкүн иди. Ондан говурга вэ һэдик һазырлајырдылар. Тахылы эн чох ун вэ јарма шэклиндэ истифадэ едирдилэр.

Бу мэгсэдлэ гэдим унүүтмэ васитэлэри олан һөвэнж дэстэ, киркирэ (эл дэжирманы) кениш тэтбиг олунурду. Тэдгигатлар нэтичэснндэ мүүжжэн олунумушдур ки, һэлэ өкинчилийн мејдана кэлдий дөврлэргэдэн јерли һөнгөннүүдийн вэ јарма өлдэ етмэк техникикасна бэлэд олмушдур

(Т. Бүнжадов) Илк орта эсрләрдән Азәрбајҹан әһалиси су дәјирманларындан (ири чархлы вә пәрли), Абшеронда исә јел дәјирманы вә һөјвәнларын күчү илә һәрекәтә қәтирилән дәјирманлардан да истифадә етмәјә башламышылар. Су дәјирманлары бир гајда олараг чај қәнарларында вә архларында үстүндә тикилирди.

Үјүдүлмүш тахылдан эсасән چөрәк биширилмәсіндә, ун ҳөрәкләринин һазырланмасында вә рәнкарәнг гәннады мә’мұлатларының дүзәлдилмәсіндә истифадә олунурду. Чөрәк бүғда, арпа, гарғыдалы вә дары унундан биширилди. Бүгдадан башга галан тахыл һөвләриндән әлдә едилмиш ундан биширилән چөрәкләре «чад» дејирдиләр. Бүгда ун арпа унунун гарышыны «кәрдијар» адландырырдылар. Хәмириң һазырланмасы, яйылмасы вә онлара бәзәк вурулмасы вә биширилмә васитәләрини өјрәнмәк үчүн етнографик материалларла жанаши, XV—XVIII әср сәјјаһларының язылы мә’лumatлары, набелә археологи тапынтылар мүнүм мәнбә ролу ојнајыр. Хәмириң һазырланмасында вә چөрәк биширилмәсіндә башлыча олараг ағачдан дүзәлдилмиш габбагачлардан истифадә олунурду. Хәмириң јоғурмаг вә چөрәк бишириләр үчүн тәкнәтабаг, әләк, охлов//галах, дуваг, гулаглы фырчын, әрсин вә с. әмәк васитәләри тәләб олунурду. Хәмириң дүзәлдиләркән, онун гычгармасыны сүр’этләндирмәк үчүн хәмирә, балаты, ачытма, адланан маја һөвләриндән истифадә едилди. Ачытмасызы јоғрулмуш хәмириң гычгармыры вә кеч насылә кәлирди, һәм дә биширилдикдән соңра ону узун мүддәт үчүн сахламаг мүмкүн олмурду; о, тез гурујур вә кифләнирди. Маја вурулмуш хәмириң 2—3 saatdan соңра насылә кәлдикдә ону әрсинлә хырда һиссәләрә бөлүб, дуваг вә ja дөрдәјаг үзәриндә күндә дүзәлдиг յаярылар.

Чөрәкбиширмә васитәләри әһалинин тәсәррүфат фәалијәтинин нөвүндән асылы олараг мүхтәлиф иди. Малдар әһали башлыча олараг сачла, отураг экиничи әһали исә күрә вә тәндирдә چөрәк биширирди. Фырны, сәнкәк вә бу кими күрә һөвләри Азәрбајҹаның Нахчыван, Ширван вә Кәнчә зоналарында яйылмышды. Күрә چөрәкләри ичәрисинде сәнкәк چөрәжи хүсусилә кејијәтли биширилди. Күрәнин چөрәк биширилән һиссәсінә хырда чај дашлары—чынгыл дөшәндијүндән бурада биширилән چөрәјә дә сәнкәк چөрәжи ады верилмишdir. Азәрбајҹаның шимал-шәрг зонасында жаҳын вахтлара гәдәр кил сачлардан да چөрәкбиширмә васитәси кими

истифадә олунурdu (В. Эһимәдова). Умумазәрбајҹан мигjasында эн кениш яјылмыш чөрәкбиширмә васитәләрinden бири дә тәндир олмуштур. Онуң нағында жүхарыдақы фәсилдә әтрафлы мә’лumat верилмишdir. Тәндирдә биширилән چөрәкләrin үзәринә ja әллә, ja да нахышлар вурулурdu. Тәндирдән چөрәжи ja әллә, ja да тыра вә յаҳуд тәндир коғасы васитәсилә чыхарырдылар.

Бүгда унундан, набелә мүхтәлиф гәннады мә’мұлатләры—шәкәр چөрәжи, һаљва, тәрәк, баллыбады, бадамбұрма, тәрһалва, шорғоғал, паҳлава, шәкәрбұра, бамијә, набелә кәтә, көмбә, гатлама//биши, фәсәли кими әрзаг мәһсуллары һазырлајырдылар. Азәрбајҹан мәтбәхинде үмумијәттә ачытмалы тәндир вә сач چөрәжинә (бозламач), јуха, фәтир, лаваш, көкә вә фырын چөрәжинә тез-тез раст кәлинирди.

Адәтән چөрәк һәр бир айлә үчүн 3—7 күнлүк мүддәтә биширилди. Бунуна белә Нахчыван зонасында узун мүддәт үчүн (3—4 айлыг) лаваш һазырланырды. Бир гајда олараг چөрәжи гадынлар биширилдиләр. Лакин күрәдә چөрәкбиширән хүсуси адамлар (кишиләр) варды ки, бунлара «шатыр» дејирдиләр.

Үндән тәкчә چөрәк дејил, набелә мүхтәлиф хәмириң җөрәкләри дә һазырлајырдылар. Бунлара мисал олараг хәнкәл, хәшил, гујмаг, умач, әриштә ашы, әриштә истиси, һәси (гынды) вә с. кәстәрмәк олар. Белә ҳөрәкләр ән чох гышда, илин сојуг вахтларында гәбул олунурду. Бә’зи сојугламыш адамлара мұаличә васитәсі кими гара умач (әвәликли) бишириб веридиләр. Ун ҳөрәкләри ичәрисинде хәнкәл хүсуси јер тутурду. О, һәм сулу, һәм дә гуру олмагла ики нөвдә һазырланырды. Сулу хәнкәл һазырланаркән, бу мәгсәдлә назик яйымыш жухраны квадрат шәклиндә (2×2 см) дөграјыб, газанда гајнамагда олан сујун ичәрисинә төкүрдүләр. Бунуна жанаши ораја әдвийјат (истиот, туршу вә с.) да атырдылар. Чох заман белә хәнкәлин ичәрисинә дөш эти дә дөграјыб төкүрдүләр. Она көрә дә о, чох дадлы вә яғлы олурду. Бу чүр хәнкәлә «гашыг хәнкәли» дә дејирдиләр. Гуру хәнкәлин жуҳасы да ejni гајдада (лакин бир гәдәр ири һәчмәдә) дөграныб суја төкүлүрdu. Хәнкәл бишдикдән соңра онун сујуну ашсузәнлә сүзүрдүләр. Хәнкәли бошгаблара чәкиб, онун үстүнә әтдән һазырланмыш яғлы хуруш әлавә едир вә յаҳуд да бу мәгсәдлә гурутдан истифадә едирдиләр. Газах гәзасын-

да кениш жајылмыш бу ахырынчы хәнкәл «гурут хәнкәли» ады илә таныныр. Ун хөрекләри ичәрисинде өз биширилмә үсулuna көрә ән садә, лакин ән әзијјәтли хөрекләрдән бири хәшилдир. Бишириләркән, демәк олар ки, онун ичәрисинде ун, су вә дүздан башга неч бир шеј олмур. Бунун үчүн газанда гајнадылмагда олан суја ун тәдричән елә сәпилмәлиди ки, о, суда јумурланашиб хырда дәнәчикләр (пут) әмәлә кәтирмәсин. Одур ки, ун төкуләркән, ону јаваш-јаваш гарышдырмаг лазым қәлир. Күтлә гатылашынчајадәк ун төкулмәси давам етдирилирди. Там гатылашдырга вә пут әмәлә қәлмәси мушаһидә едилмәдикдә, охлову чыхарыб гајнаманы давам етдирирдиләр. Соңра газаны очагын үстүндән көтүрүб јерә гојур вә хәшили јердә јенидән мөһкем гарышдырылдылар. Бу процес бир нечә дәфә тәккәр олунурду. Хөрек һазыр олдугда, ону бошгаблара чәкиб жајыр вә ортада дүзәлдилмиш чухура бәкмәз вә ja бал, кәнарларына исә әридилмиш јаф төкүб јејирдиләр. Умач биширилмәси үчүн әввәлчә газанда су гајнадылыр; ун әләниб тәмизләнir вә онун үзәринә чөмчә илә гајнадылмыш су чиләнир. Соңра су вурулмуш ун әллә овшудурулур вә кичик күрәчикләр шәклинә салыныр. Бу процесдән соңра умач јенидән әләкән кечирилир. Әләкәдә галмыш хырда хәмир күрәчикләри бир баша газана башалдылыр. Бә'зән белә умача сүд гатыр вә гара әвәлик дә дөграјыб төкурдүләр.

Әриштә истиси биширмәк үчүн әввәлчә хәмир јогрулуб һазырланыр вә ону јуха шәклиндә назик жајылар. Жајманы узунсов формада үст-үстә гатлајыб, 0,3 мм енинде дөграјыб газанда гајнаjan суja төкүрләр, Газана һабелә соғандаг да әлавә едирдиләр. Бә'зән гуру әриштәдән плов да биширирдиләр. Бу мәгсәдәлә кәсилмиш әриштәни күнүн алтында гурурдур вә сачын ичинде говурурдулар. Говурулмуш әриштәни узун мүддәт әрзиндә сахламаг да мүмкүн иди. Аш биширмәк үчүн бу чүр әриштәни суja төкүб гајнадырдылар. Әриштә бишдикдә ону ашсүзәндән кечирирдиләр. Сүзүлмуш әриштәни јенидән газана јығыр вә үстүнә јаф төкүб дәмә гојурдулар. Бә'зән дәмләнмиш ашын алтына јумуртадан газмаг да дүзәлдib гојурдулар.

Бу јемәкләрдән әлавә ундан бамијә дә һазырлајылар. Бунун үчүн хәмири јафла јогурурдулар. Бундан соңра хәмирдән узунсов формада бүкмәләр дүзәлдib тавада гызардылар. Ундан әјирдәк дә биширирди-

ләр. Бунун үчүн әввәлчә хәмирдән јуха һазырланаыр, сонра ону бүрмәләйиб дәрдкүңч ногул шәклиндә дөграјырдылар. Һәмин дөграңмыш һиссәләри тавада јағын ичинде гызардылар. Бамијә вә әјирдәк ән чох мәрасим јемәкләри сајылмагла бајрамгабагы һазырланаырды.

Ләнкәран зонасында ундан «шытни» адланан хөрек нөвү дә биширилирди. Шытни биширмәк үчүн унда жаңашы, јаф вә суд дә тәләб олунурду. Бунун үчүн уну әләдикдән соңра ону сүдлә гарышдырыб дуру сыйыг шәклинә салырдылар. Бу гарышығы тавада әридилмиш јағын ичәрисинә төкүб назик фәтир сајағы хөрек әлдә едирдиләр. Бу јемәјин үзәринә чох заман шәкәр тозу төкүб јејирдиләр.

Бүгән тәккә ун формасында дејил, јарма вә дән формасында да ишләдилерди. Јарма әл дејирманында (киркирәдә) чәкилдикдән соңра, ондан шорба, сүдлү плов вә чәкмә биширирдиләр. Ба'зән говургадан да јарма чәкирдиләр. Белә јармаја бәкмәз, бал вә ja шәрбәт гарышдырыб говут дүзәлдирдиләр. Ләнкәран зонасында белә јармаја бир гәдәр дә дүjү гатыб плов биширирдиләр. Гышда биширилән белә јарма плову гуру баљыгла јејилирди. Тахыл дән һалында истифадә едилдикдә ондан һәнимашы, һәдик вә сәмәни биширир вә говурға говурурдулар. Һәдик биширмәк үчүн буғадан әлавә нохуд, гарғыдалы вә лобја да тәләб олунурду. Гышда ләззәтли јемәк нөвү кими гәбул едилән һәдик јени диш чыхаран ушагларын шәрәфиң биширилән мәрасим јемәји кими дә истифадә едилерди.

Азәрбајҹан милли хөрекләринин хејли һиссәси дүjү мәһсулларындан һазырланаырды. Плов үчүн ајрыча һазырламыш ашгаранын (мусәммә) нөвүндән асылы оларға, онларча плов нөвүнүн ады чәкирләр: говурма-плов, дәјмә-дәшәмәли-плов, гијмә-плов, тас-кабаб-плов, шилә-плов, чыгыртма-плов вә с.

Чәлтик дејүлүб тәмизләндикдән соңра, ондан халис тәмиз дүjү, кәсмә-хырда вә сулуф алынырды. Кәсмә дүjүнү киркирәдә дејүб ун һалына салан ел гадынларымыз һәмин ундан «луку» адланан лаваш биширирдиләр. Бунун үчүн дүjү унундан хәмир јогурурдулар. Хәмирин јогурулмасы заманы бураја јаф, шор вә суд дә гатырдылар. Шор вә суд гатылмыш луку өз дадына көрә ади лукудан фәргләнирди. Касыб аиләләр чох ваҳт лукуну су илә јаван биширирдиләр. Тахыл олмајан евләрдә луку чөрәji әвәз едирди. Дүjү учундан һәмчинин ду-

ру хөрөклэрин һазырланмасында да истифадэ едилрди. Дүүж унундан суда вэ суддэх оорра (һэси) биширирдилэр. Һэлэх диш чыхармамыш ушаглар вэ гочалар үүчин эксөрөн белэх јемэклэр биширилирди. Дүүж унундан «чангур» адланан јемэх нөвүү дэх һазырланырыдь. Газана вэ ја чөлмөжэх элэнмиш дүүж унунада бир гэдэр эринмиш яф вэ суд элавэх етийдэн сонра ону мөхкэм гарышдырырдылар. Бундан сонра ону сахсыдан дүзэлдилэн чангур тавасында һиссэ-һиссэ биширирдилэр. Чангуриний бир үзү гызардыгда, ону эрснелэх о бири үзүнэ чевирирдилэр. Лэнкэран гадынларынын бајрам сүфрэсндэх чангур севимли бир јемэх нөвүү кими хүсуси јер тутурду.

Плов назырламаздан эввэл дүүжүү артылашиб ильг суда јујурдулар. Плов галајлы мис газанларда, Лэнкэран зонасында исэх чөлмөклэрдэх биширилирди. Јашлы сакинлэрин фикринчэх, чөлмэхдэх биширилэн плов даха дадлы вэ лэзээти олурду. Дүүж јујулдугдан сонра ону су долдурулмуш газана төкүб очагын үстүнэ гојурдулар. Дүүж јумшаланд газаны очагын үстүндэн көтүрүрдүлэр. Ону ашсүзэндэн кечириб плову судан аярырдлыар. Һэлими тамам ахыдлыш, јарыбишиш дүүжүү јенидэн чөлмөжэх долдуруб, онун ағзыны мөхкэм гапажыр вэ вам јанан очагын үстүнэ дэмэ гојурдулар. Дэмэ гојулмаздан эввэл, экэр газмаглы плов биширилмэсийн эзэрдэх тутулурдуса, онда газанын дигинэ бир гэдэр яф, төкүр вэ ораја бир кэфкир дүүж атырдылар. Бураја бир гэдэр ајран, зэ'фэран вэ јумурта да элавэх едилрди. Газмаглы пловлар эн чох бајрам күнлэриндэ вэ набелэ гонаг үчүн һазырланырыдь. Чүчэ-плов бишириллэркэн газана пловун алтына газмаг эвэзинэ тојуг-чүчэ гојурдулар. Пловлар һеч дэх һөмишэх халис дүүждэн һазырланмырыдь. Дүүж бэ'зэн дикэр дэнли битки нөвлэри дэх гарышдырырдылар. Мүхтэлиф битки нөвлэриндэн һазырланан пловлар өз дадына көрэх ади пловлардан фэрглэнэрирди. Мэсэлэн, мэрчи плов биширмэх үчүн эввэлчэх мэрчини тэмизлэх газана төкүр вэ јалныз о јумшаландан сонра газана дүүж элавэх едилрди. Бу гарышыг һэм дэх 1:2 нисбэтиндэх олмалы иди. Мэрчи плов ади плова нисбэтэн даха чох яф тэлэх едирди. Пахла плов да өз һазырланма технолокијасына көрэх мэрчи пловдан фэрглэнэрирди. Пахла плов һэм јашыл, һэм дэх гуру пахладан һазырланырыдь. Јазын ахыры вэ јајын эввэллэриндэх тээзэх дэрилмиш јашыл пахла илэ дүүжүү бир-биринэ гарышдырыр вэ бураја шүүж дэх элавэх едилрди.

Гуру пахладан биширилэн плова шүүж элавэх олунмурду. Гуру пахланы дүүжэх гатмаздан эввэл, ону суда мөхкэмчэх исладыб јумшалдырылар. Гуру пахла плов сүфрэж гуру балыгла бирликдэх верилирди. Пловун дикэр јајымыш нөвлэриндэн бири дэх бораны пловудур. Бу плов нөвүү илин мүхтэлиф фэсиллэриндэх күнорта јемэх шэклиндэх һазырланырыдь. Бораны плову биширмэх үчүн, эввэлчэх, бораныны дилимлэх габығыны соурлар. Хырда-хырда доғранмыш бораныны дүүж илэ гарышдырыб газана јығырлар. Буреја бир-ики баш соған да доғрајырлар. Даха сонра газана бир гэдэр су элавэх едих очагын үстүнэ гојурлар. Бораны плов сүфрэсндэх дэх гуру балығын олмасы мэслэхэх көрүлүрдү.

Лобја плов бишириллэркэн эксөр һалларда аж лобјадан истифадэх олунурду. Аж лобја плов эн чох пајыз вэ гыш ајларында биширилирди. Лобја плов өз биширилмэх технолокијасына көрэх бир нөв мэрчини плова бэнзээрирди. Бунун үчүн лобјаны эввэлчэх јахыша гајнадыб јумшалдырлар. Сонра ону дүүж илэ бирликдэх газана төкүрдүлэр. Пловун һазыр олмасы дүүжүүн биширмэсийн илэ мүэжэн олунурду.

Күнчүт плов биширилмэсийн үчүн күнчүт, дүүж вэ аж лобја тэлэх олунурду. Бунун үчүн аж лобја эввэлчэх газанда гајнадылыр, күнчүт исэх сачда говрулдугдан сонра табага төкүлүб дашла эзилирди. Лобјаны сујууну сүзүүдэн сонра дөйүлмүш күнчүтүү онунда гарышдырырдылар. Газана дүүж вэ су да элавэх едих очагын үстүнэ гојурдулар. Бэ'зэн күнчүт олмадыгда ширин бораны түмларыны говуруб дөйүр, габығыны чыхарыр вэ ондан күнчүт эвэзиндэх истифадэх едирдилэр. Белэ пловлара дэнэ плов дејирдилэр. Дэнэ пловлар өз дадына көрэх күнчүт пловлардан һеч дэх кери галмыйрды. Ону адэтэн пајыз вэ гыш ајларында биширирдилэр. Үмумијэлтэлэх, Азэрбајҹан мэтбэхиндэх 50-дэн артыг плов нөвүү биширилирди. Һэр бир плов нөвүү үчүн хүсуси ашгара һазырланырыдь.

Јерли әналинин мэтбэхиндэх эхэмийжэтийн дэрэчэдэх тэрэвээз, мүхтэлиф мејвэчэт, набелэ јабаны биткилэрдэн дэх кениш истифадэх олунурду. Мөвсүмдэн асылы олараг сүфрэж бостан биткилэри гарпыз, јемиш, хијар вэ с. дэх верилирди. Рэнкарэнх хөрөклэрин һазырланмасында памидор, соған, бадымчан, бибэр, картоф, кэлэм, кек, турп вэ с. тэрэвээз нөвлэри дэх ишлэдилрди.

Азәрбајҹан тәбиәти һәр чүр јабаны биткиләрни ин-
кишафы учун элверишли шәрантә малик олдуғундан,
бурада сохлу мигдарда кебәләк, дөмбалан, уннуча, га-
зајағы, пәрпәтөјүн, эвәлик, гырхбуғын, јарпыз, гыжы,
гуланчар, гузугулағы, чинчилим, чириш вә с. јемәли
битки нөвләри тәдәрук олунурду. Адлары чекилән бу
јабаны битки нөвләриндән мұхтәлиф вахтларда тәр вә
гүрүдүлмүш вәзијјәтә, чиј вә биширилмиш һалда ис-
тифадә олунурду. Мәсәлән, халг тәбабәтиндә сојугдәј-
мә вә ескүрәје гарышы башлыча муаличә васитәси кими
ишиләдилән әвәлији јаз вә јај ајларында топлајыб, он-
дан һөрүк дүзәлдиб гүрүдүр вә гыша сахлајырдылар.
Бу мәнада аранда битән әвәлије нисбәтән дағ әвәлији
даһа хејирли иди. Лазым олдуғда ону гајчы илә хыр-
да-хырда дөграјыб исладыр вә унлу хөрәкләrin биши-
рилмәсindә истифадә едирилдәр. Бә'зи биткиләри исә
(исианаг, пәрпәтөјүн вә с.) суда гајнадыб сыйхы вә јағ-
да гызардыб јеирдиләр. Көбләк вә донбалан да јағда
гызардыларды. Чинчилим, газајағы, уннуча, гырхбуғын,
јарпыз, чириш вә с. биткиләрдән исә довға вә кәтә (көј
гутабы) биширилмәсindә истифадә олунурду.

Азәрбајҹан мәтбәхиндә бајрам сүфрәләriné хурма,
кишмиш, гоз, фындыг, шабалыд, пустә, бадам, алма,
армуд, һејва, нар, вә с. мејвәчат нөвләри дә чыхарылыр-
ды. Киләмейвә биткиләриндән үзүм һәм тәзә һалда,
һәм дә дошаб, ағбора вә үзүм ширәси дүзәлтмәк јолу
илә истифадә едирилди. Туршмәз мејвәләрдән (алча,
зогал, кавалы) лаваш да дүзәлдирдиләр. Бунун учун он-
лары ири газанларда гајнадыб, чәрдәйини вә габығы-
ны қәнәр едир, гаты сыйыг формасында галан күтләни
ири һәчмли тешт, сини вә мәчмәјиләрә сузуб гүрүдур-
лар.

Азәрбајҹан кулинаријасында битки мәншәли јемәк-
ләрлә җанашы, гуш этиндән дә кениш истифадә олунур-
ду. Бу мәгсәдлә истәр ев гушлары вә истәрсә дә ов
гушлары кара кәләри. Чөл гушлары эсасен тышда
овландығындан гуш этиндән һазырланан јемәкләр дә
эсасен гыш мөвсүмүнә тәсадүф едири. Гуш плов һа-
зырлама технолокијасына көрә чүчә пловдан фәрглә-
нири. Белә ки, бу пловун јаванлығы билаваситә газан-
да, дүйүнүн өз бухары һесабына бишир. Бунун учун чөл
күн бу вәзијјәтә сахлајырдылар. Бу просес ғушун тама-
кун бу вәзијјәтә сахлајырдылар. Бундан соңра ону дәмә гојулмуш
қәтирилмәсі дејилир. Бундан соңра ону дәмә гојулмуш

пүјүнүн алтына гојуллар. Адәтән, чөл гушларында спе-
цифик иј олдуғундан, гадынлар бу ији қәнар етмәк мәг-
сәдилә ону һәм дәмәдә сохлајыр, һәм дә бу мүдәт
әрзинде җанмасын дејә, газаны очағын үстүндә тез-тез
фырлајырдылар.

Фисинчан плов да гуш этиндән һазырланырды. Бу-
нун учун баш соғаны хырда дөграјыб јағда гызардыр-
дылар; бураја кәрраф, гашгалдаг вә јаҳуд чөл өрдәйи-
ни дөгранмыш эти дә әлавә олунурду. Хөрәје бир кир-
вәнкә гоз ләпәси дә әзиб төкүрдүләр.

* * *

Јерли әналиниң тәсәррүфат мәнишәттәндә әкінчиликлә
җанашы, малдарлыг да мүһүм рол ојнамышдыр. Мәһ-
буна көрә дә Азәрбајҹан мәтбәхиндә малдарлыг мәһ-
суллары әһәмијјәтли јер тутмушшур. Ағарты мәһсуллара-
(јағ, суд, гатыг, гајмаг, шор, ајран, пендир вә с.)
дикәр јемәк нөвләри илә җанашы сүфрәләрин эсас ја-
ванлығы сајылышы. Ф. Еңкелсин көстәрдији кими, һә-
лә Неолит дөврүндә һејванларын әһлиләшдирилмәсі
инсанлара «суд вә суд мәһсуллары шәклиндә јени, тәр-
кибчә азы этә бәрабәр олан бир јемәли шеј вермиш
олду»¹.

Јени дөгмуш һејванын бириңчи суду «агыз» адла-
ныры. Ону биширилдә чох дадлы вә ләззәтли јемәк
иңевү әлдә едирилди. Шаһсевәнләр арасында буна «кә-
тәмәз», Губа зонасында «кәләкә», Алрым зонасында
«агыз булатасы», Нахчыванда «кәләкә», Азәрбајҹанын
дикәр зоналарында исә садәчә «агыз» дејилирди. Кәтә-
мәз һазырламаг учун ағыз сүдүнү газана төкүб, очағын
үстүндә гајнајана гәдәр булајылар. Бә'зи јерләрдә она
бир гәдәр дуз да атырлар. Ағыз дәләмә сајағы бәрки-
јәркән, газаны очағын үстүндән көтүрүб јерә гојуллар.
Кәтәмәзи бычагла хырда һиссәләрә дөграјыб, чөреклә
јејирләр. Дөл кампанијасы заманы сохлу кәтәмәз би-
шириб, ширинлик әләмәти олараг, онун бир һиссәсүни
гоһум-гоншулара пај веририлдиләр.

Ағыз сүдүндән сулух вә шан-шан да биширилдиләр.
Сулух һазырламаг учун јаҳши јујулуб тәмиләнмиш

¹ Ф. Еңкелс. Мәјмунуи инсана чөврилмәсі процессингә әмәјин
ролу.—К. Маркс вә Ф. Еңкелс. Сечилмиш эсәрләри, II ч., Бакы,
1953. С. 80—81.

чифтин-этәнәнин ичәрисинә ағыз сүдү төкүб ону очагдақы көзүн алтына басдырылар. Бир мүддәтдән соңра тәзә пендир тамы верән бишмиш сулуғу көзүн залтындан чыхарыб јеирдиләр. Гарабағда Кәбирилә вә Овшар тајфалары ағыздан «шан-шан» адланан хөрек дә һазырлајырдылар. Бунун үчүн тәхминән бир литр ағыза бир овуч ун гатыб, ону әввәлчәдән бир гәдәр яғ суртулмуш сачын ичәрисинә төкүр вә очағын үстүнә тојурдулар. Хөрек бишәркәи, о, дешик-дешик олмуш мәсамәли јуханы хатырладырды; она көрә дә она шаншан деирдиләр.

Ағыздан соңра 2—3 күн әрзиндә сағылан сүд ширәли, јапышган сајағы маје олдуғундаи, ондан булама һазырлајырдылар. Бу сүд мәһсулуна она көрә белә ад ве-рилмишdir ки, ону очағын үстүндә арасыкәсилмәдән бишәнә гәдәр булајырдылар ки, чүрүмәсин. Бишәркәи о, гатылашыб сарымтыл дәнәвари күтләјә чеврилирди.

Гатыг әлдә етмәк үчүн биширилмиш сүдү сағым һәрарәти нормасында сојудурдулар. Һәрарәтин нормал вәзијјетини сағ әлин чечәлә бармағы илә јохлајырдылар. Чалынан сүдүн мигдарындан асылы олараг сүдә бир гәдәр чаласы//маја гатырдылар. Чалынмыш гатығын үстүнү исти бир шејлә басдырырдылар ки, ујушма процесси тез баша чатсын. Јајда 3—4, гышда исә 5—6 саатдан соңра гатыг һазыр олурду. Бә'зән сүд узун мүддәт исти бир јердә галдығындан, өз-өзүнә ујушурду. Бу чүр-гатыға «шејтан гатығы» деирдиләр.

Һәр күн чалынмыш гатығын бир һиссәсини аиләнин тәләбаты үчүн истифадә едир, галаныны еймәjә вә јаҳуд тәжәнә төкүб, иәмидә сахлајырдылар. Тәхминән бир неһрәлик јығынты әлдә едилдикдән соңра, ону чалхайыб яғ алышылар.

Азәрбајчанда үч нөв неһрәдән истифадә едилди мә'лумдур. Гәрб рајонларда—мешә материалы бол олан әразијәрдә ағач неһрәләр кениш јајылмышды. Шималшәрг рајонларда кил күп неһрәләрә үстүнлүк верилирди. Дәри неһрә исә «чалхар» ады илә Нахчыванда, һабелә көчмә вә тәрәкәмә тәсәррүфатлар дахилиндә јајылмышды. Кил неһрәләрин боғаздан азачыг ашағы һиссәдә үфүги вәзијјетдә јерләшән гулпу вардыр. Гулпуң алтында, неһрәнин енли габарыг диварында, бир см диаметрә малик дәлик вардыр. Яғ әмәләкәлмәни сүр'этләндирмәк мәгсәдилә күпүн ичәри диварларында хырда бармагчылар да дүзәлдилерди. Бу чүр неһрәләр

ашағыда көстәрилән үсулла чалханыр: неһрәнин үчдә ики һиссәсинә гәдәр гатыг вә ja гајмаг долдурубы, ағзыны селә илә мәһкәм бағлајырлар. Соңра ону јаны үстә, гулпу јухарыja јөнәлмиш вәзијјетдә јерә салынмыш дәшәкә үзәринә үзадырлар. Неһрәнин гуллундан тутан гадын ону бир saat әрзиндә јыргалајыр. Яғын әмәлә қәлмәсисини јохламаг үчүн һәрдән бир гулпун алтындақы дешикдән неһрәјә гамыш чубуг салырлар. Гамышын үзәринә яғ дәнәләри отурдугда, неһрәни астача силкәләјәрек, яғы бир јерә топлајырлар. Соңра неһрәни галдырыб селәни ачыр вә ајранын ичәрисиндә олан яғ топаларыны эллә чыхарырлар.

Неһрәнин даһа кениш јајылмыш иккىни нөвү дәри неһрәләрdir. Бу чүр неһрәләри бә'зән ағач неһрәләр кими асма вәзијјетдә чалхалајырлар. Күман едилди кими, тулаг/дәри неһрәләр кил неһрәләрдән ағач неһрәләрә кечид дөврүнүн әмәк аләти олмуштур (Т. Бүнжадов).

Неһрәнин үчүнчү нөвү олан ағач неһрәләр јонулмуш бүтөв ағач көвдәсіндән һазырланырды. Онун учларыны таҳта парчасы илә мәһкәм бағлајыб, үстүндән гоша дәмир гуршаг кечириләр ки, башлыг мәһкәм дајансын. Неһрәнин узунлуғу 1,5—1,7 м, ен кәсији 35—40 см олурду. Неһрәнин үстүндә, там ортада 10—15 см-лик данәрәви дәлик вардыр. Ағач неһрәләри чалхамаздан әввәл, онун һәр икى башына сичим бағлајыб үчајаглы чатмадан үфүги вәзијјетдә асырдылар. Бу чүр вәзијјетдә неһрәни бир вә ja ики гадын чалхаярды. Неһрәдә лазымы һәрарәти сахламаг үчүн ораја каһ илыг, каһ да сојуг су төкүрдүләр. Неһрәнин үстүндәки енли дәликдән яғ дәнәчикләринин әмәлә қәлмәсисини мұшаһидә етдикдән соңра, неһрәни еһмаллыча силкәләјәрек, орадакы яғ дәнәчикләрини бир јерә топлајырдылар. Даһа соңра неһрәни чатмадан ачыб јерә гојур вә яғы орадан чыхарырдылар. Адәтән орта һәчмли неһрәдән 1,5—2 кг яғ әлдә едилерди. Әлбәттә, гајмаг неһрәсіндән даһа соҳ яғ алышырды.

Сүд мәһсулларындан гајмагла јанаши, хама вә ja чиједән дә истифадә олунурду. Хама әлдә етмәк үчүн јени сағымыш сүдү тешт вә ja тијана төкүб, ону бу вәзијјетдә бир күн әрзиндә сахлајырдылар. Буна «сәрмә» дејилирди. Бир күндән соңра сүдүн үзүндә гаты тәбәгә әмәлә қәлирди ки, бу да мәһз хама иди. Сүддән гајмаг алмаг үчүн ону әввәлчә биширмәк лазымдыр.

Бундан соңра просес хамада олдуғу кими, давам етдирилірди. Чох вахт гатығын үзүндәкі гајмағы да жығыб көтүрүрдүләр. Буна «гатығ гајмағы» дејишлирди. Бундан фәргли оларға гајмаг гатығы да мөвчуддур. Гајмаг гатығы дүзәлтмәк үчүн бир нечә күн әрзинде жығымыш чијенин ичәрисинә жени сағылмыш суд гатыбы бишірірләр вә соңра ораја чаласы төкүб ујушдурурлар. Гајмаг гатығыны ади гатығдан фәргләндирмәк үчүн, чох вахт ахырынчыя «гара гатығ» дејириләр. Азәрбајчанын бәзи рајонларында ади гајмагдан фәргли оларға гаты гајмаг да назырлајырдылар. Бунун үчүн гајмаглы суды очагын үстүнә гојуб ара вермәдән гарыштырырдылар. Бу әмәлийјат суд бухарланыб тәхмиңен өз чәкисинин жарысыны итиринчәјәдәк давам етдирилірди. Гатылашмыш бу чүр күтләни јерә гојуб сојутдугда гаты гајмаг әмәлә қәлирди. Қәбири тајфасы бу чу р гајмаға «суд башы». Бакы ғәзасы әналиси «көпүклю гаты гајмаг» дејирилди. Ңәмин гајмаға ахырынчы ад она қөрә верилмишdir ки, суд гашыгла гарыштырыларкән көпүкләнірди. Суд сојудугда исә Ңәмин көпүкләр судын үзәринде габарчылар шәклиндә галырды.

Неһрәден насыл олан ајраны гајнадыбы шор әлдә едирдиләр. Белә ки, гајнадылмыш ајран чүрүйүр вә газанын дибинә аг гаты чекүнту күтләсі жығылдырды. Ңәмин күтләни «сүзәк» адланан без торбалара төкүб сүзүрдүләр. Даһа соңра шору торбалардан чыхарыб башта бир габда дузлајыр вә узун мүддәт сахламаг үчүн чылгыя вә ja мотала жығырдылар. Ајрандан сүзмә дә әлдә едирдиләр. Бунун үчүн ајраны чүрүтмәдән торбаларға төкүб сүзүрдүләр. Бир нечә күн әрзинде сүзәкдә галан ајранын тәркибинде олан су тамамилә сүзүлүб чыхаралырды. Ејни үсулла гатығдан да сүзмә дүзәлдирдиләр. Ајран сүзмәсіндән жумурта бөјүклюйнде, гыш тәдарүк мәгсәдилә гурут да назырлајырдылар. Хәнкәл, гурут аши, қәләчөш кими хөрәкләр бишириләркән гурутдан истифадә олунурду. Истифадәдән габаг гурутты ахшамдан исти суја гојуб жумшалдыр, соңра исә ону габын диварларына сүртмәклә әзир вә тамамилә дуру мәһлүл һалына салырдылар.

Суд мәһсулларындан ән чох жајыланы «касыбларын жаванлығы» олан пендир олмуштур. Хамасы чәкилмиш сүддән назырланмыш пендир үзсүз, хамасы алынмамыш сүддән дүзәлдилән пендире исә үзлү пендир дејишлирди. Пендири башлыча оларға гојун сүдүндән назырлајыр-

дыштар. Бунуила белә жазылы мәнбәләрин вә етнографик мұшағындағын тәсдиғ етдижи кими, Азәрбајчанын гојунчулуг тәсәррүфаты аз жајылан зоналарында кечи, инәк, һәтта чамыш сүдүндән дә пендир назырлајырдылар. Пендири әлдә едилмәсі үсулу тәхминән һәр јердә ejni олмуштур. Белә ки, илыг суде маја гатыбы ону ујушдурурдулар. Пендири мајасы назырламаг үчүн илк нөвбәдә нејван гурсағы тәләб олунур. Һәлә суд әмән, отухмамыш гузу вә ja бузов гурсағыны чыхарыб дузлајыр вә гурумаг үчүн евни бир күнчүндән асырдылар. Мәлumatчыларын дедијинә көрә, 3—10 күнлүк гузуларын мәдәсингәндең ән жаҳшы гурсаг мајасы алынырды. Мајаны назырламағ үчүн 2—3 л гајнадылмыш сују бир күпәј төкүр вә ораја 100—200 грам гәнд, 15—20 әдәд кишиш, бир гашыг бал, 30—50 г бүгда, бир-ики әдәд михәк әлавә едир вә дадлы олсун дејә бураја напә, кәклик оту, истиот, алча, кавалы, зогал вә башга бу кими битки нөвләри дә әлавә едирдиләр. Гурсағы бу гарышығын ичинә салыб 7—10 күн мүддәтнән гычырмада сахлајырдылар. Маја әввәлчә гара рәнкә чалыр; лакин бир нечә күн галандан соңра өз рәнкини дәжишиб саралырды. Жарым стакан бу чүр маја бир пуд суду ујушдуруб дәләмәјә чевирә билирди. Бундан соңра Ңәмин дәләмә ағторбаларға төкүлүб сүзүлүрдү. Һәр торбадакы пендир ајрыча бир баш адланырды. Ики-үч saatdan соңра артыг бәркимиш пендир чыхарыб доғрајыр вә дузлајырдылар. Бир сутка әрзинде дузда галан пендир соңра чыхарыб шәровлу су олан габа дoldурур вә жаҳуд да мотал дәрисиндә сахлајырдылар. Пендири назырланмасы гајдасы һәр јердә ejni олса да, бәзи мәһалли фәргләр дә һәзәрә чарпырды. Бу мәһәлли хүсусијәтләр XIX—XX әсрин әввәлләріндә Азәрбајчанын ајры-ајры етнографик зоналарында назырланмыш пендир бир-бириндән фәргләндирмәж имкан веририди. Бу мәннада Бакы, Зуванд, Қәнчә, Газах, Гарабағ, Талыш, ләзки, Шиеван пендирләре бир-бириндән фәргләндирлирди. Шиеван зонасында маја гатылмадан хүсуси пендир нөвү дә назырланырды ки, бу да «бурма пендир» ады иләтанынырды (Г. Рәчебов). Бунун үчүн ајраны гајнадыб чүрүлдүр вә онун ичәрисинә үзү алынмыш суд гатыбы жениндән гајнадырдылар. Нәтичәдә гаты бир күтлә алынырды ки, ону әлә көтүрүб сыйхыр вә узун колбасајабәнзәр бурма пендир дүзәлдирдиләр. Пендири назырланмасындан соңра онун дәләмә сүјүну газанда гајна-

дыр вэ иэтчэдэ аг гаты күтлэ алышылар. Ону торбалаара төкүб сүзүрдүлэр. Дэлэмэ суундан алышан бу аг күтлэж «иор» дејилирди. Нор тез хараб олдуундан ону сахламаг мэслэхт көрүлмүрдү. Нор е'мал олунан кими ону дузлашиб јеирдилэр.

Сүддэн кэсмик, корамаз вэ атылама да назырлајрылар. Кэсмик өлдөр етмэк үчүн яни сағылмыш сүдэ бир гэдэр маја гатыб гајнадылар. Бу заман сүд чүрүжүр вэ аг гаты күтлэж чеврилирди. Ону торбаја төкүб сүзүрдүлэр. Бэ'зэн гатыга сүд гатыб доғрамач да дүзэлдирдилэр. Бу чүр гарышыга «корамаз» дејилир. Сүд мэхсулу кими ајрандан сәрінләшдиричи бир ички кими истифадэ едилмәклэ јанаши, ондан һәм дэ довға да биширирдилэр. Довға биширмәк үчүн ајраны газанда мүтәмади олараг булајыр вэ ораја бир овуч ун, дүйү вэ јумурта да элавә едирдилэр. Ајран гајнадығы заман газана бир гэдэр кешниш, шүүжд, испанаг вэ с. тәрәвәз биткиләри доғрајыб төкүрдүлэр. Гарышыг бир гэдэр гајнадыгдан соңра газаны очағын үстүндэн көтүрүб кәнара гојурдулар. Ајран ашы јазда јохсул айләрин эн чох севдикләри јемәк нөвү сајылырды. Ағартысы олмајан евләрә, гоншулара чох вахт ајран пајы апарылар. Довға илә бөјүк бир айләнин јемәйни ѡола вермәк мүмкүн иди. Довға учуз баша кәлдири үчүн ону мал-гарасы олан һәр кәсин евиндә тапмаг мүмкүн иди.

Малдарлығын бәшәрийјет тарихиндә ојнадығы бөյүк рол өзүнү кулинария мәдәнијјетинин инкишаф етдирилмәсindә дэ көстәрирди. Экинчилик вэ отураг малдарлыгla мәшгүл олан Азәрбајчан кәндлисисинин күндәлик јемәк сүфрәсini надир һалларда этсиз көрмәк оларды. Пајыз вэ гыш ајларында сүфрәдэ эт хөрәкләри мүхүм јер тутурду. Мұхтәлиф зијафәтләр, тој-бајрам шәнликләри зәнкин чешидли эт хөрәкләри илә тәчхиз олунурду. Һејванларын кәсилмәси, сојулмасы вэ дөграннымасы илә бир гајда олараг кишиләр мәшгүл олурдулар. Сојулмуш һејван чәмдәйини доғрајаркән, онун мүвағиғ һиссәләрини уйғун хөрәкләрин назырланмасы үчүн ајырылар. Кәсилмиш һејванын һәм этиндән, һәм баш-ајағындан (кәллә-пача//хаш) вэ һәм дэ ичалатындан истифадэ едирдилэр. Халис эт хөрәкләри ичәрисиндэ тикә кабаб хүсуси јер тутурду. Тәзэ эти шишләрә чәкиб ја мангalla, ја тәндирдә, ја да кинаредэ көз үстүндә биширирдилэр. Лұлә кабаб да бу гајда илә биширилирди. Лакин онун этини әввәлчәдән дөјүб назыр-

лајыр, она кишиши, наң, дуз вэ сумах гарышдырыб бир гэдэр сахлајырдылар. Кабаб эн чох гојунун габырга, дөш вэ бојун этиндән биширилирди. Тава-кабаб да өз назырланма технолокијасына көр лулә-кабаба бензэјир; лакин ону шишдэ дејил, адындан көрүндијү кими, тавада биширирдилэр. Бэ'зэн она јумурта да вуррудулар. Азәрбајчан гадынлары этдэн дадлы бозбаш, пити, күфтә, ҹыз-быз да биширирдилэр. Бозбаш үчүн адэтэн этин сүмүклү һиссәләриндән истифадэ олунурду. Бунун үчүн әввәлчә бозбаша төкүләчкө нохуду айрыча бир габда исладырдылар. Эт газанда гајнадығы заман нохуду ораја төкүрдүлэр. Нохуд вэ эт бир мүддәт газанда гајнадыгдан соңра, ораја бир нечә сојулмуш картоф да дограјылар. Айрыча бир габда (сапылча) соғанча дүзэлдib газана төкүрдүлэр. Бозбаш сүфрајә верилдикдә онун јанына сумах вэ дөграннымаш баш соған да гојурдулар. Күфтә бозбаш үчүн гојунун вэ ja малын буд этиндән истифадэ едилрди. Бунун үчүн газана габагчадан тәмизләнмиш нохуд төкүб, јарыбашин-чәјәдәк гајнадырдылар. Соған вэ наңә гарышдырылмаш эти дөјүб јумшалдыр вэ бураја истиот вэ дүйү дэ: элавә едирдилэр. Эдвијјат гарышдырылмаш эти јумурлајыб газана атырдылар. Адэтэн күфтә данәләри нохудун бишимәсинә из галмыш газана төкүлурду. Бундан соңра ораја сојулмуш картоф да атырдылар. Күфтә бозбашын јанында сүфрајә дуз, истиот, сумах вэ соған да верилрди. Биширилән эт хөрәкләри ичәрисиндә пити хүсуси бир иштаһла јејилирди. Пити Азәрбајчанын эн гэдим милли хөрәкләрindән бири кими таныныр. Бу хөрәк хүсуси сахсы габларда (бәрниләрдә) биширилирди. Пити биширмәк үчүн эн чох гојунун дөш этиндән вэ гујруг јағындан истифадэ олунурду. Бәрниләкэтэ вэ нохуд јары бишимаш вәзијјэтдә оларкән, ораја гијмә шәклиндә дөграннымаш соған, гујруг тикәси, алча гурусу, истиот, зә'фәран вэ сары көк дэ атылырды. Пити бишишәнә јаҳын бәрнијә картоф да доғрајырдылар. Элбәттә пити Азәрбајчан кулинаријасында хүсуси әһәмийјэт кәсб едән бир хөрәк нөвү олса да, бу һеч дэ күндәлик һәјатда һамыја мүжәссәр олан хөрәк дејилди. Пити јалныз мадди имканы јаҳшы олан айләрдә тез-тез биширилирди.

Јерли гадынлар кәсилмиш һејванын баш-ајағындан кәллә-пача бозбашы да назырлајырдылар. Бу бозбашы адэтэн сүдәмәр ушағы олан гадынлара вермәк мәслә-

хәт көрүлүрдү. Белә ки, халг тәбабәтинә уйғун оларaq кәллә-пача јемиш ананын суду көрпәнин сүмүккләринин мөһкәмләнмәсинаң көмәк едири. Бә'зән кәллә-пачаја јарма да гарышдырыб бирликдә биширирдиләр. Бу заман онун сүмүккләрини, јарма төкүлмәздән эввәл, та-мамилә чыхарыб атырдылар. Халг тәбабәтиндә кәллә-пача плову сојугдәјмәниң дәрманы кими ишләдилерди. Нәјван кәсиләркән, әлүстү назырланан ләзиз јемәк нев-ләрнәндән бирн ичалат говурмасы иди. Онун биширил-мәсү үчүн газана эввәлчә үрәжи дөграјыб очағын үстүнә гојурдулар; чунки үрәк бир гәдәр кеч бишири. Үрәк бозардан сонра, ораја гара вә ағ чијәр, бәјрәк вә ши-рин бағырсаң да әлавә олунурду. Хөрәјә дуз вә истинот вурулуб, сују чәкилиңчөјәдәк гаjnадылырды. Сују чәки-ләндән сонра онун ичинә соған дөграјыб говурдулар. Гыш тәдаруку кими чыз-быз да назырлајырдылар. Бунун үчүн гојунун гујругуны хырда һиссәләрә бөлүб, газанда там гызырынчајадәк говурдулар. Сонра онун яғыны сүзәү күпәләрә жығыр, чыздағы да айрыча бир габа дoldурурдулар. Гышда чыздагдан исти, сулу хөрәклә-рин назырланмасы заманы истифадә едириләр.

Эт хөрәкләри арасында чүчә кабабын да өз јери варды. Чүчә кабаб биширмәк үчүн эввәлчә чүчә үчүн ләвәнки назырлајырдылар. Бунун үчүн соғаны нарын дөграјыб тавада гызырдырылар; сонра гоз ләпәсииң эзиб соғанча илә гарышдырырдылар. Бу гарышыға нар дәнәләри дә әлавә едириләр. Ләвәнки назыр олдугдан сонра, ону гызырдылачаг чүчәнин ичәрисинә жығырдылар. Бундан сонра чүчәнни шиша кечириб көзә, тәндирдә гызырдырылар. Чүчәјә дуз, истиот вә сумаг вурулур, тәндирдә јанмасын дејә үстүнә jaғ сүртүрдүлөр. Чүчә кабаб һәм плова ашгара кими, һәм дә билаваситә айрыча хөрәк кими ишләдилерди.

Азәрбајҹан әразиси чај, көл вә дәниз сују илә зән-кин олдугундан бу чүр су һөвзәләрнән әлдә едилен балыгдан јерли әһали мұхталиф чешидли хөрәкләр назырлајырды. Азәрбајҹан мәтбәхинде тез-тез күтүм, чә-ки, шамајы, күлмә, чапаг, хәшәм, нә'рә вә гызыл балыг һөвләриң раст кәлнири. Балыг хөрәкләринин назыр-лаимасы илә әсасен гадыналар мәшигул олурдулар. Күтүм балығыны биширмәк үчүн ону эввәлчә жахшыма үйүр вә гәлсәмәләрни тәмизләјириләр. Сонра бычаг-ла гарыны јарыб, өдүнү вә ичалатыны чыхарырдылар. Бундан сонра ону ја бүтөв, ја да тик-тикә дөграјыб

сыйзардырылар. Бә'зән балыг ләвәнкин дә назырла-јырдылар. Бунун үчүн зәнчәфил, сумах, гоз ләпәси, со-ған вә нар дәнәси ишләдилерди. Онлары дөјүб назырла-дышдан сонра балығын күрүсү илә гарышдырырдылар. Ләвәнки назырланыгдан сонра ону ичалаты чыхары-лыб тәмизләнмиш балығын ичәрисинә жығыр вә чөлмәк-дә биширирдиләр. Балыгдан гурудулмуш вә шорлан-мыш вәзијәтдә дә истифадә едилирди. Балығын гуру-дулмасында гадынлара кишиләр дә көмәк едири. Гу-рудулмуш балыға Талыш зонасында «рәчи балыг» деб-жирдиләр. Балығы рәчи етмәк үчүн эввәлчә онун гәлсә-мәләрин чыхарыб атыр вә ичалатыны тәмизләјириләр. Она орта дәрәчәдә дуз вурурдулар. Балыг белә дуз-ланмыш вәзијәтдә 5—6 күн эрзинде үст-үстә жығылыр вә басдырма едилирди. Балығын сују тамам сүзүлүб чыхдыгдан сонра, онлары ипә дүзүб евин ичиндән асыр-дылар. Бу заман балыг дүзүмләринин алтында ширин шејләр јандырылырды ки, онун тустусу балығын бәдә-нинә һопсун. Јашлыларын вердији мә'лумата көр, бу мәгәдәлә чәлтик саманы јандырылырды. Рәчи балыг тустүјө верилдијиндән гәһвәји рәнк аларды. Ону јерли әһали һәм чөрәјә, һәм дә плова јаванлыг кими ишлә-дири. Бүтүн балыг һөвләрини һисә вериб бу чүр гурут-мат мүмкүндүр. Бунунла белә эн чох күтүм балығын-дан рәчи едилирди. Јерли әһалинин тәләбаты баҳымын-дан балығы дуза да гојурдулар. Бу мәгәдәлә она һәд-диндән артыг дуз вурулур вә көһиңә сахсы неһрәләрә жығылырды. Неһрәни дoldурдуктан сонра онун ағзыны эски илә мөһкәм бағлајырдылар. Балыглар күпдә сый-лашдыгча, сәвијүйеси ашағы енир вә одур ки, ораја јени балыг әлавә едилирди. Бу чүр дуза гојулмуш балыг артыг 2—3 ајдан сонра истифадәјә јааралы олурду. Ов-ланмыш балыгларын бир гисми тәзә-тәзә кабаб үчүн ишләдилерди. Шиши кабабы үчүн чох вахт чәки балығы тәләб олунурdu. Дузланмыш вә гурудулмуш балыглары јемәздән эввәл очагда көзүн үстүндә «биширирдиләр». Балыг јанмасын дејә ону үзүм тәнәјинин јарпағына бүкүрдүләр. Бә'зән бу чүр балығы ади су бухарында биширирдиләр. Шамајы вә күлмә хырда балыглар ол-дугу үчүн тавада гызырдырылар. Балыглардан назыр-ланмыш јемәк мәһсүллары бу күнә гәдәр дә өз ән-мијәттини итирмәмишдер.

Азәрбајҹан јемәкләри мәрасим вә күндәлик олмаг-ла ики група айрылырды. Мәрасим јемәкләри бајрам 12*

шәнликләрindә, тојда, јасда вә дикәр мәишәт ишләрнин¹ ичрасы заманы һазырланырды. Қүндәлик јемәк өјнәси үч дәфә ичра олунурду: сәһәр, құнпорта вә ахшам. Кәнд јерләрindә иш вахты чох еркән башлајырылар. Сәһәр јемәji адәтән хәрәкисиз олур, жалныз пендир, яғ, бал, ширип чај вә с. гәбул едилерди. Бурада сөз јох ки, аиләнин құзәраны нәзәрә алынырды. Құнпорта өјнәси мұхтәлиф јемәк-хәрәк нөвләрindән ибарәт олурду. Іохсуллар исә ағарты мәһсуллары илә кифајтләнирдиләр. Бир гајда олараг өл-бајырдан әл-ајағ յығышыдан, јәни шәр гарышандан соңра ахшам сүфрәсинә отууррудулар. Чох вахт ушаглар бөյүкләрдән айрыча, эксер һалларда онлардан бир гәдәр әvvәl сүфрәjә отууррудулар. Мөвсүмдән асылы олараг мұхтәлиф јемәкләrin сүфрәjә верилмәсindә дә фәргли хүсусијәтләр нәзәрә чарпышырды. Адәтән эт хәрәкләри пајызыда, ун хәрәкләри гышда, тәрәвәз хәрәкләри јазда, ағарты мәһсуллары исәјајда ишләдилерди. Јазда ejni заманда бадымчан вә ѡарпаг долмасы да биширирдиләр. Бу мәгсәд үчүн кәләм дә ишләдилерди.

Азәрбајҹан сүфрәсинин өз ән'әнәви ички нөвләри олмушудур. Илк нөвләдә башлыча ички нөвләрindән бири кими суја тәләбат бөյүк иди. Бу мәгсәдлә булаг сују, чај вә кәһриз сујундан истифадә едилерди. Булаг вә кәһриз сулары тәмиз олдуғундан, онларын әvvәлчәдән хүсуси олараг тәмизләнмәсindә еңтијаҷ јох иди. Лакин чај сују истифадәдән габаг мүтләг тәмизләнмәли, дурулдулмалы вә јаҳуд даш сүзкәчдән кечирилмәли иди. Имканы оланлар чај сујунун дурулдулмасы үчүн һәјетдә хүсуси һовуз тикдирир вә ораја су долдурубы дурулдурулар. Һәр 10—15 күндән бир һовузун сују дәјишириледилерди. Бир гајда олараг сујун сәрин сахланмасы үчүн јерә, даш сүзкәчин алтына күп басдырылар. Јај ајларында ичмәли сују гујуларда да сахлајырылар.

Истi ичki нөвләrindәn әn кениш јајыланы чајдыр. Чај сәринләшдиричи, күмраһлашдырычы, јорғунлуғу чыхаран, умумијәтлә инсан организми үчүн чох фајдалы олан бир ичki нөвүдүр. Чај һәм дә үрәк-дамар системинә мүсбәт тә'сир көстәрир, әсәбләри сакитләшдирир вә инсанын әмәк габилиjjәтини артырыр. Азәрбајҹан сүфрәсini умумијәтлә чајсыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Чај адәтән гара афтафада, мис чајдан вә самоварда гајнадырылар. Чај гајнајыб һазыр олдуг-

да ону дәмләјириләр. Чајын јаҳшы дәм алмасы һәм гуру чајын кејфијjәтindәn, һәм дә онун дүзкүн дәмләнмәсindәn асылы иди. Кечмишдә бу мәгсәд үчүн тәкчә гуру чај јарпағындан истифадә едилмири. Чајын дәмләнмәси үчүн кәклик отундан, гаја чајындан, итбурну вә гантәпәр чичәjindәn, дарчын, зәнчәфил, һил вә миҳәкдәn, һејва ағачынын будагларындан вә с. битки нөвләrindәn истифадә едилерди. Чајын ичилмәсindә гәндлә јанаши, дикәр ширниjјат нөвләrindәn, һабелә гуру мејвә, бал, дошаб вә һәтта түнд шордан да истифадә олунмушудур. Исти ичki нөвләrindәn бири дә сәhlәб иди. Бу ичki башлыча олараг Азәрбајҹанын шималшәрг зонасында кениш јајылмыш ejni адлы биткинин көкүндәn һазырланырды. Ләтиф тамы вә этири олан бу ичкини сәһәр јемәji заманы сүфрәjә верирдиләр. Онун һәм дә мұаличәви әнәмиjәti вардыр. Сәhlәb халг тәбабәтиндә сојугдәjмәnin, синә вә боғаз ағрысынын, өсқүрәjин гарышыны алмаг үчүн тәтбиғ олунурdu. Сәhlәb һазырламаг үчүн гурудулмуш сәhlәb биткиси көкүнү һәвәнк-дәстәdә дөjүб јумшалдыр, бир литр суја 15—20 гр. несабы илә гатыб гајнадырылар. Алынан мәһlулу 4—5 литр гајнар суд илә гарышдырылар. Бу гарышыры хүсуси «сәhlәb самоварында» сахлајырылар ки, о исти галсын, сојумасын.

Азәрбајҹанда мұхтәлиф мејвәчадлардан һазырланмыш исکәнчәви, гәндаб, хошаб, һејва вә әзкىл сују да сәринләшдиричи ичкіләр сырасына дахилдир. Өз дадына вә тамына көрә бу адлары чәкилән ичki нөвләри ширип, туршмәз олдуғундан хәрәк сүфрәләри јанында ләззәтлә ичилирди.

Кејfijjәtli вә јағлы хәрәкләrin гәбулу заманы верилән исхәнчәви туршмәз бир ичki нөвүдүр. Ону һазырламаг үчүн бир литр үзүм сиркәсine 1 кг гәнд гатыр вә аз мигдарда гуру наңә элавә едиб, узун мүддәт гајнадырылар. Мәһlул дошаб гатылығына чатанда гајнаманы дајандырылар. Алынан гаты маје исхәнчәви чөвһәри адландырыларды. Истифадә заманы јарым стакан исхәнчәви чөвһәrinә бир стакан ади су гарышдырыб ичирләр. Азәрбајҹан сүфрәsinde кениш јајылмыш ичki нөвләrindәn бири дә гәндаб иди. О, јаҳшы сәринләшдиричи вә иштаһачычи кејfijjәtә маликдир. Гәндаб пловун вә дикәр јағлы хәрәкләrin иштаһла јејilmәsine вә асан һәэм олунмасына көмәк едир. Гәндабы һазырламаг үчүн гәнд вә бал шәrbәtinin ич-

рисинээтири от вэ чичэклэрдэн чэкилмиш су элавэ едирдилэр. Гарышыга азачыг кираб да гатырдылар. Гэндабы узунмүддэт сахламаг мэслэхтэй дејил, чунки о, сахландыгда өз кејфијетини итирир вэ хараб олур. Адэтэн ону бир сүфрэ учун назырлајрылар. Халг тэбабэтиндэ гэндабдан ган азлыгына вэ баш кичэллэнмэснэ гарши мүаличэ мэгсэди илэ истифадэ едилрди. «Хошаб» адланан ички нөвү эн чох Нахчыван зонасында кениш јајымышыр. Ону мухтэлиф мејвэ гурусундан (алча, килэнэр, шафталы, эрик вэ с.) назырлајрылар. Бунун учун мејвэ гурусуну тэр-тэмиз јуур, исти шэрбэтин ичарисинэ төкүр вэ азачыг гајнадырдылар. Ону сојутдугда хоштирили вэ тамлы ички нөвү элдэ едилмиш олурду. Тээзэ мејвэ нөвлэриндэн дэ ички мэгсэди илэ шэрбэт назырлајрылар. Бу чүр ичкүлэр адэтэн истифадэ олунмуш мејвэлэри тамына мұвағиғ даада вэ этирэ малик олур. Буллары назырламаг учун шэкэр тозу гарышдырылмыш су илэ ајры-ајры мејвэлэри бирликдэ гајнадырдылар. Азэрбајчанын Губа-Хачмаз зонасында сәринләшдиричи вэ мејхощ тамлы ички нөвлэриндэн бири кими әзкил сујундан да истифадэ едилрди. Әзкил сујуну назырламаг учун ону тэмизлэжий јуур вэ јарыјачан күпелэрэ долдуурдуулар. Даһа сонра күп долунчајадэк ораја су элавэ едирдилэр. Әзкил бу вэзијјэтдэ бир аја гэдэр сујун ичиндэ галыр вэ халг арасында дејилдији кими, бу мүддэт әрзиндэ «әзкил суда биширди».

Гатыг вэ ајран кими сүд мәһсулларындан да сүфрэ ичкиси мэгсэди илэ истифадэ едилрди. Чөл-тасэррүфат ишлэри заманы ајран өвэзсиз бир сәринләшдиричи ички нөвү иди. Бэ'зэн неһрэ ајраны олмадыгда мүэjjэн мигдар гатыга тэлэб олунан өлчүдэ су гарышдырыб гатыг ајраны дүзэлдирдилэр. Бу чүр ајраны гатыг вэ ајран сүзмэсниндэн дэ дүзэлтмек мүмкүн иди. Бу мәһсуллары суја гатыб гашыгла атылајрылар. Она көрэ дэ элдэ едилэн һемин дуру мәһлүллара «атлама» адь верилшидир. Бүтүн буилларла јанаши, эн гэдим дөврлэрдэн бери Азэрбајчан сүфрэсинин јарашигы шэрбэт олмушдур. О, сәрин күмраһлашдырычы вэ иштаһачычы ички нөвлэриндэн бири иди. Шэрбэт бүтүн бајрам сүфрэлэринин, зијафэтлэрин, тој-нишан шэнликлэринин јарашигы сајылды. Надир һалларда Азэрбајчанын күбар аиллэлэриндэ какао вэ гэхвэ кими ичкүлэрэ дэ раст кэ-

линирди. Элбэттэ белэ ичкүлэр јохсул кэндли аиллэлэринэ мүжэссэр дејилди.

Халгымызын эн'энэви јемэк вэ ичкүлэринин тарихи этнографик бахымдан өјрэнилмэси белэ бир нэтичэйэ кэлмэжэ имкан верир ки, Азэрбајчан кулинаријасы өз зэнкинлиji вэ рэнкарэнклиji илэ һемишэ диггэт мэркэзинде олмушдур. Ону да гејд етмэк лазымдыр ки, Азэрбајчанды Совет һакимијјетинин гөләбәси нэ тэдэр чэмийјетин бүтүн тарихи инкишаф мәрхәләләрниндэ мухтэлиф ичтиман зүмрэлэрин јемэк вэ ичкүлэринин кәмијјэт вэ кејфијјети эхэмийјетли дэрэчэдэ бир-бириндэн фэргләнмишдир.

ЮЛЛАР ВЭ ХАЛГ НЭГЛИЈЈАТ ВАСИТЭЛЭРИ

Мадди мэдэнијјэтин эн мүхүм үнсүрлэриндэн бирн дэ юллар вэ нэглијјат васитэлэридир. Нэглијјат мадди истеңсалын елэ бир саһесинэ дејилир ки, истеңсал алэтлэринин, эмж мэһсулларынын, набелэ инсанларын өзлэринин дэ јердэижэмсий чох вахт мэһз бу саһэдэ өзүнү тамамлајыр. Нэглијјатын инсанларын тэсэррүфат фэалијјэтинин лап илк мэрһэлэлэриндэн формалашмына бахмајараг, о, эмтээ истеңсалы дөврүндэ мадди истеңсалын хүсуси бир саһеси кими ажрылмышдыр. Нэглијјат васитэлэринин техники камиллиji мадди истеңсал техникасынын елэ бир сэвијјэсингэ уյгун кэлир ки, бу анчаг мөвчуд ичтимаи-игтисади формасија хас олур. К. Маркс мадди истеңсалын бу хүсуси саһесини нэглијјат сэнајеси адланьырааг јазырды ки, чыхарма, экинчилик вэ е'маледичи сэнаје саһэлэрингдэн башга мадди истеңсалын дөрдүнчү бир саһеси дэ вардыр ки, адам вэ эмтээ дашинымасындан асылы олмајараг бу нэглијјат сэнајесидир.¹

Юллар. Юллар һёмишэ халгын һёјатына, онларын мэдэни иквишафына, игтисади вэзијјэтинэ чох бөյүк тэ'срэ көстэрэн мадди-мэдэни амиллэрдэн бири олмушидур. Экэр мүэjjэн бир өлкэдэ раhat вэ абад юллар варса, работэ вэ нэглијјат васитэлэри нэ гэдэр чохдурса, һёмин өлкэ бир о гэдэр дэ варлы вэ мэдэни өлкэ сајылыр ки, бурадан да онун сијаси эхёмијјэти орталыга чыхыр. Юллар бир нөв бу вэ ја дикэр өлкэний күзкүсү һесаб олунур. Тэкчэ юлларын вэзијјэтэ мүэjjэн бир өлкэний мэдэни вэ игтисади инкишафы һагтында фикир јүрүтмэй имкан верир.

XIX əсрдэ һэлэ Азэрбајчандын натурал тэсэррүфатын боллугу, бурада әјалэт вэ гэзалар арасында игтисади элагэлэрин кенишлэнмэсингэ, эмтээ дөвријјэсингин инкишафына мане олурду. Юлларын јахшиглашдырылмына һеч бир мараг да көстэрилмирди. Тэбии-чографи шэрант раhat вэ абад юлларын салынмасына мү-

эjjэн энкэл јаратса да, юлларын инкишаф сэвијјэсий сөз јох ки, мэһсулдар гүвшүлэрин инкишафындан, ичтимаи-игтисади инкишафын сэвијјэсингдэн асылы иди. XIX эсрин сону вэ XX эсрин эввэллэлриндэ сэнаје вэ экинчилийн инкишаф етдирилмэс илэ элагэдэр оларааг јени нэглијјат васитэлэринин јарадылмасына вэ бунун үчүн башлыча амил олан юлларын агадлашдырылмына тэлэбат артмышды. Русијада капитализмин енинэ инкишафы бу саһэдэ дэ өзүнү көстэриди. Бунуна элагэдэр оларааг К. Маркс гејд едирди ки, экинчилик вэ сэнаје истеңсалындакы ингилаб ичтимаи-истеңсал шэрантиндэки ингилабы, башга сөзлэ рабитэ вэ нэглијјат васитэлэриндэки ингилабы зэрури етди.² Капиталист мунасибэтлэринин инкишафы дөврүндэ Азэрбајчанын нэинки өз дахили рајонлары арасында мэдэни-игтисади элагэлэр мөхкэмлэнди, набелэ онун Русија базарлары илэ элагэсү тэ'мин олунду. Бу элагэлэр һэм мөвчуд юллардан истифадэ мугабилиндэ, һэм дэ јени ишлэк юлларын салынмасы һесабына тэ'мин олунурду.

Мүхтэлиф нэглијјат васитэлэринин һэрэктини тэнзим едэн юллар башлыча оларааг гуру вэ су юлларындан, набелэ эсрин сонларында чөкилмиш дэмир юлларындан ибарэц олмушидур. Гуру юллар эсасэн карван юлларындан, араба юлларындан, пијада, миник вэ јук һејванлары учун нэээрдэ тутулан кэндараасы юллардан, шосе вэ ја макистрал почт юлларындан, набелэ көч юлларындан ибарэц иди.

Азэрбајчан Шэрглэ Гэрб арасында бир нөв бејнэлхалг транзит тичарэтинин говшагына чеврилмишди. Дэвэ карванлары васитэсилэ апарылан транзит тичарэтин Азэрбајчандакы башлыча мэркэзлэри Шамахы, Бакы, Кэнчэ, Нахчыван, Шэки, Бэрдэ вэ Шуша шэһэрлэри иди. Транзит тичарэтэ баглы олан карван юллары илэ јанаши, дахили вилајэтлэри бир-бирилэ элагэлэндирэн карван юллары да варды. Азэрбајчанын демэк олар ки, бутун вилајэтлэрини бу чур юллар бирлэшдирди. Мээлэн, Шамахыдан башлајан белэ карван юлларындан бири Гобустан—Бакы—Гарабаг вэ Талыш истигамэтиндэ кедирди. Дикэр бир карван жолу исэ Кэнчэ—Әрәш вэ Ағсу долајысы илэ Ширван дүзү бојунча Бакы истигамэтиндэ давам едирди. Күрчүстандан башлајараг Шэки гэзасындан кечиб кедэн башга бир карван жолу

¹ K. Marx. Капитал, II чилд.—М., 1955. С. 51.

² K. Marx. Капитал, I чилд.—Бакы. 1949. С. 390.

Баш Гафгаз дағларының чөнуб этекләри илә узанараг, Шамахыја дөгүр кедирди. Орада бу јол началанараг өз истигамэтини Нијазабад вә Бакыја дөгүр давам етириди.

Азәрбајчаның тәбии-чоғрафи шәрәнти үзүндән, һабелә мөвчуд сосиал-игтисади шәрәндән асылы олараг маһал вә қәндләри бир-бирилә әлагәләндирән торпаг ѡолларын чоху тәкәрли нәглијјат васитәләринин сәрбәст һәрәкәтине имкан вермәјән чығырлардан ибарәт олмуш дур. Хүсусилә дағылыг вә дағәтәји ѡоллар белә тәһлүкәли чығырлардан ибарәт иди. Бу ѡолар бә'зән дә сыйлдырым дағларын, ялчын гајаларын башындан ашырды. Дағәтәји вә аран қәндләри арасында әлагә хидмәти нисбәтән јахши тәшкىл олунмушду. Белә әразиләрдә миник-јүк нәглијјатындан башга тәкәрли нәглијјат васитәләринин һәрәкәти үчүн дә мүәјҗән шәрәнт варды. Белә әразиләрдәки енли араба ѡоллары кәнд вә маһалларын игтисади әлагәсеннин тә'мин едириди. Чаризм дөврүндә ѡоллар тамамилә бахымсызылыг үзүндән башлы-башына бурахылмышды. Су кечидләриндән көрпүләрин салынмасы вә јени ишләк ѡолларын чәкилмәси хәрчи башлыча олараг јерли әһалинин өз үзәринә дүшүрдү. Яғмурлу вә дикәр чәтиң һава шәрәнтиндә бу чүр ѡолларда кедиш-кәлиш ишләри олдугча өттингләшириди.

Загағазијаның Бакы, Қәнчә вә Тифлис кими ири губернија мәркәзләрини бирләшдири башлыча макистрал юл Бакы—Тифлис ѡолу иди. Азәрбајчаның бутүн вилајәт вә маһалларыны бирләшдири торпаг ѡолларын һамысы бу ики макистрал юла.govушурду. Қәндарасы ѡолларын экспәрјүїттә исә гәза мәркәзләрини вә ири јашајыш мәнтәгәләрини әлагәләндирән почт ѡолларына.govушурду. Почт хидмәти эн гәдим әлагә нөвләриндән бири сајылыр. Почт ѡоллары бојунча, бир-бириндән 3—4 милл аралыда почт станцијалары—чапарханалар јерләшириди. Һәр бир чапарханада ики хидмәтчи олурду. Чапарлар бир-биринә өтүрмә ѡолу илә ардычыл олараг әлагә хидмәтини тә'мин едириләр. Мәсәлән, Қәнчәдән Чаваншир гәзасына кедән почт ѡолу үзәриндә үч чапархана јерләшириди: а) Шых дүзүндә (индики Низами мәгбәрәси јанында); бурая «ағ карвансара» да дејирдиләр; б) почт ѡолунун Күрәкчая кечдижи јердә; в) Гызыл һанчылы вә Сәфикурд қәндләри арасында. Һәмин почт ѡолу Күрәк чајда ики гола айрылырды. Онлардан бири Шу-

ша шәһәринә, дикәри Тәртәрә кедирди. Бу чүр почт ѡоллары сакит вә раһат ѡоллар иди. Һалбуки Қәнчә—Диличан ѡолу даһа горхунч вә тәһлүкәли ѡол несаб олунурду. Қәнчәдән Күрчүстәнын Сығнаг гәзасына кетмәк үчүн эн раһат ѡол мәшнүр Гарасаггал ѡолу иди. Чавад гәзасыны Шамахы илә Сәлjan почт ѡолу бирләшдириди. Ләнкәран—Бакы шосе ѡолу исә Әләт почт станцијасындан кечирди.

1883-чу илдә Бакы—Тифлис дәмир ѡолунун чәкилмәси өлжәнин игтисади рајонларыны бирләшдирилмәсиндә, һабелә Мәркәзи Русија губернијалары илә әлагәнин тә'мин олунмасында чох бөյүк игтисади-мәдәни рол ојнады. Дәмир ѡолунун чәкилмәси Азәрбајчаның кәнд тәсәррүфатыны әмтәэ-пул мұнасибәтләrinä чәлб етди; бу да, өз нөвбәсіндә, әмтәэ истеңсалынын артмасына тәкан верди. Мә'лум олдуғу кими, о вахта гәдәр ат вә гатырла, үзүнгулаг вә дәвә карванлары илә тичарәт мүһүм игтисади көстәричи иди. Дәмир ѡолунун чәкилмәсіндән соңра чарвадарларын јүкдашыма дәвријәсі хејли азалды вә һәнта нәглијјат ѡолларының әvvәлки истигамәтләри дә дәјишиди. Артыг инди бутүн гәзадаҳи тичарәт ѡоллары дәмир ѡолу бојунча јерләшән Бакы, Әләт, Күрдәмир, Учар, Ләки, Јевлах, Қәран, Қәнчә, Шамхор вә б. станцијалара бирләшириди.

Азәрбајчаның әкін вә сәнәтлә мәшғул олан әһалисінин тәсәррүфат вә тичарәт әлагәләри, јухарыда кес-тәрилдији кими, мәһз бу ѡолларла тә'мин олунурду. Бунунла јанашы, бу ѡолларын бир чохундан көч ѡолу кими елатлар да истифадә едириләр. Вахты илә бу ѡоллар майдар әһалинин игтисади һәјатында чох бөйүк рол ојнамышдыр. Аран рајонларындакы гышлаг јерләриндән сәрин вә ширәли отлаглар саһеси олан јајлаглара галхан көч ѡоллары доланбач, әјри-үйрү, енишли-юхушлу ѡоллар иди. Әкәр бу ѡолларын бир гисми тәкәрли нәглијјат васитәләринин һәрәкәтине имкан вериридисә, дағлара галхыгча онлар чығырлара вә чәһлилмәрә чевриләрәк јалныз миник јүк нәглијјаты үчүн әлверишили олурду. Бакы губернијасының һәр бир гәзасында гышлаглардан јајлаглара галхан көч ѡоллары вар иди ки, бунларын бир чохундан нәинки јалныз Азәрбајчан майдарлары, һабелә, бутүн Загағазија елатлары истифадә едириләр. Мәсәлән, Ширвандакы Құдрұ гышлагларындан Бөյүк Гафгаз јајлагларына дөгүр дөрд көч ѡолу галхырды. Іелизаветпол губернијасының һәр бир гәз-

сында мұвағиғ көч ѡоллары варды. Мәсәлән, Чәбрајыл гәзасында үч, Шуша гәзасында үч, Чаваншир гәзасында дөрд, Газах гәзасында беш, Зәңкәзур гәзасында алты, Желизабетпол гәзасында он бир, Нуха гәзасында исә үч белә көч ѡолу фәалийјәт көстәрири.

Гуру ѡолларла жанаши, Азәрбајчан әһалисинин јүкдашыма дөврийјесинин мүәjjән бир гисми су ѡолларының үзәринә дүшүрдү. Бурада дәниз, көл вә ири чајларын олмасы онлардан су ѡоллары кими истифадә етмәјे имкан вермишdir. Күр вә Араз чајлары илә жанаши, кәмичилек үчүн ән әһәмиyјәтли су ѡолларындан бири Хәзәр дәнизи олмушdur.

Нәглијјат васитәләри. Азәрбајчанын тәбии-чөграфи шәраитинин мұхтәлифи, яер сәтћинин релјеф гурлушу, һабелә ичтимаи-игтисади инкишафын мөвчуд сәвијјәси бурада мұхтәлиф нәглијјат васитәләринин жаранмасына сәбәб олмушdur. Азәрбајчан әразисинде айры-айры нәглијјат нөвләринин әмәлә қәлмәсисинин гәдим тарихи вардыр. Һәлә ибтидаи инсанлар әлдә етдиқләри һәјат васитәләрини әлдә, гучагда, башда, чијиндә, белдә, һабелә сүрутмәдә өз жашајыш јерләринә қәтирирдиләр. Етнографик мұшақидәләр көстәрир ки, һәлә индинин өзүндә дә Азәрбајчанын мұхтәлиф зоналарында бу чүр јүкдашыма гајдаларына тәсадүф олунур. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, инсанын өзүнү белә ән гәдим нәглијјат васитәси несаб едириләр.

Мұхтәлиф форма вә гурулушлу нәглијјат нөвләринин мејдана чыхмасыны жалныз бу вә ja дикәр бир халғын тәшәббүсү вә ихтирасы кими гијмәтләндирмәк олмаз. Лакин һәр һалда белә бир фикирлә разылашмаг мүмкүндүр ки, мүәjjән бир нәглијјат нөвүнүн мәһз мүәjjән бир әразидә ишләнмәси ичтимаи-игтисади шәраитдән, мүәjjән релјеф вә чөграфи амилләрдән асылы олараг баш вермишdir. Өз тәбии-чөграфи хүсусијјетләrinә көрә Азәрбајчан дағлыг, дағтәтәни вә дүзәнлик олмагла үч тәбии гуршаға айрылдығындан буна уйғун олараг нәглијјат васитәләринин илкин тәснифатыны верхалг нәглијјат васитәләринин 1) пијада, 2) мүмкүндүр. Нәглијјат васитәләрини: 1) пијада, 2) миник-јүк, 3) тәкәрсиз вә 4) тәкәрли нәглијјат васитәләри олмагла дөрд група айырмаг олар. Жұхарыда дејилди кими, сәрбәст һәрәкәтә имкан олмајан релјеф дејилди кими, Азәрбајчанда да XIX әсрдә мүәj-

јән јүкләри жаҳын мәсафәләре чијиндә, башда вә қүрәкдә дашијырдылар. Јүк башда дашымаг үчүн гадынлар парчадан тикилмиш даирәви формада «бичәнә» адланан хүсуси дајаг нөвүндән истифадә едириләр. Башда јук дашынmasы Азәрбајчанын Ләнкәран-Астара, Губа-Хачмаз вә Абшерон зоналары үчүн спесифик олмушdur. Чијиндә јук дашымаг үчүн хүрчундан әлавә, хүсуси чијин ағачындан да истифадә олунмушdur. Буна бә'зи етнографик зоналарда «дүшәли» дејирдиләр. Қүрәкдә јүкдашыма үсулларындан ән чох жајыланы шәлә вурмаг гајдастырып. Бунун үчүн јук кисәjә вә ja чувала долдуруб чаты илә қүрәjә сарыжырдылар. Тәсвир олунан дөврдә хүсуси ишчи гүввәси олан һамбаллардан данышмамаг олмаз. Онлара ән чох лиманларда вә ири тиcharәт мәркәзләриндә раст қәлинирди. Онлар јук дашымаг үчүн хүсуси һамбал паланындан истифадә едириләр. XIX әсрин сону, XX әсрин әvvәllәrinde һамбал Дадаш кими һамбаллар бармагла көстәрилирди.

Әсрләр бојунча Азәрбајчанда, һәтта тәкәрли нәглијјат васитәләринин һәрәкәти үчүн әлверишли олан аран рајонларында белә иш һејванларынын нұмунәсінде миник-јүк нәглијјаты мүһум рол оjnамышды. Дүзәнлик зоналарда, пис нава шәраитндә, торпаг ѡолларда тәкәрли нәглијјат васитәләринин һәрәкәти мүмкүн олмадыгда јук һејванларындан кениш истифадә едирилди. Аранла жајлаг арасындағы ишләк ѡолларда арамсыз олараг узунгулаг ат, өкүз, гатыр, дәвә вә бу кими миник-јүк һејванлары һәрәкәт едири. О дөвркү тарихи шәраитдә нәглијјатын белә нөвләринә бәjүк еһтияч дүjулурdu.

Өз дөврүнә көрә ән сүр'етли нәглијјат васитәләриндән бири ат олмушdur. Атдан һәмчинин нәинки миник васитәси кими, һабелә јүкдашыма васитәси кими дә истифадә олунмушdur. Дағлыг зоналарда нәглијјатын бу нөвү һәлә дә өз әһәмиyјетини итирмәмишdir. Миник атларындан фәргли олараг, јук атларына жәhәр әвәзинә палан ғојулурdu. Гатыр вә узунгулағын јүкләнмәсіндә дә паландан истифадә олунурdu. Гышлагла жајлаг арасындағы көч ѡолларында тез-тез јүкләнмиш ирибуjнузлу һејванлар—өкүз, қәл, зебу вә с. раст қәлмәк оларды. Бу һејванлары јүкләмәздән әvvәl онлара алыг вурулурdu. Алыг кечә вә ja көhнә палаздан букулуб дүзәлдиләр вә онун үстүндән чул салынырды. Бундан соңра аалығы өркәнлә мөhкәм сарыжырдылар. Ичәрисинә ев

аваданлығы—бархана долдурулмуш фәрмәшләри белә нејванлары јукләйирдиләр.

Јүкдашыма васитәси кими дикәр јук һејванлары арасында дәвәнин ролу бөйүк иди. Азәрбајчанда дәмир јолу чәкилишинә гәләр дахиلى вә харичи тичарәт мәнтәгәләри арасында јук башлыча олараг дәвә карванлары васитәсилә дашинырыды. Дәвәләри јукләмәк учун хүсуси олараг навар вә чаңдан истифадә олунурду. Дәвәләри јатырдыгдан соңра ири дәвә чувалларына долдурулмуш јук тајларыны дәвәје җаһынлашдырып бунлары илкәкли ип вә чиликлә бир-бириңе чатырдылар. Бундан соңра дәвәни јуклә бирликдә галдырырдылар.

Азәрбајчанын тәбии-релјеф шәрайитине уйғун олараг мәдәни тәсәррүфат типләри формалашмышды. Җоғрафи шәрайитдән вә тәсәррүфатын типиндән асылы олараг мұхтәлиф нәглијјат нөвләри тәшәккүл тапмышды. XIX әсрдә мөвчуд олмуш вә XX әсрин биринчи јарысында да өз әһәмијјетини итирмәјән Азәрбајчан гошгу нәглијјатыны ики әсас група аյырмаг олар. Тәкәрсиз (сүрутмә, киршә) вә тәкәрли (мұхтәлиф нөв арабалар) нәглијјат васитәләри. Тәкәрсиз нәглијјат васитәләринин ән кениш җаялыш гәдим вә садә нұмунәси сүрутмәләр олмуштур. Сүрутмә кими нәглијјат васитәси өзүнүн илкін тәтбиғи заманы, көрүнүр, билавасите инсан гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилирди. Лакин заман кечдиккә сүрутмә дашинымасында инсан гүввәси гошгу һејванларынын дарты гүввәси илә әвәз едилмишdir. Эллә, һабелә гошгу васитәси илә сүрутмә дашинымасы дағлыг вә дағәтәji зоналарда бу күнә гәдәр дә давам етмәкдәdir. Өз әмәјини јүнкуллашдирмәjә чалышан инсанлар ағач будагларыны қәсири вә ағыр јукләри (от, кол, одун) қәсилемиш белә будагларын үзәринә җығыр, ону јерлә сүрутләйирдиләр. Буну нәзәрә алараг көстәрмәк лазымды ки, истеңсал васитәләринин инкишаф тарихинде елә һаллар олмуштур ки, әмек чисимләри хүсуси дәжишиклије үфрамадан истеңсал аләтләринә чеврилмишdir. Сүрутмәләrin бир гәдәр тәкимнәшдирилмиш нөвү XX әсрин 50—60-чы илләrinә гәдәр талышларын мәишәтindә сахланылан «чәпә» адланан сүрутмәnin нұмунәси олмуштур. Тәкәрсиз нәглијјат васитәләриндән бири дә сүрутмәnin хејли тәкимнәшдирилмиш формасы кими өзүнү көстәрән киршә вә хизәкләрди. Хизәк һәр һансы бир һачаланыш ағач көвдесиндән дүзәлдирилди. Хизәјин габаг тәрәфи ни тәшкил едән ағачын бүтөв һиссәси бир гәдәр јухары

әжилмиш формада олур ки, һәрәкәт заманы о, јерә илишмәсин. Һачанын узуну боју, јәни хизәјин јан ағачларынын үстүнә «төрпү» адланан һиссәләр бәркидилир. Хизәкләр тәсәррүфат һәјатында башлыча олараг дағлыг вә дағәтәji әразиләрдә тәтбиғ олунурду. XIX әср дөвләт кәндилләринин иғтисади мәишәтindән бәhc едән тәдгигатчылар геjd едирдиләр ки, сүрутмә вә хизәкдәй демәк олар ки, илин бүтүн фәсиләриндә истифадә етмәк мүмкүндүр. Азәрбајчанын мұхтәлиф зоналарында хизәкләр мұхтәлиф адлар алтында таныныр. Мәсәлән, талыш зонасында хизәjә навза, Ширванда кәрискә, киршә, Губа-Хачмаз зонасында хизәк дејилир. Тәсәррүфат мәгсәдиндән асылы олараг, хизәкләре тәзәк киршәси, дәрз киршәси, от киршәси вә с. адлар верилмишdir.

Тәбии-ҷоғрафи шәрайитдән вә тәсәррүфат формаларындан, һабелә ичтимай-игтисади инкишафын сөвијјесиндән асылы олараг мұхтәлиф тәкәрли нәглијјат нөвләринә раст кәлмәк олурду. Тәкәрли нәглијјат нөвләринин мејдана кәлмәси, үмумијјәтлә, нәглијјат васитәләринин инкишафы тарихинде ирәлијә доғру атылмыш мүһум адым олмуштур. Җаһын вахтлара гәдәр белә һесаб едирдиләр ки, ерадан әvvәl IV миниллијә аид едилән Бабил мөһүрләри үзәриндәki араба тәсвиirlәri әn гәдим нәглијјат васитәләриди. Лакин Болгарыстанын Беково кәндиндәki археологи газынтылардан әлдә едилән араба тәкәрләринин тарихи көстәрир ки, арабаларын кәшfi вә онлардан истифадә тарихини даһа мин ил артырмаг лазымды. III минилликдән е'тибарәn Азәрбајчанда да тәкәрли арабалардан истифадә олунмуштур. Котан әкинчилиji вә көчмә майдарлыг тәсәррүфаты шәрайитindә икитәкәрли арабаларын мұхтәлиф нөвләри јаранмышды. Дөрдтәкәрли арабалардан истифадә олунмасы Азәрбајчанда III миниллијин ахыры—II миниллијин әvvәlinә аид едилir. Тәкәрли васитәләрин әn примитив нөвү, күман едилдиji кими, иктәкәрли арабалар олмуштур. Бу арабаларда голлар арабанын «өj» өзүлүнүн билавасите давамы кими өзүнү көстәрир. XIX әсрдә Азәрбајчанда икитәкәрли өкүз арабалары даһа кениш җаялышды. Бунлар Азәрбајчанын гәрб зонасында гара араба, таjtәkәr араба ады илә танынырыды. Арабалар чох вахт җаялдыры зонанын, јерин ады илә адландырылды: Губа, Сәлjan Шамахы, Шәки, Бакы арабалары. Икитәкәрли арабалар ики типдә: годлу-хамутлу вә дишләли-бојундуруглу, бә'зән дә бун-

ларын гарышындан ибарәт олурду. Тәсәрүфат тәлләбләри вә тәбии-чографи шәraitә көрә, набелә гошгу нејванларынын нөвүндән асылы олараг тәкәрли нәглијат васитәләри ашағыдақы нөвләрә айрылырды: 1) ешшәк арабасы; 2) ат дашгасы; 3) өкүз арабасы; 4) ат арабасы вә ja фургон; 5) кәл арабасы. Бу арабаларын һәр бири айры-айрылыгда өзүнә мәхсус конструксија малиkdir. Ешшәк арабаларына һәм икитәкәрли, һәм дә дөртәкәрли формада раст кәлинирди. Һәр ики формада арабанын ики голу вардыр вә дарты гүввәси хамут вә гајышларын көмәји илә бу голларын арасына гошуулурду. Лазым олдугда арабанын саф вә сол голу харичинә гошуулмуш әлавә дарты гүввәсиндән дә истин-фадә едилрди. Белә арабаларын тәкәрләри 45—50 см. һүндүрлүкдә бүтөв ағачдан вә ja дишли формада назырланырды. Ат дашгасынын да ики голу варды вә ишнејванларынын гошуулма усулуна көрә онлар ешшәк арабасы илә уйғунлуг тәшкүл едир; лакин өз һәчминә көрә биринчиңдән хејли бөյүкдүр. Тәкәрләрин һүндүрлүү дә 80—100 см-э чатырды. Ширванда бу чүр голлу ат арабаларына ескешли арабалар, Абшеронда исә газалах дејирләр. Гара араба вә ja өкүз арабасы өз конструксијасына көрә әvvәлкіләрдән фәргләнир. Эvvәла, о, арабанын бани хејли бөйүкдүр. Икинчиси, бүнлар голлу-бојундуруглу арабалар типинә аиддир. Белә ки, арабанын голларынын учлары бојундуруг гошуулан һиссәдә бир-бирилә уст-устә бирләшир. Һәр ики тәкәрин диаметри о гәдәр бөйүкдүр ки, араба баниндан јухарыја чыхыр. Бу арабаларын оху чох енли (бәзән 1,5—2 м) олдуғундан онларын тәһлүкәсиз һәрәкәтинә имкан јарадырды. Лакин бу Азәрбајчанын бүтүн зоналарында белә дејилди. Шамахы, Губа вә Сәлjan арабаларынын оху енсиз, тәкәрләри исә чох һүндүр олдуғундан сәрт дөңкәләрдә, набелә дүз ѡлда чох сүр'этлә һәрәкәт едәркән тез-тез ашыр вә тәһлүкә јарадырды. Өкүз арабаларынын бир хүсусијәти дә ондан ибарәттир ки, эксәр һалларда онларын тәкәрләри тәрпәнмәз вәзијәттә оха бәркидилир, башга сөзлә десәк, охла бирликдә фырланырды. Ат арабасы рус кәндләриндә вә алман колонистләри арасында јаылан вә «фургон» ады илә танынан дөртәкәрли арабалардыр. Һәмин арабалар азачыг дәјишикликлә азәрбајчанлыларын тәсәрүфат мәишәтиңдә дә јаылмышдыр. Ат арабалары дишеләли хамутлу

арабалар типинә аид иди. Бу арабаларда јан атлары гошмаг учун хүсуси ағач һиссәләр вар иди. Бунлар ојнаг вәзијәттә «тәрәзинин» саф вә сол тәрәфләринә бәркидилирди. Гошгу заманы «вәлох» адланан бу һиссәнин һәр ики учун гајышлар кечирилир вә јан атлары бу гајышлара гошурдулар. Кәл арабасы дөртәкәрли дишеләли бојундуруглу арабалардыр. Бу арабалар эсприн 50—60-чы илләринә гәдәр өз тәсәрүфат әнәмијәттени итирмәшишdir. Ағыр јүкләр дашыјан кәлләрин ишини јүнкүлләшдирмәк учун белә арабаларда өкүзләрдән дә «чәрков» дејилән гошгу васитәси кими истифадә едирдиләр. Дашинаң јукун һәчминдән асылы олараг дишеләнин өнүнә 2—3 чүт чәрков гошурдулар. Шәки-Загатала зонасы әналиси арасында бу чүр арабалара «дурух» дејилирди. Ејни тип арабаларын арxa һиссәсинә јуку сахламаг учун хүсуси гургу әлавә едирдиләр ки, Нахчыван зонасында белә арабалары «манчанаглы» арабалар адландырырдылар. Губа-Хачмаз вә Талыш зоналарында дөртәкәрли арабалар «мачар» ады илә танындырды. Белә күман етмәјә әсас вардыр ки, бу анлатыш II—III әсрләрдән X әсрә гәдәр Шимали Гафгaz чөлләриндә јашамыш сонралар Дунај чајы бојунда мәскунлашан мачарларла әлагәдардыр.

Арабаларын һазырланмасы технологијасы уч ардычыл мәрһәләдән кечир: 1) материалын әлдә едилмәси вә онун илкин е'малы; 2) лазымы һиссәләрин гајдаја салынмасы; 3) арабаларын «бағланмасы». Эн гәдим заманлардан јерли әналинин истеңсал тәчрүбәсиндә белә бир гајда јаранмышдыр ки, арабаларын һазырланма технологијасына мөвчуд материалларын әлдә едилмәси ишиндән башлајырдылар. Арабанын лазымы һиссәләри һәм гуру, һәм дә јаш ағач материалындан һазырланырды. Бу һиссәләр бир-биринә кип отурсун дејә вә истисмар заманы онларын бошалыб лахламасынын гарышыны алмаг мәгседи илә белә бир усул тәтбиғ олунурду ки, адәтән кејилән һиссәләр јаш, кејдирилән һиссәләр исә гуру ағач материалларындан дүзәлдиләрди. Јаш материал тәдричән гурујур, сыйхылыр вә өз ичәрисиндәки гуру материала даһа мөһкәм јапышырды. Мұхтәлиф араба һиссәләри, мұхтәлиф ағач чинсләриндән һазырланырды. Мәсәлән, араба чархынын топу вә чәмбәрәси учун гара ағач, дишеләр учун палыд, фыстыг вә көјруш,

ох үчүн фыстыг вә дағдаған ән жаҳшы материал сајыларды.

Арабанын лазымы һиссәләрини һазырламаг үчүн илк нөвбәдә мешәдә мүэjjән ағач чинсләрини ахтарыбы тапыр, онлары пајызын ахыры вә ja гышын әvvәllәrinдә ај ишығында кәсиб, е'мал жеринә кәтирирдиләр. Материал һәлә габыгдан чыхарылмамыш ону һисә верирдиләр. Башга сөзлә десәк, ону тонгалин аловунда үтүрдүләр. Бу заман материал жумшалыр вә ону истәнилән формаја салмаг мүмкүн олурду. Сојудугдан соңра жандырылмыш бу чүр ағач материал даһа да бәркијирди. Дишләрин, бојундуруғун, дишләнин, охун вә араба голларынын һазырламасы просесинде онларын әvvәlчәдән һисә верилмәсі зәруридир. Бундан соңра һәмин материаллар дүлкәр алэтләринин (мишар, кәрки, бурғу, пәркар, балта, исқәнә, рәндә, әјри, дарты вә с.) көмәји или е'мал олунурdu. Һазырламыш араба һиссәләринин кәләчәкдә чатламасынын гаршысыны алмаг үчүн ону жанмыш пејинлә сүртүрдүләр. Совет һакимијәти илләриндә исә ағач материалларынын үзәринә элиф жағы чәкилир вә лазымы рәнкәлә рәнкләнирди. Ән чәтин вә мүрәkkәб иш просеси арабанын жығылмасы вә жаҳуд бағланмасы просеси иди. Тәкәрләри оха тәрпәnmәz вәзијәтдә кәјдирилән арабаларын оху үстүндә дуран голларынын алт һиссәләринә гаршы-гаршыја дуран бир чүт чив (чүр, ајы) кәјдирилирди ки, ох бунларын арасында сәрбәст фырлансын. Бу чивләр мәһкәм олсун дејә, эксәр налларда чәкил, ja тут ағачындан дүзәлдилир вә араба жағы илә jaғланыларды.

Арабаларын технологи тәкмилләшмәсендәкі јенилекләрдән бири о иди ки, XX әсрин әvvәllәrinә доғру икитәкәрли арабаларын чохунда вә дөрдтәкәрли арабаларын эксәrijätindә тәkәrlәr тәрпәnmәz ох этрафында фырланыларды. Охла тәкәр арасында сүртүнмәnin вә јејilmәnin гаршысыны алмаг үчүн ох һәм дәмирдән дүзәлдилир, һәм дә топун ичәрисинә «дулгу» адланан силиндрик формалы дәмир һиссә кәјдирилиб ичәридән jaғланыларды. Арабанын дүзәлдилмәсендә ән чәтин әмәlijät онун тәkәrlәrinin һазырламасы иди. Тәkәrчилик хүсуси тәчрүбә вә пешә усталығы тәләб едирди. Ири жашајыш мәнтәгәләrinde һабелә гәза мәркәзләrinde, Бакы, Шамахы, Кәнчә, Ләnkәran вә бу кими шәhәrlәrdә онларча тәkәr усталары фәалиjät көстәриди. XIX әсрин сонундан тәkәr истеһсалындау женирди.

Лик онда өзүнү көстәрмиш олду ки, һәм тәkәrlәrдәкі дишләrin сајы артырылырды, һәм дә чәмбәрә бојунча дәмир шин кејдирилирди. Кәл арабаларынын нүмүнәсindә бүтүн араба һиссәләrinin тәsviri вермәк мүмкүндүр. Ән чох ишләдилән араба терминләри ашағыда кылар иди: бојундуруғ, дишлә, ох, лангут, лајдыр, ширатун, тәкәр, дајаг вә бу кими дикәр терминология жаңарды, бунларын жери кәлдикчә ашағыда адлары чәкиләchәkdi. Құман етмәк олар ки, бојундуруғ арабаларын инкишафынын сон мәрхәләсindә мејдана чыхышылар. Бу еңимал онлардан ирәли кәлир ки, дөрдтәkәrli арабалардан фәргли олараг әvvәlki араба типләrinin экsәrijätti голлу арабалар олмушудур. Белә арабаларда дарты гүввәси дишләjә бағланмыш бојундуруға дејил, голларын арасына гошулурду. Бојундуруғун ики нөвү гејдә алынышылар: тәк бојундуруғ вә чәnәli бојундуруғ. Бириңчи бојундуруғ нөвү тәк бир ағачдан һазырланылар. Онун учлары бир гәдәр ашағыja доғру әjilmiш вәзијәттәdir. Бојундуруғун һәр ики учунда самы кечирмәк үчүн бир чүт дешик ачылышылар. Чәnәli бојундуруғ исә гошту һeјvanынын бојундан вә чәnәsinin алтындан кечән паралел ағачлардан ибәрәттәdir. Эvvәlдә олдуғу кими, бурада да һeјvanлары гошмаг үчүн дөрд әдәд самыдан истифадә олунур, лакин бу тип бојундуруғун самы бағына ehtiјaчы жохдур. Экәр бириңчи тип бојундуруғда самыларын учлары самы бағы васитәси илә һeјvanынын чәnәsinin алтында бағланылдыса, эксинә, чәnәli бојундуруғда буна ehtiјaч жох иди. Бурада дишлә тәrәfдәki самылар дишлә илә kәsiшәn бојундуруғ ағачларын паралел вәзијәттә сахлајыларды. Гошту заманы һeјvanын бојну jan тәrәfi ачыг олан бојундуруғ ағачларындаки дешикләрдән кечирилирди. Беләliklә, һeјvanын бојну санки квадрат чәrчиwәdә галыларды. Чәnәli бојундуруғун бир сырға үстүн чәhәtләri вар иди. Сәрт дәnkәlәrdә, јениш вә жохушларда чох вахт бириңчи тип бојундуруғларда самылар сыйыр, самы бағы һeјvanлары bogurdu. Чәnәli бојундуруғда исә белә амилләр мүшәniдә олунмур. Бојундуруғун жуары һиссәsinde там ортада бир-бириндәn 10—12 см. аралы «modur» дејилән ики чив јerlәshdiрилмишdir. Бојундуруғла дишләни бирләшdirәn гајыш//каған сүрүшмәsin дејә бу чивләrin арасына кечирилир. 4—5 м узунлуғунда олан дишләnin арабаны банана бирләшшән учу охун учунан бәrkidilmiш «pacha» адланан әjri

ағачларын арасына кејдирилирди. Дишләнин бојундуруг тәрәфдәки дикәр учуна гылынч//ишик кечирмәк үчүн орада дешик ачылыры. Гылынчын вә кағанын көмәji илә бојундуруг дишләjә бәркидилирди. Жұхарыда дејилдиji кими, ох кечмишдә тәрпәнмәз вәзиijәтдә тәkәrә бәркидилдиjиндәn онуила бирликдә hәrәkt едиrди. Соңralар дәмирдәn дүzәndilәn oxun үzәrinә «паплан» вә ja «ярым ох» дејиләn ағач hissә кејдирилир вә бунлар «гуршаг» адланан дәмир тәбәgә илә mөhкәm бағланылыры. Габаг oxun үzәrinә паланын үстүндәn «гулаглы» адланан дикәр bir hissә dә әlavә olунурdu. Дишләjә bәrkidilmis габаг ox by вә ja дикәр tәrәfә jөnәlәrkәn «гулаглы» өз истигамәtinи дүzkүn сахаляjыр вә арабанын таразлыг вәзиijәtдә галмасыны tә'min едиrди. Габаг tәkәrlәrin jan tәrәfләrindeñ oxa, хүсуси mәgsәdlә назырланмыш «тәrәzi» дејиләn hissә кејдирилирди. Охла бирликdә dөрдбучаглы emәlә kәtiрәn тәrәzinin габаг hissәsi diшlәjә birләshdiриliр, бунуila da нормал дарты вәзиijәti jaрадылыр вә арабанын истигамәtinin dәjiшилмәsi iшини асанлашдырыры. Арабада «лангут» адланан hissә dә vарды. Лангут арабанын дал вә габаг охларыны dәmiрdәn дүzәndilәn «салламаны» kөmәji илә birләshdiриen hissәjә deјiliрdi. Араба банинын jan hissәlәrinә «лаjdыr» дејiliрdi. Onun тахталы вә чафы nөvләri vарды. Чаглы lajdыrlары олан арабаларда adәtәn sәpәlәnmәjәn эшjалар дашыjыrdыlar. Арабанын arxa вә өn hissәlәrinә «ширагун» да әlavә eдилирди. Бунлар, adыndan kөrүndүjү kими, арабанын hәcmiни артыrmag мәgsәdi kүdүrdu. Арабанын tәkәri чәmbәrә bojuncha bir-biriñe birләshdiриliш 6 әdәd хырда гөвшвари hissәlәrdәn ibarәt olurdy ki, бунлар «gәsәx» вә ja «дабан» адланыры. Bu hissәlәrin hәr birinә iki diш keјdiрилирди. Дишlәrin дикәр учлары topa keчирилирди. Арабаны lajdыrlарыны sahlamag учун daјag vuruлurdur. Dөrд әdәd daјaғын hәr бири iki hissәdәn ibarәtdir: birinchi, «сапылча» адланан дәмир hissәdir ki, onun бир учу oxa keјdiрилир, дикәр учу исә daјaғын ikinchi—агач hissәsinе bәrkidiliрdi. Daјaғын jухары учу lajdыryн halgasыna keчирилирди. Oxa ardyчыл оларag эvvәlчә tәkәr, соңra papag, tәrәzi, daјag keјdiрилир вә nәhajәt, papagdan вә oxdan шагули истигамәtдә ачылмыш дешикdәn чулgu keчирилирди ki, bu, hissәlәrin oxdan chыхmasыны гаршысыны алсын.

Арабаны ағач hissәlәrinи дүлкәr вә харрат, дәмир hissәlәrinи исә дәмирчиләr назырлаjыры.

Jүkdaшyma тәkәrlи nәglijjat vasitәlәri ilә jaнашы, muхtәlif minik nәglijjatы nөвләri dә vарды. Sәrniшин nәglijjatы vasitәlәrindeñ эn choх jaylany diличанс, fajton, tarantas, gазалag вә c. олмушdur. Bu nәglijjat nөвләrinin bir choху Avropa mәnшәli олмагла Ruseja vasitәsilә Azәrbajчana keчmiшdi. Adлary чәkilәn nәglijjat vasitәlәrinin lazымi ehtiijat hissәlәrinи jерli e'malatxanalardа iшlәjәn сәnәtkarlar дүzәndirildiр. Gәza вә guberniya mәrkәzlәri арасыnda xүsusи fajtonlar iшlәjিridi. Сөz jоx ki, nәglijjatыn bu nөvүndәn jaлnyз әnaliinin varлы tәbәgәlәri istifadә edә biliрdi. Bunuila belә fajtona minmәk bir nөv шan-шөhрәt олдуғундан тоj-baјram шәnliklәri заманы jоx sul kәnчilәr dә belә шәrәfә naıl olmaғa чалышыrdыlar.

АИЛЭ ВЭ АИЛЭ МЭИШЭТИ

Аилэ, марксизм-ленинизм классиклэринин көстэрдији кими, тарихи категоријадыр. О, чәмијјэтин илкин өзәји вэ онун тәркиб һиссәсидир. Тарихи инкишафын бүтүн мәрһәләләриндә аилэ чәмијјэтин мадди һәјат шәраити илэ узви сурәтдә әлагәдар олмушудур. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вэ бунунла әлагәдар ичтимаи-игтисади мұнасибәтләрин дәжишиклије уграмасы, сөз јохки, аилэ вэ аилэ мәишәтиндә дә өз тә'сирини көстэрмишди. Бунунла әлагәдар олараг Ф. Енкелс јазырды: «Аилэ фәал бир башланғычдыр. О, һеч бир вахт бир јердә дајаныб дурмур. Чәмијјэт ашағы пилләдән јухары пилләје доғру инкишаф етдикчә, о да ашағы формадан јүксек формаја кечир»¹. Һәр һансы бир тарихи мәрһәләдә мөвчуд ичтимаи гурулушун мәһсулу олан аилэ мәһәз һәмин гурулушун мәдәни инкишаф сәвијјәсини экспетдири. Аилэ вэ никән мұнасибәтләри илэ әлагәдар олан бүтүн адәт нормалары онлары доғуран вэ јашадан ичтимаи-игтисади амилләрдән ирәли қәлир. Чәмијјётин илкин ичтимаи-игтисади өзәји олан вэ хүсуси мүлкийјэт әсасында тәшәккүл тапмыш аилэ истеңсал васитәләринин ичтимаи мүлкийјэтә чеврилмәси дөврүндә нәинки арадәл галхымыр, јох олмур, экспинә, Ф. Енкелсин көстэрдији кими, бу заман о, даһа да тәкмилләшир вэ өз функциясыны тамамилә мүсбәт мә'нада һәјата кечирир. Социал әдаләтин зәфәр чалдыры ичтимаи-игтисади формасы дахилиндә, чинсләрин там бәрабәрлигинә әсасланан аилә, моногам аилэ кими даһа да мәһкәмләнир вэ тәдричән көннәлијин галығы олан зәрәрли адәтләрдән азад олур.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајҹанда патриархал аилә укладынын ҝүчлү галыглары сахланылыр вэ бунлар бүтүнлүклә шәриәт ганунлары чәрчивәсинде низама салынырды. Башлыча аилэ формалары моногам вэ патриар-

¹ Ф. Енкелс. Аиләнин, хүсуси мүлкийјетин вэ дәвләтиң мәишәти.—К. Маркс вэ Ф. Енкелс. Сечилмиш эсәрләре, II чилд, Бакы, 1953. С. 189.

кал аиләләр иди. «Моно» јунанча—тәк, «гамос»—кәбин мә'насыны верән тәккәбинлилик демәкдир. Демәли, моногам аилә тәккәбинлилијә әсасланан вэ тәркибиндә орта несабла 5—6 нәфәрдән чох адам олмајан аилә бирлији демәк иди. Белә кичик аиләләрдә биринчи вэ икинчи нәслин, надир налларда исә үчүнчү нәслин нұма-жәндәләри олурду. Бунлар исә әсасән ата, ана, онларын ушаглары вэ бә'зән дә баба илә нәвәдән ибарәт олурду. Бәյүк аилә вэ патронимијадан асылы олмајан вэ там игтисади мүстәгиллијә малик олан моногам аилә формасы синфи чәмијјётин илк дөврләриндә тәшәккүл тапмышды. Бунлар бәйүк аиләнин дағылмасы нәтичәсіндә, мүстәгил тәсәрүфат апармаға габил олан фәрд аилә нұмұнәләри иди. Моногам аилә чәмијјётин башлыча социал-игтисади өзәјинә чеврилмәклә, һеч дә «тәбии шәраитә дејил, игтисади шәраитә әсасланан, јә'ни тәбии сурәтдә мејдана қәлмиш үмуми мүлкийјэт үзәриндә хүсуси мүлкийјетин гәләбәсінә әсасланан биринчи аилә формасы иди».² Ф. Енкелсин гејд етдији кими, бу аилә һеч дә фәрди чинси мәһәббәтиң мәһсулу дејилди, кәбинләр јенә дә әзвәлки кими мадди мұлаһизәләрә әсасланараг бағланылырды. Моногам аилә формасы патриархал аиләнин дағылмасы, башга сезлә десәк, нәсли гәбилә гурулушу өзүнүн сон күнләрини јашадығы вэ гоншулуғ ичмасынын тәшәккүл тапдығы бир дөврдә жаранмышды. Моногамијанын жаранмасынын башлыча сәбеби хүсуси мүлкийјети горујуб сахламаг, артырмаг вэ нәсилдән-нәслә кечирмәк тәләбаты олмушудур. Бу аилә формасы көждәндүшмә дејилди. О, патриархал аилә дахилиндә инкишаф етмишди. Бу мә'нада патриархал аилә моногамијанын илкин тарихи формасы кими ата тәрәфиндән идарә олунан, варидатын кишиләрин әлиндә чәмләнмәси нәтичәсіндә гадынларын игтисади ролунун азалмасы, онларын әсарәтә дүшмәси зәмининдә жаранмышды. Патриархат сезү—јунанча «патер»—ата, «архо»—идарә едирәм, һәкмранлыг едирм мә'насыны дашијыр. Ата нәслинин ана нәслини әвәз етмәси дөврүндә чәмијјётин әсас ичтимаи-игтисади һүчејрәси мәһәз патриархал аиләләр олмушду. Атанын там һәкмран олдуғу тәккәбинлилик, о дөврки шәраитдә һәлә игтисади чәһәтдән мүстәгил олан моногам аиләнин жаранмасы демәк дејилди. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы һәлә елә бир

² Ф. Енкелс. Көстәрилән әсәри. С. 222.

сәвијјәјә чатмамышды ки, әр вә арваддан ибарәт олан айрыча кичик бир аилә рүшөјми тәсәррүфаты мүстәгил јолла идарә едә билсин. Эмәјин мәһсүлдарлығы чәмиј-јәт үзвләрини һәлә там тә'мин едә билмәдији бир шәраитдә јеканә тәсәррүфат вәниди, јалныз ата хәтти илә бир-бириң гоһум олан бир нечә (4—5) нәслин нұмајән-дәләриндән, онларын арвад вә ушагларындан ибарәт олан патриархал аилә өла биләрди. Белә аиләләrin тәркибиндә 50—60-а гәдәр вә даһа чох үзв ола биләрди. Патриархал аиләнин эсасыны горпаг вә башлыча истеңсал васитәләри үзәриндә колектив мүлкијјәт, үмүмчى әмәк вә үмуми истеңлак тәшкүл едири. Фәрди истиғадәдә олан силаһлар, қејимләр, бәзәк әшжалары вә дикәр мә'мұлатлар хүсуси мүлкијјәт характеристи даши-јырды. Аиләнин бүтүн үзвләри јалныз атая табе иди. Патриархал аиләнин нәсли гәбілә гурулушунун дағыл-масы дөврүндә јаранмасына баҳмајараг, о узун бир та-рихи инкишаф мәһәләсіндән кечәрәк, гулдарлыг вә феодализм дөврүндә, набелә көһнәлијин галығы кими капитализм вә империализм дөврүндә дә моногам аилә илә јанаши өз мөвчудлуғуну давам етдиришишdir. Ет-нографик вә тарихи материалларын тәһлили көстәрир ки, дүнијанын бир чох халгларында олдуғу кими, XIX—XX әсрин әvvәлләриндә Азәрбајчанда да патриархал аилә галыглары мөвчуд олмуштур. XIX әсрә аид олан бир чох јазылы мәнбәләр буны тәсдиг едири. Патриар-хал аиләнин сахланмасынын бир сыра амилләри вар-ды ки, бунлар онун узун мүддәт јашамасына шәрайт-јарадыры. Белә амилләрә мисал олараг чаризм дөв-рүндә тәсәррүфат веркисинин түстү һесабы илә алым-масы, дағлыг вә дағәтәji зоналарда тәсәррүфатын гапалы характеристикасы, мәһсүлдар гүввәләрин аша-ғы сәвијјәдә олмасы, ичма торпаг мұнасибәтләринин сах-ланмасы вә с. көстәрмәк олар. Тарихи-етнографик әдә-бијјатын ардычыл олараг изләнилмәси көстәрир ки, Азәрбајчандакы патриархал аиләләр өзүнү мұхтәлиф адлар алтында нұмајиши етдириши. Халг арасында тез-тез ишләдилән ашагыдақы адлар, Азәрбајчанын аյ-ры-ајры зоналарында мәһз патриархал аиләләрә шамил едилән адларды: бөյүк аилә, күлфәтли аилә, бәрәкәтли аилә, ағыр күлфәт, татларда кәләкүлфәт (кәлә—бөйүк, күлфәт—аилә), талышларда вејә хизун (вејә—бөйүк, хизун—аилә) вә жаҳуд ѡюла хизун (жохсајлы аилә) вә с. Белә бөйүк аиләләrin башында бир гајда олараг јаш-

лы бир ағсаггал дурурду. Экәр һалларда аилә үзвлә-ри онун адыны чәкмир, садәчә олараг ону ағсаггал, киши, аға, агададаш, баба, бөйүк ата, гоча ата, гафа, талышларда—јола дәдә (бөйүк ата), сиприш—ағсаггал, татларда—кәләмәрдә (бөйүк әр), чәрмәрыш, исбируш (ағсаггал), шаһдағ групу халглары арасында гусафи-риш (ағсаггал) вә с. адландырырдылар. Адәтән аиләнин башчысы аилә үзвләринин бүтүн иғтисади-мә'нәви һәјатына рәhbәрлик едири. Аиләнин бүтүн үзвләри ағсаггала данышыгызы табе иди. Онун сөзү ғанун иди. Һеч кәс онун сөзүндән чыха билмәзи. Бөйүкләрә һәрмәт, ағсаггалларын сөзүндән чыхмамаг, онларын мәсләһәтини ешитмәк инди дә азәрбајчанлыларын ән кәзәл адәтләриндән бири кими сахланылыр. Ата бүтүн дашинаң вә дашинаң әмлакын тамһүргүлү саһиби иди. О, бу әмлакла истәдији кими рәфтар едә биләрди. Јал-ныз арвадын кәбин актында гејд олунан чеһизи үзә-риндә кишинин һүгүгу мәһдуд иди. Һәр бир белә пат-риархал аиләнин башчысы аиләнин идарә олунмасы ишини өз әлиндә мәһкәм сахлајыр, аилә үзвләри арасында әмәк бөлкүсүнү мүәjjәнләшдирир вә онларын һәр бир әмәли үчүн ҹавабдеһ олурду. Экәр ағсаггалын өвладларындан бири онун сөзүнә гулаг асмаздыса, онун тапшырыларыны јеринә жетирмәздисә, белә оғулу, сөз-сүз олараг, әмлак һүгүгүндән мәһрум едириләр. Бөйүк аиләнин башчысы нәинки аиләдахили интизама нәзарәт едири, о, набелә кәнд ағсаггалларынын јығынчағында һәмин аиләни тәмсил едири. Бунунла јанаши о, ичма-нын идарә олунмасы ишиндә дә фәал иштирак едири. Аилә үзвләри ағсаггала данышыгызы табе олурдулар. Бу, ондан ирэли кәлирди ки, аилә башчысы садәчә олараг евин бөյүјү дејилди; о, һәм дә бөйүк һәјат тәч-рүбәсинә, ағсаггал мұдриклини малик иди. Онун сөзүнә әмәл етмәк гәбаһәт сајылышы. «Бөйүүн сөзү-на баҳмајан бөйүр-бөйүрә кедәр» зәрб-мәсели тәсаду-фи олараг јаранмамышды.

Ев-мәнишәт ишләринин ичрасы эксәријјәт е'тибарилә гадынларын үзәринә дүшүрдү. Аилә ичмасынын гадын бөлмәсінин ишине бөйүк ана вә жаҳуд ағбиричәк нәзарәт едири. Белә ағбиричәк гадынлар мұхтәлиф әразиләрдә мұхтәлиф адлар алтында танынырыд. Адәтән она евин гочасы, еви идарә едән арвад, евин бөйүк арвады, набелә нәнә дејирдиләр. Бу чүр ев ағбиричәини талышлар ѡюла моә (бөйүк ана), чичә (нәнә), пијә нәнә (гоча нәнә),

татлар көлө зәнн (бөјүк арвад) адландырырдылар. Еир гајда олараг ағсаггалын арвады, о олмадыгда исә бөјүк оғұлун арвады ағбірчек һесаб олунурду. Жемәк вә ичкіләр үзәриндә нәзәрәт она тапшырылмышды. Бөјүк ана бир гајда олараг еvdә һакимијәт рәмзи олараг анбарын ачарыны һәмишә өзу илә қәэдириди. Ежни бир газандан бүтүн айлә үзвләринин пај алдығы чөмчә дә онун ихтијарында иди. Ағбірчек евдә гадынларын фәалијәтинә нәзәрәт едир, онларын бүтүн әмәлләrinә چавабдең олурду. Кәлинләр вә гызылар онун ичәзаси олмадан һеч бир иш көрмәздиләр.

Айләдахили мұнасибәтләрдә там патриархал гајдалар һөкм сүрүрдү. Эр вә арвад айләнин дикер үзвләри жаңында даима өз һиссләрини кизләтмәjә чалышырды. Башгаларынын жаңында әр өз арвады нағында данишмаз, һәтта онун адьны белә چәкмәзди. Лазым кәлдикдә исә ону «бизим арвад», «ев саһибеси», «ушагларын атасы», «філанкәсии гызы» адландырырды. Арвад да, өз нөвбәсинге, әринин адьны چәкмәзди. Кәнар адамларла сөһбәт заманы, экසэр һалларда «бизим киши», «ушагларын атасы», «евин jijәsi», «башымызын бөјүjү» деjәрди. Айлә үзвләри арасында мұхтәлиф жаш һәдләриндә етик нормалара чидди риајэт олунурду. Кичикләр бөјүкләрә, ушаглар валидеjиләрә данишыгсыз табе идиләр. Бөјүкләрин жаңында учадан құлмәк, дачышмаг, узанмаг әдәб гајдаларына зидд һесаб олунурду. Қәнчләр жашлыларын жаңында, һәтта өз ушагларына мұнасибәтдә белә өз валидеjник һиссләрини кизләтмәjә чалышырдылар.

Айләдахили әмәк бөлкүсү дә мүәjjәn адәт нормалары илә низама салынырды. Айлә үзвләринин тәсәрүр-фат фәалијәтинин башлыча саһеләри олан әкинчилик вә малдарлыгла әсасен кишиләр мәшгүл олурдулар. Гадынлар исә билаваситә ев тәсәрүрфатында чалышыр, малдарлығ мәһсулларыны е'мал едир, ев нешеси истенеталы вә сәнәткарлығла мәшгүл олур, жемәк һазырлайыр вә ушаглар бахырдылар. Бөјүк айләләрдә гадынларын өз мөвгеләринә қорә мүәjjәn хидмет саһеләри варды. Экәр бөјүк ана чөрек биширир, хөрек һазырлайыб најлаjырдыса, бөјүк кәлинләр хәмир югурур, инек сағыр, суд мәһсулларынын е'малы илә мәшгүл олурдулар. Икинчи жаш групунда олан кәлинләр исә тахыл хәлбирләjир, ун эләjир, очаг галаjыр, тохучулугла мәшгүл олур вә тикмә тикирдиләр. Айләдә кичик кәлинин

вәзиijәти ағыр иди. Ев ишләринин ағырлығы чох ваҳт онун үзәринә дүшүрдү. Бир чох ишләрин ичрасында билаваситә о, иштирак едирди. Бөјүк кәлинләр ону да-ха чох бујур, бир нөв онун дәзүмлүлүjүнү сыйнадан кечирирдиләр. Кичик кәлин бөјүкләрин жаңында отурмамалы, сөһбәтә гарышмамалы, һамыдан кеч жатмалы вә һамыдан тез ојанмалы иди. Айләдә кәлинләр бир гајда олараг кишиләрдән вә ағбірчекдән чекинир, онларла данишмыр, жашынырдылар. Мөвчуд адәтә қорә, жашлылар кичик кәлинләrlә үнсиjәт жарадан һәр чүр шәрантдән узаглашмаға чалышырдылар. Кәлинләр зәрури анларда кичик жашлы ушаглар васитәсилә бөјүкләрлә үнсиjәт сахлаjырдылар. Қәнч гадынлар өз сифәтләрини вә сачларыны чидди бир сурәтдә кишиләрдән кизләтмәjә чалышырдылар. Онлар евин ағбірчәjиндән ичазә алмадан евдән бајыра чыха билмәз, һәтта атасы евине белә кедә билмәзди.

Әз игтисади вә мә'нәви мөһкәмлиjинә, узунөмүрлүлүjүнә бахмаjараг, универсал характер дашиjан патриархал айлә, шубhәсиз, инкишафын мүejjәn бир тарихи мәрhәләсинге дағылмалы иди. Белә ки, XIX әсрин соңларындан е'тибарән кәнд тәсәрүрфатында әмтәэ-пул мұнасибәтләринин инкишафы бөјүк айлә дахилиндә хүсуси мүлкijәtin дашиjычылары олан моногам айләләрин игтисади чәhәтдән мұстәгилләшмә меjли, мадди амилләр әсасында тез-тез баш верен айләдахили зиддиijәтләр патриархал айләләрин дағылмасы просесини сүр'әтләндирмәjә билмәзди. Адәтән буржуза әдәбијатында бөјүк айләнин дағылмасы мәсәләснә идеалист мөвгедән жанашылыр вә онун сәбеби айләдә арвадларын бир-бирилә ѡюла кетмәмәси, адамларын фәрдиjәt-чилек инстинкти илә изаh олунур. Һалбуки бөјүк айләнин дағылмасыны чәмиjәtin мүejjәn тарихи инкишаф мәрhәләсинге хүсуси мүлкijәtin галибиjәтли зәффәр жүрушү илә әлагәләndирмәk лазымдыр. Мадди истеhсал саһесиндәки мұвәффәгijәtләr о дөврки тарихи шәрантдә мүтәрәгги рол оjнаjan хүсуси мүлкijәtin бу жүрушү дөгүрмушшуду. Бу, чәмиjәtin ирәлиjә дөгру тарихи инкишафы ѡолунда бир зәрури адым иди. Айлә баштысынын сағырында моногам айләләrin мұстәгилләшәрек айрыча бир тәсәрүрфата чеврилмаси вә мұстәгил ичтимаи-игтисади вайид кими дөвләт веркисине чәлб едилмәси надир һалларда баш веририд. Атанын разылығы олмадан белә бир айрылма мұшаһидә еди-

ләрдисә, онда оғул ата евиндән һеч бир пај алмырды. Патриархал айләнин башчысы өләрдисә, онда онун әмлакы оғланлары арасында бөлүштүрүлүрdu. Экәр гардашлардан бири өлмүштүсө, онда онун өвлөллары үчүн дә бир пај айрырылыштар. Экәр гардашлардан бири бөлкү дөврүндә һәлә евли дејилдисә, она «әркәнлик» адында хүсуси пај айрылырды. Буна «тој хәрчили» дә дејирдиләр. Мөвчуд адәтә көрә, еvdәки гызлар—бачылар гардашлара нисбәтән ики дәфә аз пај алыштылар. Лакин онлара әlavә «чеңизлик» һаггы да верилирди. Бөյүк ана умуми айлә әмлакынын дердә бириндән сәккиздә бириңә гәдәр пај ала биләрди. Бир гајда олараг кичик оғул ата мүлкүндән кәнара чыхмырды. Белә олдугда атаја вә ја анаја чатачаг әмлак пајы да кичик огулун сәрәнчамына кечирди. Адәтә көрә, айләнин умуми әмлакы бөлүштүрүләркән, ағсангальларын ишириракы илә әvvәлчә айләнин борчу вә вәсийжәт жолу илә кимә исә вериләчәк мәбләг өдәнилүр вә жалныз бундан сонра галан әмлак пајлашдырылыштар. Бөйүк гардаш она чатачаг пајдан әlavә «бөйүклүк һаггы» да алышты. Онун бу һаггы бир гајда олараг вахтилә атаны өз шәхси истифадәсіндә олан ат, силаһ вә дикәр әмлак нөвүндән ибарәт олурду. Валидејнләр учун, онларын дәфи мәрасиминдә хәрчләнмәк учун «хөјратлыг» адында айрыча пај нәзәрдә тутуулурdu. Габ-гачаг вә әрзаг мәһсүллары һәр бир моногам айләнин сај тәркибинә уйгун олараг бөлүштүрүлүрdu. Адәтән ев аваданлығынын бөлкүсүндә, набелә бәзәк әшжаларынын пајланмасында бөйүк ананын башчылығы илә гадынлар иширирак едирдиләр. Кишиләрин белә бөлкүдә ишириракы әдәб харидиләр.
Айрылараг мұстәгил тәсәррүфат башчыларына чеврилән гардашлар, эксәр һалларда, бир-бириндән сох да узаглашмыр, өз кечмиш иғтисади, ичтимаи вә мә'нәви әлагәләрнин саҳлаштылыштар. Бу моногам айләләрин айрыча тәсәррүфаты вә бүдчәси олдуғундан, онлар мұстәгил түстү кими веркијә чәлб олунурдулар. Буна баҳмајараг бу мұстәгил моногам айләләрин социал-мә'нәви бирлиji һәлә сох мөһкәм иди. Она көрә дә этнографик әдәбијатда бу іени ичтиман бирлик патронимија ады илә таныныр. Патронимијалар социал-мә'нәви бирлик кими патриархал айләләрин бөлүнмәси әсасында тәшеккүл тапыштыр. Азәрбајчанын айры-айры зоналарында

апарылан тәдгигатлар сүбүт едир ки, XIX—XX әсрләрдә мөвчуд олмуш патронимик групплар ашағыдақы кими адландырылышты: тајфа, нәсил, ушағы, өвләды, төрәмә, көк, әгрәба, тохум, жүх (бүдүгларда), шир (татларда), күрәк, тиရ, басалах, симсар, арxa, оjмах, шахә, чөjга, шагга, көбәк, сүмүк, табун, очаг, чәләк вә с. Адәтән бир патронимија дахил олан адамлары бир белдән кәләнләр, бир нәсилдән оланлар, бир күлфәтдән айрыланлар, чаны бир, ганы бир оланлар адландырылыштар. Патронимик групплар өзләrinә мәхсүс мәһәлләләрдә, һәjәтләрдә, дөңкәләрдә, чом вә овалларда жашаңырдылар. Жухарыда дејилди кими, патронимик групплар өз араларында тәсәррүфат бирлијини саҳлаштылыштар. Онлар дөвләтэ торпаг веркиси вермәклә торпагдан вә судан, отлаг вә чәмәнликләрдән ичма гајда-сында истигадә едирдиләр. Әкинчиликдә сох вахт онлар өз хүсуси әмәк аләтләrinin бирләшdiрир, әврәз, орталыг, шәриклик адь илә гарышылыгы жарым үсулуна әл атырдылар. Патронимија идеология бирлик дә хас иди. Һәр патронимик мәһәлләнин кәмкә//динкәхана// мејдан адланан өз жығынчаг жери варды. Һәр бир патронимијанын өз өткөгөдөн вә пәрәстиш жери—пири, өвлијасы вә очағы варды. Онларын вайид ибадәт жерләри—мәсчидләр вә умуми گәбирстанлыглары да варды. Патронимијанын мә'нәви бирлиji өзүнү «гисас» адланан ган интигамијанда да көстәрирди. Айры-айры жашајыш мәскәнләрнин тәшеккүл тәдгигатларда патронимик әламәтләр даһа сох нәзәрә чарпырды. Жени бир жашајыш мәскәни салындыгда, онун сакинләри бурада өз патронимија әчдадларынын адыны дашымагла мәскүнлаштылыштар. Белә олдугда илкин әчдадын адына ушағы, өвлө вә јаҳуд оба, гышлаг сөзләрни, набелә мәнсубијәт билдири-лы, ли, лу, лу шәкилчиләрини артырмагла жени мәһәллә адь дүзәлдилерди.

Бә'зи һалларда жени жашајыш мәскәнләри патронимик әчдадын кечмишдә жашадығы әразинин адь илә, бә'зән дә патронимијанын мүәjjән ихтисас, пешә, сәнәт билдири-лы адамәти илә адландырылышты. Кечмишдә нәјин ки, жалныз Азәрбајчан кәндләри, набелә шәһәрләр дә патронимик мәһәлләләрә бөлүнмүштүр. Һазырда Бакы, Кәнчә, Шамахы, Шуша вә Нахчыван кими при шәһәрләрнин патронимик белкүсүнү хатырладан ад-

лара јенә дә раст көлинир. Белә бир бөлкү, сөз јох ки, кечмешшә шәһәрләрин идарә олунмасы ишини јүнкүләшдирирди. Патрономик бөлкү Азэрбајчаның нәјин ки, кечмиш монокен гурулушу кәндләри, набелә поликен характеристири јашајыш мәнтәгәләри үчүн дә сәчијјәви бир һал иди.

Ингилаба гәдәрки Азэрбајчан айлә мәишәтиндә никаһ мұнасибәтләrinin ики формасы гејдә алыныштыр: екзогам вә ендогами никәhlар. Екзогамија—јунанча екзо (кәнар, харичи), гамос (никах), башга сөзлә десек, мүәjjәn колектив вә гоһумлар арасында никәh мұнасибәтләrinin гадаған олунмасыны тәсдиғ едән адәттир. Ендогамија—јунанча еndo (дахили), гамос (никах) мә'насыны дашијан, ј'ни гоһумлар арасында никәh әлагәләrinе јол верән адәт кими баша дүшүлүр.

Мә'лум олдуғу кими, екзогамија, ибтидаи инсан колективи дахилиндә мөвчуд олмуш низамсыз чинсі мұнасибәтләri (промискуитет) арадан галдыран илkin никәh формасыдыр. Никаһын ибтидаи ичма чәмијјәтиндәki илkin формасыны арашдыран Америка алими Л. Џ. Морган, даһа соңра Ф. Енкелс гәбиләни ендогам, тајфаны исә екзогам адландырыштыр; чүнки вәнид тәсәррүфата малик олан вә гангоһумлуғуна әсасланан гәбилә үзвләри арасында никәh әлагәләrinе јол верилмирди. Эксинә, тајфа дахилиндә бир гәбиләниң үзвләри башга гәбиләниң үзвләри илә никәh әлагәләrinе киရа биләрдиләр.

Азэрбајчан айлә мәишәтиндә мұшаһидә олунан ендогамијаның мұасир формасы бир нәсил группу дахилиндә никәha ичазә верилмәси, гајдасыдыр. Тәдгигатчылар ендогамијаны мұасир формасының, ј'ни гоһумдан евләnmә гајдасының сәбәбләrinи мұхтәлиф чүр изаһ едирләр. Бә'зи алимләр ендогамијаны бир-бириндән айры дүшмүш вә буна көрә дә өз нәсли дахилиндә евләnmәк мәчбуриjјәtiндә галан ичма груплары үчүн характеристик олдуғуны көстәриләр (М. Ковалевски, Н. Харузин, С. Волфсон). Бир чох тәдгигатчылар исә ендогамијаның мәншәини изаһ едәркән ичтиман-игтисади амилләрә әhәmijjәt вермәjәrәk, бу мәсәләни башга халглара гаршы hүсн-рәfбәtin олмамасы илә әлагәләndirir, физиологи вә дини мұлаһизәләри өн плана чәкирләр (J. Вестермак, K. Сарке). Экәр екзогамија универсал характер дашијараг нисбәтән бүтүн дүнja халгларыны әнатә едирсә, ендогамија барәдә бу фикри сөjләр.

Ләмәк олмаз. Ендогамија никәh формасы һеч дә дүнja халгларының һамысыны әнатә етмир. Она ән чох Азэрбајчанды, Гафгазда, Орта Асија вә дикәр мұсалман өлкәләrinde раст көлинир. Лакин бурадан белә нәтичә чыхармаг олмаз ки, ендогамија куја мәhз ислам вә дикәр динләrin тә'сири алтында јаранмыштыр. Бир гисим алимләrin көстәриди кими, бу адәт һәлә зәрдүштүүјүн вә ислам дининин јаялмасындан чох-choх әввәл Гафгазда, Орта Асија вә Габаг Асија өлкәләrinde мөвчуд иди (Г. Чурсин, М. Дјаконов, М. Хашајев, К. Иностраниев). Һалбуки ендогамијаны мәншәини социал-игтисади мәсәләләrlә изаһ етмәк даһа дүзкүндүр. Бу адәт мәhсүлдар гүвшөләrin инишишафы әсасында хүсуси мүлкиjјәtin mejdana ҹыхмасы вә бу ѡолла нәсли-гәбилә гурулушунун дағылмасы дөврүүде, патриархал айләләр дахилиндә тәшәккүл тапмыштыр. Ф. Енкелс дә бу адәтиң јаранмасыны ата нәсли дөврүүде, мәhз хүсуси мүлкиjјәtin тәшәккүлүндән соңra әмлакын бөлүнмәсдин вә јад нәслә кечмәсдин гаршысыны алмаг вә бу әмлакын мәhз һәмин нәслә дахилиндә сахланмасы зәрүрәтиндән ирәли кәлдијини сөjләјирди. Бунунла әлагәдар олараг, о јазырды: «Ата һүгугу тәтбиг едилдикдән соңra варлы вәрәсә гадының әмлакы эрә кетдији адама, демәли башга гәбиләjә кечә билдијинә көрә бүтүн гәбилә һүгугунун әсасыны сарсыйтылар вә гызын әмлакының өз гәбиләсіндә галмасы үчүн, онун өз гәбиләси дахилиндә эрә кетмәсінә нәинки јол вердиләр, һәтта ону белә етмәjә мәчбур етдиләр».³ Беләликлә, хүсуси мүлкиjјәtdән дөған мадди мұлаһизәләrin мәhз патриархал айлә дахилиндә даһа јахши реаллашдырылмасы үчүр објектив зәмии јаранмышты.

Ендогамија никәh формасының мұасир анлајышы, башга сөзлә, јахын гоһумлар арасындакы никәh әлагәләри башлыча олараг дөрд никәh гајдасыны нәзәрдә тутур: кроскузен—дајы оғлу илә биби гызы вә биби оғлу илә дајы гызы арасында; ортокузен—әмиофлу илә әми гызы вә хала оғлу илә хала гызы арасында олан никәhlар. Тәдгигатчыларын мүәjjәnәшdirди кими, кузен никәhlарын бириңи ики гајдасы даһа гәдим олмағла, онлар нәсли гәбилә гурулушу дөврүүде тәшәккүл тапмыштыр. Кроскузен никәhlар авункулат адәтиңиң ичрасы илә сыйхи сурәтдә әлагәдар олмуштур. Авун-

³ Ф. Енкелс. Көстәрилән эсәри. С. 254.

кулес—латынча дајы мә'насыны верән вә бачы ушаглары илә дајы арасында гаршылыглы һүгуг вә вәзиғләрни мүәյҗәнләшdirән адәт нормасы иди. Авуикулат адәтинә көрә, дајы илә бачы ушаглары арасында сых һүгуг вә вәзиғе өндәликләри олурду. Дајы бачы ушагларының тәрбијеси илә мәшғул олур, јенијетмәләри тәгдис адәтинин ичрасына назырлајыр, онлара адахлы ахтарыб тапырды. Бунунла белә бачы ушаглары дајынын ев тәсәррүфатында чалышыр, һәтта онун әмлакына да варислик һүгугуна малик олурду. Әмлак бөлүшдүрүләркән варис, атанын өвладлары дејил, бачынын өвладлары олурду. Дајы илә бачы ушағының јахын мұнасибәти чох күман ки, кроскузен никанлары—дајы гызына евләнмә вә дајы оғлуна әрә кетмә адәтини доғурмушду.

Екзогомија риајэт едән халглар арасында кроскузен никанлар яол верилдији һалда, ортокузен никанлар гәти сурәтдә гадаған едилерди. Һалбуки ортокузен никанлар ендогамијаның әсасыны тәшкил едир. Экәр екзогомија никаны шәрәнтindә дајынын ролу јүксәк иди-сә, патриархал аилә дахилиндә әминин ролу јүксәлмәjә башлајыр. Чүнки бөյүк аиләнин тәркиби атадан, онун оғланларындан вә нәвәләриндән ибарат олурду. Әмлакын пај вә ja чеңиз сифәти илә аилә дахилиндән кәнара чыхмамасы үчүн гызлары жалныз әми оғланларына верирдиләр. Ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда мәһз ортокузен никанлар даһа кениш жајылмышды. Бу никан формасы билаваситә хүсуси мүлкиjjәtin доғурдуғу иғтисади мұлаһизәни—ата мирасынын јад аиләjә кечмәмәсіни, мәһз гызын доғулдуғу бөйүк аилә дахилиндә галмасыны нәзәрдә тутурду. Бөйүк аилә әмлакынын дағылмасына яол вермәмәк үчүн ортокузен никанлары һәтта мүгәddәслик дону кејдirmәjә чәһд көстәрирдиләр. Мәсәлән, азәрбајчанлыларын әгидәсінә көрә, әми оғлу илә әми гызы арасында никанлар көждә мәләккәләр тәрәфиндән кәсилдијиндән мүгәddәсdir вә белә никанлар хејир-дуя вермәмк, она гаршы чыхмаг аллаһын ирадәсінә гаршы чыхмаг демәкdir. Мә'лум олдуғу кими, ортокузен никанларын мәншәji билаваситә патриархал аиләләрлә бағылдырыр. Патриархал аиләнин дағылмасы, патронимија вә кичик моногам аилә жарандыгда да ортокузен никанлар давам етдирилирди. Мәнбәэләр хәбәр верир ки, азәрбајчанлыларын аилә мәишиятindә мөвчуд олан гајдаја көрә, аилә башчысы өл-

дүкдә гыз ата малына там саһиб олур, ади һалда исә әмлакын гардашларла бәрабәр пајчысы олурду. Бу эн-әнә моногам аиләләр дахилиндә дә давам етдирилдијиндән гызы мәһз онун өз ата гоһумуна, бириңчи нөвбәдә эмиси оғлуна әрә верирдиләр ки, әмлак јад әлә кечмәсін. Моногам аиләнин мөвчудлуғу дөврүндә ендогамијанын жалныз ортокузен гајдасты тәтбиғ олунурду. Һалбуки, бөйүк аиләнин икинчи нәслинин өвладлары арасында никан әлагәләри һәм ортокузен вә һәм дә кроскузен гајдастында ичра олuna биләрди. Бурада ендогамијанын дөрд никан гајдасты өзүнү тамамилә дөргүллур. Белә ки, ортокузен никанлар өзүнүн сонракы никишафында кроскузен никанлары әмәлә кәтирир вә бу жолла да ендогамија тамамланыш олур. Ендогамија јахын гоһумлар арасында никан әлагәләрини нәзәрдә тутса да, сүд гардаш вә бачылары арасында никан, набелә оғуллуға вә гызылыға көтүрүләнләрлә евләнмәjә ичазә верилмирди.

Азәрбајчанлыларын аилә мәишиятindәки екзогомија адәти дә эн гәдим никан гајдаларындан биридир. Бир-биринә гоһум олмајан, лакин јахын гоншулуғ мұнасибәтләrinдә олан аиләләр гыз алыб вермәкә бир-бирилә гоһумлашырылар. Белә екзогам никанлар ejni bir кәнд ичма үзвләри, набелә гоншу кәнд ичма үзвләри арасында да бағланылырды, Шәриәт гајдалары башга миллиәтләрдән олан гызларла евләнмәjи гадаған етмирди; бунун үчүн белә бир шәрт гојулурду ки, кәлии ислам динини гәбул етмәлидир. Әлбәттә белә никанлара надир һалларда раст кәлинирди.

Азәрбајчан аилә мәишиети үчүн сәчиijәви олан никан гајдаларындан бири дә левират адәтидир. «Левер»—латынча гајын демәkdir. Бу адәтә көрә, әри өлмүш гајын өз кичик субај гајны илә никаны кирмәли иди. Левират адәти әсасында евләнмә мәчбури шәкилдә ичра едилә билмәзди. Чүнки бурада мүтләг дул гадынын јени издивача разылығы тәләб олунурду, экс һалда бу никаны яол верилмирди. Лакин ағсагалларын мәсләhәтинә көрә, аилә әмлакынын дағылмамасы хатиринә, гадынылар эксәр һалларда белә никан әлагәсінә разылығ верирдиләр.

Сорорат никан гајдасты да маниjјэт е'тибарилә левирата бәнзәјир. «Сорор»—латынча бачы мә'насында ишләдилир. Дүнja халгларының әксәриjјетindә узун мүддәт мөвчуд олмуш сорорат адәтинә көрә, арвады

өлмүш киши өз субај балдызы илә евләнә биләрди. Бу никаһын бағланмасында да мүэjjен игтисади вә мәнәви амилләр нәзәре алынырыды. Эввәла, киши јенидән евләнмәк учун чәкәчәji тој хәрчиндән азад олурdu; дикәр тәрәфдән кишинин биринчи арваддан ушаглары галырдыса, бунлара халадан башга неч кәс яхшы гуллуг көстәрә билмәзди. Одур ки, өлән гадынын айләси илә гоһумлуг мұнасибәтләрини давам етдирмәк мәгсәдилә, кишинин өз балдызы илә евләнмәси мәсләhәт көрүлурdu. Ади никаһдан фәргли олараг бу заман гызын айләси ону дилә тутуб бу ишә разылыг вермәсини тәләб едириләр. Сорорат адәти илә әлагәдар олараг халг арасында белә бир мәсәл яјылмышды ки, «арвадын өлүмүнә көрә гој о киши фикир чәксин ки, онун тызбалдызы јохтур». XIX әсрдә Азәрбајчанда кениш яјылмыш бу адәт нормалары бу күнә гәдәр дә давам етмәкдәdir.

Айлә мәишәтиндә кениш яјылмыш гајда олмасада, һәр һалда белә бир адәтә риајет олунурdu ки, һалә ушаг яшларындан гыз вә оғлан арасындағы қаләмәк никаһын бүнөврәси гојулурdu. «Ад етмә», «бешик кәртмә», «кәбәк кәсмә» адланан бу гајдалара көрә, гоһумлар, гоншулар гыз вә оғлан доғуларкән вә яхуд онлар һәлә ушаг икән өз өвладларыны бир-биринә ад едириләр. «Кәбәк кәсмә» адәтинә көрә, ики меһрибан айләниң қаләмәк мұнасибәтләринин давам етдирилмәси учун һәлә ушагларын кәбәjи кәсилән дөврдә онлары «дејикләјириләр». Эксәр һаллarda айлә башчыларынын «киши сезү» ушагларын һәddi-булуға чатмасындан соңра никаһын бағланмасы илә нәтичәләнири. Бә'зән ад етмә, сөз вермә ушаг һәлә бешикдә оларкән ичра олундуғундан, дайми хатырланма әlamәti кими бешикдә бычагла мүэjjен бир ишарә гојурдулар. «Бешик кәртмә» анлајышы да бурадан галмышдыр. Бә'зән елә һаллар олурdu ки, верилән вә'ди јеринә јетирмәк мүмкүн олмадығындан кечмиш меһрибан айләләр арасында сојуглуг вә һәтта дүшмәнчилек башлајырды.

Азәрбајчан айлә мәишәти учун о гәдәр дә сәчиijәvi олмајан адәтләрдән бири чохарвадлылыг (полигамија) иді. Шәриәт гајдаларына көрә, мұсәлман бир нечә арвад ала биләрди. Лакин бу һүгугдан җалныз варлы адамлар истифадә едириләр. Һәм дә соҳ надир һаллarda ики вә ja үч арвад алмаг фактларына раст кәлинири. Јохсулар вә ортабаблар җалныз бир арвадла кифајэт-

ләнирдиләр. Онлар о һалда икинчи арвад алмага тәшеббүс көстәрирди ки, биринчи арваддан ушаглары олмасын. Евә қәтирилән бу икинчи арвад «күнү» адлаырыды.

Етнографик вә тарихи әдәбијатда тез-тез никаһын мүвәggети формасы олан сиғә анлајышына да раст кәлинir. Бу никаһ формасы Азәрбајчанда кениш яјылмамыш, һәм дә эксәриjјәt етибарилә ўзаг сәфәрләrә чынлар учун: тачирләр, Мәккә-Мәдинә, Қәрбәла вә Мәшhәd зијарәtinә кедән дин хадимләри учун нәзәрдә тутулурdu. Сиғә җалныз шиәләр арасында яјылдығын-дәn, сүннү тәригети нұмаjәндәләри бу адәти гәбул етмир вә она ришхәндәлә янашырдылар. Сиғә никаһ формасында гадынларын разылығы тәләб олунурdu. Бу никаһ дайми олмадығындан, онун фәалиjјәти учун мүэjjен мүddәт гојулурdu. Һәмин мүddәт әрзиндә киши сиғәjә kirдији гадыны өз ғануни арвады кими сахламалы иди.

Мә'лум олдуғу кими, сұлыммәк учун ики јолла никах әлагәләrinә кирмәk мүмкүн иди: разылығ әсасында бағланан никаhlар вә гызларын гачырылmasы јолу илә бағланан никаhlар. Биринчи никаh, адәтән, айнан көрундүjу кими, данышыг апармаг, сөвдәләшмәk јолу илә баша чатырдыса, икинчи никаh заманы зоракылыға әл атылырды. Гызларын гачырылmasы әсасында бағланан никаhlар чох узаг кечмишин—ибтидаи имән дөврүнүн екзогамија адәти илә сыйхы сурәтдә әлагәләрдән бири, мүэjjен бир тајфада гадынларын чатышмасы үзүндәn, «мәhз башга тајфалардан гадынларын мүнтәзәм сурәтдә зорла гачырылmasындан ибартे олмуштур».⁴ Лакин мұасир гызгачыртma адәтинин мәниjјәти дәжишмиш вә о җалныз екзогамија илә бағылар адәт олараг галмајыб, ендогамија мұнасибәтләрини әнатә етмәклә игтисади амилләри дә нәзәрдә тутур. Гызгачыртma адәтинин ики чәhәти вардыр. Бунлардан бири, гызларын көнүллүлүjу әсасында гачыртma, дикәри исә эсл мә'nада зоракылыгla гачыртмадыр. Биринчи гајдаja «гошулуб гачма» да дејилир. Никаh кирмәk мәгсәдилә гызларын гачырылmasынын башлыча сәбәләрindәn бири бу иди ки, эксәр һаллarda тәrәfләрдәn бири, чох вахт гызын валидеjnlәri бу вә ja дикәри сәбәб үзүндәn кәнчләrin айлә бурмасына разылығ вер-

* Ф. Енкелс. Көстәрилән эсәри. С. 174.

мирди. Она көрә дә гаршылыглы мәһәббәтә әсасланан айлә јаратмаг үчүн јеканә ѡол гызын разылыгы илә онун гачырылмасы иди. Разылыг әсасында гызын гачырылмасынын икинчи сәбәби мадди мұлаһизәләрдән ирәли кәлирди. Һәэддиндән артыг тој хәрчи чәкмәjә имканы олмајан оғлан гызы гачырмaga мәчбур олурду. Бә'зән һәтта оғлан өз адахлысыны белә гачырмат мәчбуриjjәтиндә галырды. Зоракылыгла гызгачырмам заманы иеник мүгабил тәрәфин валидејнләринин, һәтта гызын өзүнүн разы олуб-олмамасына белә әһәмиjjәт верилмириди. Бу да нәсилләр арасында дүшмәнчилиjә кәтириб чыхарырды. Нәсилләрин барышмасы үчүн ағсаггальларын ишә гарышмасы тәләб олунурду.

Адәтән гызлар 14—18 јашларында әрә верилир, оғланлар исә 18—22 јашларында евләнирдиләр. Лакин јохсуллуг үзүндән даһа кечевләнәнләр дә олурду. Тәрәфләрн бу вә ja дикәринин мүәjjән игтисади мұлаһизәсендән асылы олараг чаван гызларын јашлы вә ja дул кишиjә әрә верилмәси вә әксинә, кәңчләрин јашлы гадынларла евләнмәси һалларына да раст кәлинирди. Элбеттә бу чүр никәнлар мүәjjән игтисади амилләрә әсасландырындан вә Азәрбајҹан айлә мәишәти үчүн сәчиijәви олмадырындан кениш јајымышды. Белә никәнләрнадир һалларда раст кәлинирди.

Оғланын валидејнләри чалышырдылар ки, игтисади вә социал баһымдан өзләrinә бәрабәр олан айлә илә гоһумлашсынлар. Бунунла бағлы олараг халг арасында белә бир мәсәл јајымышдыр: «Тајлы тајыны тапмаса, күнү аh-вајла кечәр». Варлы айләләр эксәр һалларда өз гызыны јохсул оғланна вермәкдән имтина едирди. Надир һалларда варлы, нәчиб айләдән олан оғланлар јохсул гызларла евләнирдиләр. Бу о заман башверирди ки, гыз чох көзәл, ишкүзар вә бачарыглы олсун.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајҹанда никән әлагәләrinә кирмә мұхтәлиf адәтләрлә мушаһидә олунурду ки, бунларын да эксәриjjәти «тој адәтләри» ады илә етнографик әдәбиjjата дахил олмушдур. Тој—иеник ики кәнчин, айләнин, нәслин шәнлиji вә севинчи иди, набелә бүтөв елин-обанын, кәнд ичмасынын үмуми хошбәхтлик, шәнлик мәчлиси иди. Тој һәм дә кәнд ичма үзвәринин истираhәт вә әjlәnчә јери олдуғундан белә јығынчаглар бир гајда олараг, мұхтәлиf халг ојунлары вә рәгеләри илә күләш вә чыдыр јарышлары илә муша-

јиәт олунурду. Азәрбајҹан тојлары рәнкбәрәнк алэтләрлә мушаһидә олунан бир сыра мәрһәләләрдән кечир. Бунлар гыз бәjәнмә, елчилик, бәлкә, нишан, палтаркәсди, хынажахды, кәбин кәсмә, тој шәнлиji, дуваг алды вә с. мәрһәләләрдән ибәрәт иди. Тој шәнликләrinдә ичра олунан бу адәт нормалары Азәрбајҹанын мұхтәлиf зоналарында өз мәһәлли хүсусиjjәтләrinи сахлајырды.

Гызлары адәтән валидејнләр, оғланын айлә үзвләри сешиб бәjәнирдиләр. Оғланлар надир һалларда гызла билаваситә үнсиjjәтдә олуб, онунда сөзләшә биләрди. Эк-сәр һалларда оғланын аласы, халасы вә ja јахын арвад гоһумларындан бири көзәл, бачарыглы вә евдар бир гызын варлығыны, набелә онун һансы айләjә мәнсүб олмасыны хәбәр верирди. Элбеттә бурада гызын эсликөкү дә нәзәрә алынырды. Белә бир мәсәл тәсадүfән јајыммашды ки, «гырағына баһ безини ал, аласына баһ гызыны ал», «от көкү устә битәр», «ласы кәзән ағачы баласы будаг-будаг еләр», «гыз евләрдә танынар, ипәк дәэкаhда» вә с. Гызлары адәтән су үстүндә, һамамда, имәчиликләрдә вә ел шәнликләrinдә көрүб бәjәнирдиләр. Гыз бәjинилдикдән соңра, хүсуси бир ара арвады тапыб гыз евинин (биринчи нөвбәдә гызын аласынын) «ағзыны арајырдылар», јә'ни бу барәдә онун фикрини өjрәнирдиләр. Гызын «дејикли» олуб-олмамасы барәдә мә'lumat алындыгдан вә гыз евинә филакәsin елчилик қәләчәji барәдә хәбәр верилдикдән соңра, биринчи олараг оғланын атасы бу барәдә гызын атасына өз фикрини чатдырырды. Бу илкин көруш геjри-рәсми елчилик олдуғундан қәләчәк гоһумлар гызын евиндә деjил, евин јахынлығында күчәдә көрушүб данышырдылар, «елчилик даши» анлаjыши да бурадан ирәли қәлмишdir. Гызын атасы өз гоһумлары илә мәсләhәтләшчәjини бәhанә едиб, һәләlik елчиjә гәти бир сөз демирди. Бир гәдәр соңра гыз евинә рәсми елчилик қәлирди. Елчилик hej'этинин тәркибинә оғланын атасы, набелә нәслин вә ja кәndin ағсаггальлары дахил олурду. Адәтән биринчи елчилик заманы разылыг алмаг мүмкүн олмурду. Елчилик чох қәлиб-кетмәsi гыз айләси үчүн баш учалығы сајылышы. Эк-сәр һалларда елчилиjин икинчи-үчүнчү қәлишиндә разылыг әлдә едилирди. Азәрбајҹанын эксәр рајонларында «hә» алынmasы заманы јалныз чаj сүфрәси һазырланырды. Бә'зи јерләрдә исә сүфрәjә јемәк дә верилирди. Бир

гәдәр сонра гыз үчүн «бәлкә» гојурдулар, јәни үзүк, кәләғајы вә бир гәдәр ширнијјат кәтирирдиләр. Бу заман меһр вә башлыг мәсәләси дә һәлл олунурду. Ағсагаллар бурада бир нөв васитәчи ролунда чыхыш едирдиләр. Нәһајәт, һәр ики тәрәф үчүн мұнасиб мәбләг үзәриндә дајанырдылар. Меһрин мигдары тој әрәфәсіндә бағланан кәбин мүгавиләсіндә гејд олунурду. Meһr—әрин өз арвадыны бошајағы заман она верәчәји пулун мигдары иди. Башлыг исә бир нөв гыз үчүн алынан өдәнч иди. Бу өдәнч Азәрбајчанын мұхтәлиф рајонларында мұхтәлиф чүр адланырды. Она «суд пулу», «гыз пулу», «хәрч», «јол пулу», «раһ пулу», «баһашир» (татларда, ләзкиләрдә вә дағ чуңудларында), дәдәви-алчаг (хыналыгларда) дејилирди.

Нәр ики айлә үчүн разылашдырылмыш мүәյҗән бир ваҳтда гыз үчүн нишан кәтирилирди. Нишан заманы гыз үчүн гијмәтли инәк парчалар, гызылдан бојун, бармаг, синә вә баш бәзәкләри, набелә дикәр гијмәтли бәзәк эшжалары һазырланырды. Оғланын гоһумлары бу бәзәк шејләрини хүсуси мәчмәйиләре јығыб хонча дүзәлдир вә бураја ширнијјат шејләри дә әлавә едирдиләр. Бүтүн бунлар гыз евинә һәдијә апарылырды. Гызын рәғигәләри, наслын дикәр гыз-кәлиниләри нишантасхма мәрасиминә топлашыр, дејиб-құлұр вә шәнләнирдиләр. Іејиб-ичидикән сонра ев саһиби олан јашлы гадынлардан бири гыз үчүн кәтирилән һәдијјәләри гонағлара көстәрир вә өз нөвбәсіндә гонағлар да ев саһибине көз айдынлығы верир вә гызы тәбрік едирдиләр. Бу ваҳтдан е'тибарән гыз оғланла көрүшмәмәли иди. Рәсми олараг онларын көрүшү гадаған едилерди. Әкәр гызын валидејнләри кәнчләрин кизли көрүшләриндән хәбәр тутардыса, бу соҳзаман гоһумлугун позуласына кәтириб чыхарырды. Нишан күнү, бәлкә заманы вә'д олунмуш јол пулу да кәтирилирди. Алынан јол пулу экසәр һалларда гыз үчүн чөнзү һазырланмасына сәрф олунурду. Нишан гојулмасындан тој күнүнә ғәдәр бир илдән үч илә ғәдәр, бә'зән дә даһа соҳзаман вәхт кечирди. Бу мүддәт оғлан тәрәфин иғтисади имканындан асылы иди. Варлылар үчүн бу мүддәт гыса, касыблар үчүн тој хәрчи топламаг мәгсәдилә даһа узун олурду. Нишанла тој арасындағы дөврдә—адәтән бајрам күиләриндә гыз үчүн палтарлыг вә ширнијјат апаратын тәбрік едирдиләр.

Тојлар бир гајда олараг пајыз аյларында, чөл-тәсәр-

руғат ишләри баша чатдырылдыгдан сонра тәшкіл олунурду. Адәтән тој шәнлијиндән бир неча күн әввәл тәрәфләр арасында никәһ мүгавиләси бағланылыры. Кәбин кәсиләркән оғланла гызын иштиракы вачиб дејилди. Онларын әвәзиндә һәр ики тәрәфин вәкилләри—әмиләр, дајылар вә жаҳуд бачыларын әрләри-језнәләри иштирак едирдиләр. Кәбини молла вә ахунд кәсири. Кәбин мүгавиләсіндә меһрин мигдары да көстәрилирди. Бә'зән меһрин мигдарынын аз вә жа чох көстәрилмәсі үстүндә тәрәфләр арасында мұбаһиселәр дә баш вәрирди. Гыз тәрәфин вәкилләри меһр мәбләгини чох жаздырмaga, оғлан тәрәфин вәкилләри исә һәмин мәбләги аз жаздырмaga чөнд көстәрирдиләр. Молла кәбин актыны өз мөһүрү вә имзасы илә тәсдиг едирди. Тој адәтләрийн эксәрийәти билаваситә тој шәнлиji башландыгдан сонра ичра олунурду. Тојдан бир күн әввәл «палтар кәсdi» дејилән адәт јеринә јетирилирди. Палтаркәсdi ј гадынлар чағрылыш вә бурада нәмәр топланылыры. Атларынын бојунна сары вә жа гырмызы кәләғајы бағланмыш һарајчылар (чарчылар) евбәев кәзәрәк чамааты тоја дә'вәт едирди. Тоја дә'вәт олунанлар тојун башланмасыны хәбәр верән мусиги сәдалары алтында тој саһибини тәбрік едир вә нәмәр веририләр. Әкәр тоја кәләнләрин сајы соҳолардыса вә онлары евдә јерләшдірмәк мүмкүн дејилдисе, онда һәјәтә гојхана//мағар гурурудулар. Тоја дә'вәт олунанлар айрыча бир отагда јејиб-ичир, сонра тојханаја кечи ханәндәж вә жа ашыға гулаг асырдылар. Тојханаада ашыглар охујур, рәгс едир, нағыл данышыр, гәһрәманлығ вә мәһәббәт дастанларындан парчалар сөјләжирдиләр. Мәчлиси идарә етмәк үчүн «шәһ» вә жа сәрпајы сечирдиләр. Онун һакимијјэт һүгугу тој шәнлиji баша чатана гәдәр давам едирди. О, тамашачылары рәгс дә'вәт едир, ханәндә вә жа ашыглара сифаришләр верир, интизамы позанлары чәримә едир вә мұхтәлиф тәшкилати-инзибати тәдбиrlәр һәјата кечирирди. Тојун икинчи күнү јенә дә гонағлара бозбаш вә плов веририл, рәгс вә мусиги шәнлиji давам етдирилирди. Бир гајда олараг тәэза бәj тој шәнлијиндә иштирак етмири. О, өз сағыш-вә солдышлары илә бәрабәр достларынын биригин евинде—оғлан јенкәсинин јанында галыры. Өз нөвбәсіндә гыз да гыз јенкәсинин евинде сахланылыры. Јенкә адәтән кәлинин гоһумларындан, әрли бир гадын олмалы иди. Кәлинин көчмәсінә бир нечә saat галмыш ону

јенкәнин евиндән көтүрүб өз ата евинә қәтирирдиләр. Бурада кәлиниң кејиндириб, бәзәјир, сачларындан бурма дүзәлдир, хынахады едириләр. Кәлиниң вә онун рәфигәләринин әл-ајагларына хына гојурдулар. Кәлиниң гоһумтарындан бир нечә нәфәр онун чөнзиләрни назырламагла мәшгүл олурду. Кәләчәк ев, аилә үчүн лазым олан бүтүн зәрури шејләрин һамысы чөнзиз сија-бысына салынырды.

Ахшама жаҳын бәй адамлары кәлиниң қәтиримәк үчүн онун далынча кедирдиләр. Гыз евиндә кәлиниң гоһумлары гапыны бағлајыб, бәй адамларының ичәри бурахмыры вә нәмәр алмајынча гапыны ачмырдылар, бу адәт «гапы басды» дејирдиләр. Гонаглар евә кирдикдән соңра бәйин гардашы вә жаҳуд дајысы кәлине пул вермәклә вә жа дамазлыг бир һејван бағышламағы вә'д етмәклә онун белинә кәмәр бағлајырды. Бундан соңра ону һәјәтә чыхарыб ата, арабаја вә жаҳуд фәжтона миндирирәк, вагзалы рәгс мусигисинин мүшајиети алтында бәй евинә доғру апарырдылар. Жол бојунча, адәтә көрә, бир нечә јердә дәстәнин јолуну бағлајыб нәмәр алмајынча ону кетмәјә гојмурдулар. Бу гајда көрүнүр, скозгамијаја мане олан бир адәт кими јаранышыр; белә ки, гызын өз елиндән, обасындан, нәслиндән айрылмасына јол вермәк истәмириләр. Азәрбајчаның бә'зи рајонларында гыз евиндә бәй үчүн шах бәзәјирдиләр. Шахдан мұхтәлиф шејләр—ширнијат нөвләри, набелә мејвәләр асырдылар. Кәлиnlә бирликдә бәй евинә апа-рылан һәмин шахы күчлү мұһафизә дәстәси горујурду. Бәй адамлары—օғланың гоһумлары вә достлары чалышырдылар ки, мұһафизә олунан шахдан бир шеј гопарыб гачырысынлар. Әкәр бу онлара мүjәссәр олардыса, онда бәй тәрәф кәлиниң қәтирилмәсін хәбәрини онлара чатдыран һәмин адама бир ат, дамазлыг бир һејван вә жаҳуд бир дәст палтар бағышлајырды. Шахдан мүәjjән бир јеинити мәһсулу көтүрүб гачан шәхс ѡлда гыз адамлары тәрәфиндән жаҳаланыб тутулардыса, ону дөјүб гачырдығы әшҗаны әлиндән алырдылар.

Кәлиниң бәй евинә қәтирилмәсі заманы онун аяғының алтына бошгаб атыб сындырыр, башындан исә пул, буғда, дүjү вә саңр гида мәһсуслары төкүрдүләр ки, онун аяғы сајалы, еви бәрәкәтли олсун. Евә дахил оларкән ону очағын этрафында доландырырдылар. Бу да кәлиниң јени айләјә, јени нәслә сәдагәтли олачағына ишарә иди. Јени айләдә кәлиниң үчүн айрыча бир отаг

һазырлајырдылар. Бураја кәлиниң чөнзиләрни, набелә жеңи аваданлыглар јығырдылар. Кәлиниң пәрдә архасында, дәшәкчә үзәриндә әjlәшдирирдиләр. Онун дизайнин үстүндә аз жашлы бир оғлан ушағы отуздурур, бунуна кәлиниң илк өвладының оғлан олмасыны арзулајырдылар. Гонагларының дағылыб кетмәсіндән соңра ахшам жемәji верилирди. Бундан соңра јенкә никәh жатағы назырлајырды. Јенкәнин башлыча вәзиғеси кәлиниң интим һәјат сирләрini өjrәтмәкдәn ибарәт иди. Ахшамдан хејли кечмиш тәзә бәй кәлини отағына кәлириди... Бәй бәкарәтли гыз үчүн јенкәjә бәхшиш верирди. Экес һалда рүсвајчылыг әламәти кими кәлиниң башыны гырыхыб вә тәрсии үзүнгүлаға әjlәшдириб атасы евинә ѡла салырдылар.

Кәлиниң бир-ики күн кәрдәк архасында галырды. Бу мүддәт әрзиндә гајнана сыйаг мәгсәдилә кәлиниң кәләф ачдырыр, јумаг сарытдырыр, чораб тохутдурур, иjnә салладыр вә с. ишләр көрдүрүрдү. Үчүнчү күн кәлиниң гајынларындан бири она бир дамазлыг һејван бағышлајағыны вә'д едәрәк кәлиниң кәрдәк архасындан чыхарырды. Бундан соңра кәлиниң там һүгүглү аилә үзләрindәn бириңиң өчверилирди. Һәмин күн гоһум вә гоншулардан ибарәт гадынлар мәчлиси кечирилир вә «үз ағлайы» вә жа «дуват алды» адәти ичра олунурду. Бурада յығылан пул вә нәмәр кәлиниң чатырды.

Тојдан уч-дөрд күн кечдиқдән соңра кәлиниң анасы ләззәтли бир јемәк (адәтән плов) һазырлајыб жаҳын арвад гоһумларының бири илә ону гызы евинә көндәриди. Буна «дәстүр ашы» дејирдиләр. Он-онбеш күндән соңра валидеңләри «ајаг ачды» едириләр, јөни кәнч аиләни гонаг чагырырдылар. Бу рәсми гонаглыгдан соңра кәнчләр артыг сәрбәст сурәтдә ораја кәлиб-кедә биләрдиләр.

Айлә мәшиштәндә мүшаһидә олунан адәт нормаларындан бири дә бошанма гајдасы иди. Шәриәт гајдаларына көрә, гадынлар бошанма һүгүгундан мәһрум иди. Жалныз кишиләр белә бир имтијаза малик олурдулар. Шәриәт гадының кишидән талағ истәмәсінни әдәб-әркандан кәнар бир һәрәкәт кими сәчиijәләндирди. Һалда, кишиjә истәдији вахтда, неч бир мүһум, әсаслы сәбәб олмадан, һәм дә сох асанлыгыла өз арвадыны бошамаг һүгүгү верирди. Бунун үчүн киши јердән үч даш көтүрүб чијинин үстүндән кери атыр вә «мән сәнни талағыны вердим, дашыны атдым, азадсан,

чыхыб кедэ биләрсән» сөзләрини үч дәфә тәкрапар едирди. Киши өз арвадыны бошадыгда кәбин мугавиләсингәндә гејд олунан меңри өдәмәли, арвадын җәтириди ченизи кери гајтармалы вә үч аյ мүддәтинә ону әрзаг вә keletalә тә'мин етмәли иди. Һәм дә әкәр гадынын судәмәр ушағы вардыса, киши ики илә гәдәр һәмин ушағы сахламаға борчлу иди. Киши өз гадыныны эхлагсыз һәрәкәтинә көрә бошадығы заман арвад һәм ушагларындан, һәм дә бутун әмлак һүгүгундан мәһрум едилерди. Йухарыда дејилди кими, гадынлар, сох надир һалларда бошанма мәсәләсини галдырырды. Бунун учун ән тутарлы сәбәб көстәрилә белә, јенә дә о, өз чеңизиндән вә меңриндән мәһрум едилерди. Гадын «мәним кәбиними көтүр, руһуму азат ет» сөзләрини сөјләдикдә, артыг о, бошанмыш сајылышырды.

Аилә мәишәтинә дахил олан адәтләрдән бири дә дөгүм адәтләри иди. Мә'лум олдуғу кими, кәлинин әр евиндә мөвгејинин мөһәммәнмәси, онун ушағы олуболмамасындан сох асылы иди. Кәлинин җәтирилмәсингәндән 30—40 күн соңа онун һамиләлиji артыг билинмәли иди. Әкәр һамиләлик билинмәздисә, кәлин «гырxa душуб», «чилләjә душуб» дејирдиләр. Она көрә дә бу мүддәт әрзиндә чалышырдылар ки, кәлинин јанына гырхлы арвад кәлмәсин, өлү јериндән гајыдан кәлинлә көрушмәсин вә с. Экс һалда кәлин чилләjә дүшә биләрди. Белә вәзијәт јараңардыса, онун чилләсини кәсдирирдиләр. Бунун учун хүсуси чиллә кәсэн гадын ҹағрылыр вә о, кәлинлә бирликдә гәбрестана вә ја мәсчидә кедәрәк, орада кәлини овсунлајыр чилләсини кәсири. Ушағы олмајан киши вә ја гадына «сонсуз» дејирдиләр. Һеч кәс бу ады өз үзәринә көтүрмәк истәмири. Одур ки, ушағы олмајан гадыны мүгәддәс јерләрә апарыр, пирдә шам јандырыр, арвадын палтарындан чырыбыр пир ағачына бағлајыр, орадан бешик асыр, нәзир дејир вә пириң башына доландырараг ондан көмәк диләйрирдиләр. Бә'зән дә молланын јанына кедиб дуа јаздырыр вә китаба баҳдырырдылар.

Һамилә вәзијәтингә олан гадына хүсуси гајфы илә јанашырдылар: ону ағыр ишләрдән азад едир, отурмасына-дурмасына, јемәсинә-ичмәсингә диггәт јетирирдиләр. Чалышырдылар ки, кәлин һеч бир шејдән умсунмасын; онун үрәји истәдији һәр бир шеји алыб вә ја бишириб она једиздирирдиләр. Һамилә гадынын оғлан вә ја гыз дөгачағыны ирәличәдән мүәjjәnlәшdirмәjә ча-

лыширдылар. Чүники, оғлан ушағына мараг даһа сох иди. Бу мәгсәдлә фала баҳдырырдылар вә јаҳуд гадынлар өз өрпәкләрини тысбаға олан јерә сәрирдиләр. Тысбаға һансы өрпәјин үстүнә чыхсајды, онун саһиби куја оғлан дөгачагды. Дикәр бир үсул белә иди ки, тохума иши баша чатдырылмыш һанадакы вәрәнкәлан гарфысыны чыхарыб бир ушаға верирдиләр ки, ону миниб ѡюла чыхсын. Ушаг ѡюлда биринчи кими көрәдисә, куја һамилә гадын һәмин чинсә уйғун ушаг дөгмалы иди. Һамиләлик дөврүндә, хүсүсән ана бәтнинде ушағын тәрпәнмәси анында, гадын кимә баҳардыса, куја ушаг она охшамалыјды. Одур ки, һәмин анда, мөвчуд инама көрә, әкәр гадын улаға, итә, чамыша, дөвшана вә дикәр һејванлара баҳардыса, куја бу һејванларын мүәjjәn әlamәтләри ушаға кечә биләрди: ушаг дөвшандодаг дөгулар, түклю олар вә һәр шеји кеч анлајарды. Бутун бу һалларын гаршысыны алмаг учун һамилә гадына мәсләhәт көрүрдүләр ки, ушағын тәрпәнмәси дөврүндә көзләрни јумсун, һеч кимә вә һеч нәjә бахмасын. Гадын бир гајда олараг өз һамиләлијини кизләтмәjә чалышырды. Бунунла о, бир тәрәфдән, әдәб гајдаларыны көзләйрирдисә, дикәр тәрәфдән, бәд нәзэрләрдән өзүнү горумаға чалышырды.

Дөгүм санчылары башлајаркән биринчи нөвбәдә ма-мача—кәбәк нәнәси, кәлинин анысы вә ја бөјүк бачысы онун јанына қәлири. Онлар бутун дөгүш мүддәтингәндә қәлиндән узаглашмыр вә ораја кишиләрдән һеч кәси бурахмырдылар. Дөгүшу асанлашдырмаг учун һамиләни отагда қәэдирирдиләр, экс һалда гадын ушағы «хәзинәдә бoga биләрди». Әкәр дөгүш чәтиң кечәрдисә, бу һалда дејирдиләр ки, ону һал апармышдыр. Үмумијәтлә, «һал» вә «һал анысы» илә бағлы олан сохху рәвајәтләр варды. Һамилә гадыны һуша қәтиримәк учун онун гулағындан чәкир, этини чимдикләйир, үзүнү шилләләйрирдиләр. Мөвчуд инама көрә, һал һамилә гадынын үрәјини вә чијәрләрини чыхарыб суја чәкир вә она көрә дә гадын дөгүш заманы өлүр. Буна јол вермәмәк учун бир нәфәр һалдан габаг чај кәнарына кедиб сују хәнчәрлә кәсмәли иди вә ја ејни һәрәкәти ичра етмәк учун һамилә гадынын јанына тазла долу су гојмалы идиләр. Белә анда мүәjjәn мигдар пул вә ја әрзаг мәнсулу нәзир дејилирди. Мұвәфәгијәтли дөгүшдан соңа бунлар јетимләрә вә диләнчиләрә пајланышырды.

Доғушдан сонра гадына шәрбәт ичирирдиләр. Бир گәдәр сонра гујмаг бишириб она једиздирирдиләр. Азачыг кечикдән сонра ушағын ағзына бал, яғ сүртүб ону мајаландырырдылар. Ушағын гәбулундан тутмуш ики-үч күн кечәнәдәк бүтүн хидмәт ишләрини мамача јеринә јетирирди. Мама ушағын көбәйни кәсиб бағладыгдан сонра, кәсилмиш һиссәни ушағын халасына ве-рирди ки, ону апарыб басдырысын. Адәтә көрә, гыз ушағынын көбәйни гапынын астанасында вә ja евин бир күнчүндә басдырырдылар ки, евдар олсун, евдән бајыра чыхмасын. Оғлан ушағынын көбәйни исә төвләдә вә ja мәсчиддә басдырырдылар ки, тәсәрүфатчы олсун, мал-гарада яхшы гуллуг етсин, набелә савадлы вә тәһсилли олсун.

Адәтән ушағын гырхы чыханадәк онун јанына кәнар адам бурахмырдылар. Зәрури анларда, евә гонаг кәлдикдә вә онун галмасы үчүн айрыча јер олмадыгда гырхлы ушағы бајыра чыхарып, гонаг евә дахил олдугдан сонра, ушағы јенидән евә кәтирирдиләр. Ушағы бәләјиб бешикдә вә ja јүјүрүкдә јатырырдылар. Жатаркән онун үзүнә чуна салырдылар ки, ушаг үзү ачыг јатмасын; әкс һалда, ону «бешик гушу» вураг вә ja «шаша» адлы руһ боға биләрди. Бир гајда олараг ушаг јатдығы мүддәттә вә үмумијјәтлә 40 күн өтәнә гәдәр чалышырдылар ки, «гундаг» тәк галмасын. 40 күн кечикдән сонра һәм ушаг вә һәм дә ана јујунуб тәмизләнир вә гүсл олунурдулар. Ана ҳүсуси касадан һәм өзүнүн, һәм дә ушағын башына су төкмәклә «чәнабәт гүслү еjlәjirәm, гүрбәтәнулиллаh» дејәрәк јујунуб гырхдан чыхырдылар. Гырхы чыхмамыш заңы гадына ҳәмир юғурмаг, хөрәк вә чөрәк бишirmәк, инәк сағмаг, гатыг чалмаг вә бу кими ев ишләри көрмәк гадаған едирирди.

Азәрбајчанлыларын айлә мәишәтиндә ушагла бағлы бир сыра шәнликләрин кечирилмәси дә муһум рол ојнајырды. Азәрбајчанын айры-айры етнографик зоналарында ушаға ад гојмаг мәрасими мұхтәлиф вахтларда кечирилди. Бә'зән ушаг дүніжа кәләндән аз сонра, бә'зән дә гырхы чыхандан сонра адгојма мәрасиминә топланырдылар. Абшеронда ушағын гырхы төкүлдүкдән сонра гоһум-гоншулар, «шәббә-хејир» мәчлисидән топлашыр вә ушаға һәдијјәләр веририләр.

Белә айлә шәнлијиндән бири дә һәдик бишirmә иди. Ушағын јени диш чыхармасы мұнасибәти илә мәрчи,

кохуд, лобја, гарғыдалы вә буғдадан ибарәт һәдик бишirmәк бир адәт шәклини алмышды. Биширилмиш һәдијин бир һиссәсүни айлә шәнлијинә топлашанлар је-јир, галаныны исә пај веририләр. Адәтән ушаг имәлләјәнә гәдәр бәләкә сахланырырды. Ушағын бәләк бағыны, папағыны, көjnәjини, бәләкағыны, јорған вә дөшәjини бир гајда олараг кәлинин анасы һазырлаjырды. Ушаг бир-ики јашына гәдәр тәмиз ана сүдү илә гидаланырырды. Экәр икнчи ушаг бир гәдәр кеч олардыса, онда әмиздирмә мүддәти хејли узанырырды.

Азәрбајчан айлә мәишәтиндә дәфи адәтләри илә бағлы бир сыра мәрасимләр кечирилирди. Шәриәтә көрә, мәрһуму евдә чох сахламаг олмазды. Ону имкан дахилиндә һәмин күн вә яхуд сәһәриси күн дәфи етмәк мәсләhәт көрүлүрдү. Мәрһумун үстүндә гур'ан охумаг үчүн молла дә'вәт едирирди. Мејити сидр-кафур гарыштырылмыш тәмиз су илә «мүрдәшир» адланан ҳүсуси адамлар јујурдулар. Јудугдан сонра мәрһуму кәфәнә бүкүрдүләр. Гадынлар үчүн кәфән үч вә ja једди һиссәдән, кишиләр үчүн ики вә ja беш һиссәдән ибарәт бичилиб һазырланырырды. Кәфәнә бүкүлмүш мәрһумун ҹәназәсими мафәjә гојуб евдән чыхарырдылар. Онун үстүнә әдjal, халча салыр, ҹәназәни сарымаг үчүн «көтүркә» адланан өркәндән истифадә едириләр. Евдән чыхарыларкән вә گәбиристанлыға апарыларкән мәрһумун башы ирәлиjә дөгрү олмалы иди. Гәбиристанлыгда мејити мафәдән чыхарыб, халча үстүнә гојур вә өлү намазына дурурдулар. Экәр өлән киши идисә, молла-имам ҹәназәjә яхын дуур, гадын идисә, ондан бир гәдәр аралы дајанырырды. Шәриәтә көрә, алты јашындан ашагы ушаг үчүн намаз гылмырдылар. Намаза башла-маздан әvvәl молла үч дәфә «эс-сәлат» сөзүн тәкрап едириди; бундан сонра дуя охумаға вә намаз гылмага башлаjырдылар. Даha сонра өләнин яхын гоһумларындан бири мәрһумун баш һиссәсindәn тутмагла, башгала-ларының көмәjи илә ону гәбрә ендирди. Шәриәтә көрә, гадының гәбри кишининкиң нисбәтән бир гәдәр дәрин газылышырды. Гәбириде мејит сағ бөјүр үстә, үзү гиблиjә—Мәккәjә дөгрү дајанмаг шәрти илә гојулурду.

Дәфи мәрасиминдә иштирак едән адамлара, онлар һәлә گәбиристанлыгда икән јухаја бүкүлмүш һалва ве-ририләр. Мәрһумун үчү, једдиси, гырхы вә илиндә го-һумлар вә гоншуулар, набелә имканы олан бүтүн кәнд ағсаггальлары мәрһумун евинә дә'вәт олунур вә хејрат

МӘНӘВИ МӘДӘНИЙЛӘТ

хөрәји јеирдиләр. Адәтә көрә, мәрһүмүн гоһумлары вә жаҳын адамлары гырх хејратына гәдәр һәр чүмә ахшамы өз несабына кәләнләр учун јемәк верирдиләр.

Азәрбајҹаның бир сох рајонларында дәфи мәрасимине қәләнләр өлү саһибинә јардым етмәк мәгсәдилә мүәjjән мигдар пул верир вә хејрат учун һејван ҝәтирирдиләр.

Мә'лум олдуғу кими, инсаны әнатә едән харичи аләм ики һиссәје ажрылыр: биринчиси, инсанларын жағымасындан һәлә сох әввәл мөвчуд олан тәбии мүһит, икинчиси, билаваситә инсанларла бирликдә вә онларын мәгсәдјөнлү фәалијәти нәтичәсindә јаранан сүн'и, мәдәни мүһит. Тәләффүзүмүздәки мәдәнијјәт анлајышы, латын сөзү олан «култура» сөзүндән әмәлә қәлмәклә «бечәрмәк» мә'насында ишләдилir. Һәгигәтдә исә сәзүн әсл мә'насында мәдәнијјәт дедикдә, инсанын физики вә зәһни әмәжи нәтичәсindә јарадылан бүтүн мадди вә мә'нәви мәһсүллар баша дүшүлүр. Мәһз бунлар инсанларын мадди вә мә'нәви тәләбатларыны өдәмек габилијјәтинә малик олан мәдәнијјәт елементләриди.

Мәдәнијјәт тарихи дә инсанларын өз тарихи гәдәр гәдимдир. Дүнjanын һеч бир јеринде вә һеч бир ваҳт мәдәнијјәтсиз халг олмамыш вә јохдур. Бөјүклюйнән вә кичиклијиндән асылы олмајараг, бүтүн дүнja халгларының өзләриңә мәхсүс мәдәнијјәтләри вардыр. Буржуа етнографларының көстәрдији кими, «аз мәдәнијјәтли», «тәбии» халгларын мөвчудлуғуну играр етмәјин вә буңу «јүксәк мәдәнијјәтли» «мәдәни» халглара гарышы гојмағын һеч бир елми әсасы јохдур. Бунлар җалныз ирги мәгсәд күдән нәзәри мүддәләрдүр. Белә ки, ичтимаи-игтисади инкишаф сәвијјәләринә көрә ән керидә — галмыш етник бирликләр — тасманијалылар, австралијалылар, бакаудлар, бушменләр, пигмеjlәr, Одлу торпаг сакинләри вә б. өзләриңә мәхсүс сох мүрәkkәб вә орижинал мәдәнијјәт јаратмышлар. Етнографлар адәтән мәдәнијјәт анлајышыны мадди вә мә'нәви мәдәнијјәт олмагла ики һиссәје аյырылар. Мадди мәдәнијјәт елементләринә јухарыдақы фәсилләрдә тәсвир едилән әмәк аләтләри, силаһлар, нәглијјат вә јүкдашыма васитәләри, јашајыш мәскәнләри, евләр вә тәсәррүфат тикнитиләри, јемәлләр вә ичкىләр, кејимләр вә бәзәкләр, габ-гачаглар вә дикәр ев аваданлыглары дахилдир. Бураја ев һејвалары вә мәдәни биткиләрин јетишдирилмәсini дә аид јетмәк олар. Мә'нәви мәдәнијјәт анлајышына инсанын

зөнни әмәји нәтичесинде јарадылан бүтүн шејләр да-
хилдир. Бунлар эсасен адәт вә ән'әнәләр, елм, дин, фәл-
сәфи көрүшләр, халг јарадычылығы нүмунәләри, әдә-
бийјат, инчәсәнәт, мұхтәлиф инам вә е'тигадлардыр.
Мадди вә мә'нәви мәдәнијјәт бир-бириндән кәскин сәр-
һәдләрлә аյрылмыр. Онларын бир-бири илә сых әлагә-
си өзүнү рәссамлыгда, һеккәлтарашлыгда, јазылы сә-
нәдләрдә вә мусиги јарадычылығында көстәрир.

Мә'нәви мәдәнијјәтин хүсуси бир саһеси кими, ши-
фаһи халг јарадычылығынын улу бир кечмиши вардыр.
Халгын кечмиши тарихини, мәишәтини, тәсәрүфат са-
хәләрини экс етдиရән фолклор материаллары әсрләр бо-
ју ағыздан-ағыза кечиб дилләр әзбәри олмуш вә қәлә-
чәк нәсилләр үчүн һәмишә мүһүм тәрбијәви рол ојна-
мышдыр. Бөյүк пролетар јазычысы А. М. Горки һаг-
лы олараг мәсләһәт көрүрдү ки, биз өз гәдим халг ја-
радычылығы нүмунәләрини топламалы, ондан өјрәмә-
лийк; биз кечмиши нә گәдәр јахшы билсәк, өз һазыр-
кы јарадычылығымызын бөյүк әһәмијјәтини о گәдәр дә
choх вә дәрин баша дүшәрик.

Халг јарадычылығы аләми чох зәнкин вә кениш әнатәлидир. Әфсанәләр, эсатирләр, ләтифәләр, халг мә-
расим вә адәтләри, нағыллар, дастанлар, бајатылар,
лајлалар, охшамалар, сајачы сөзләри, ејдирмәләр, но-
лаварлар, аталар сөзләри, мәсәлләр, тапмачалар вә с.
бир тәрәфдән, халгын ичтимай һәјат тәрзини, онларын
социал зүлмә вә јаделлиләрә гаршы мүбаризә мотивлә-
рини экс етдиришишсә, дикәр тәрәфдән дә аилә-мәишәт
мәсәләләрини, вәтәнә, елә-обая, әмәјә дәрин мәһәббәт
һиссини экс етдиришишdir. Бүтүн бу чохшахәли халг
јарадычылығы нүмунәләри өз ришеләрини халгын бә-
дии тәфәккүрүндән алыш, әсрләр боју өз инкишафы
процесинде тәкмилләшәрәк пүхтәләшмиш вә зәманәмизә
гәдәр кәлиб чыхмышдыр.

Гәдим Азәрбајҹан халг нәфмәләри зәһмәткешләрин
ағыр вәзијјәтини, һаким синифләрин өзбашыналығыны,
гадынлығын ағыр һәјат шәраитини там варлығы илә
экс етдирир. Бир чох нәфмәләрдә малдарларын, әкин-
чиләрин, овчуларын вә балыгчыларын һәјаты вә мәи-
шәти тәсвир олунур. Ингилаба гәдәрки Азәрбајҹанда
фолклорун бајаты жанры кениш инкишаф етмишиdir.
Бунларын мәзмуну мәһәббәтдән, е'тибар вә сәдагәтдән,
ағыр вә дәзүлмәз һәјатын тәрәннүүндән ибарәт иди.
Халгымызын фолклор ирсисин ән гәдим үңсүрләриндән
бiri дә нағыллар вә дастанлардыр. Нағылларын эсас

сүжет хәттини хејир вә шәр гүввәләрин мүбаризәси
тәшкىл едир. Бурада халглар достыгуна да кениш јер
верилир. Дастанлар өз мәзмунуна көрә мәһәббәт вә
гәһрәмәнлыг дастанлары олмагла ики гисмә айрылыр.
«Эсли вә Кәрәм», «Ашыг Гәриб», «Шаһ Исмајыл», «Аб-
бас вә Қулкәз» кими дастанлар мәһәббәт дастанлары-
на, «Дәдә Горгуд», «Короғлу», «Гачаг Нәби» вә «Гатыр
Мәммәд» кими дастанлар исә гәһрәмәнлыг дастанлары-
на аид едилә биләр.

Мусигили фолклорун мүһүм бир һиссәсини әмәклә,
набелә халг адәт-ән'әнәләри, инам вә е'тигадлары илә
бағлы олан нәфмәләр тәшкىл едир. Малдарлыг вә әкин-
чилек мәишәти илә сых әлагәдар олан бир сыра әмәк
нәфмәләри мөвчүддүр ки, бунларын ичәрисинде сајачы
сөзләринин хүсуси јери вардыр. Бу нәфмәләрин тәшәк-
куй дөврүнүн, адәтән, һеванларын әһлиләшдирилмәси
дөврү-плә ejni вахта дүшлүйнү гејд едириләр. Өз мәз-
мунуна көрә, сајачы нәфмәләри башлыча сөрвәт мәнбә-
жи, боллуг, фираванлыг мәнбәжи кими даварларын тә-
рәинүүмү илә характеризә олунур:

Гојунлу евләр көрдүм
Гүрулмуш јая бәнзәр.
Гојунсуз евләр көрдүм
Гурумуш чаја бәнзәр.

Нәнәм, а шишәк тојун,
Жуну бир дәшәк гојун,
Буламаны тез елә
Гырылды ушаг гојун.

Сајачы нәфмәләриндән ајдын олур ки, чобанлар, го-
јун саһибләри пајыза јахын әvvәлләр олдуғу кими, јенә
дә чох сүд әлдә етмәк арзусунда олурдулар:

Нәнәм, а нарыш гојун,
Жуну бир гарыш гојун,
Чобан сәндән нұсұбдүр
Сүдүн вер, барыш гојун.

Бу чүр әмәк нәфмәләриндән ајдын олур ки, малдар-
ларла онларын саҳладыглары һеванлар арсында бөյүк
мәһәббәт бағлылығы вардыр. Тәбии ки, бу бағлылыг
малдарларын өз әмәјинин нәтичесинә олан мәһәббәтдән
иреди қәлирди. Сајачы нәфмәләринде һеванларын са-
хланмасы вә бәсләнмәси илә әлагәдар олан бүтүн тәсәр-
үфат тискли бәдии формада өз эксисин тапмышды. Мал-
дарлыг мәишәти илә бағлы олан нәфмәләрдән бири дә
сағым нәфмәләриди. Сајачы нәфмәләриндән фәргли
олараг, бу нәфмәләрдә башлыча олараг ирибујнузлу

дәғи едирдиләр. Азәрбајчаның бир чох әразиләрindә археологи газынтылар апарыларкән бу чүр гәбир аби-дәләринә тез-тез раст көлинишидир. Атларын инсанларын тәсәррүфат һәјатындакы ролуну нәзәрә алараң дүнja халгларының тәсәввүрүндә бу хеирхан һејваның реал вә мифик образы јарадылышыдыр. Тәдричән адамларын шүүрунда белә бир инам өзүнә јува салырды ки, ким өзүнү јухуда ата минмиш вәзијјәтдә көрәрсә, онун бүтүн арзулары јеринә јетәр. Азәрбајчанлылар арасында атларын мұхтәлиф чин вә шәјатинләрлә әлагәси ба-рәдә инамлар индијә гәдәр давам етмәкдәдир. Мөвчуд рәвајәтләр адамларда белә бир инам доғурмушду ки, «әкәр ат төвләдә тәрләјирсә вә онун гүјругу, јалы-дү-јүнләнисә, онда аты чинләр миниб чапыр». Халг е'ти-гадына көрә, јерин тәрпәнмәсими һәр кәсдән әvvәl, илк дәфә, атлар һисс едирләр. Бу вахт онлар аягларыны је-ре дөјүр, башларыны јухары галдырааг, о даңа чох һәрмәт көстәри-диләр. Зәрдүштләр атлары иланиләшдирир, онлары дүнjanын дөрд эсасы олан: од, су, торпаг вә күләклә әлагәләндирирдиләр. Атларын тәбиэтин дөрд үnsуру илә әлагәсингә нағылларда, дастанларда, һәмчинин халг јарадычылығының дикәр жанларында да тәсадүф еди-лир. Бурада ат образы мифоложи вә символик планда инсанлары хошбәхтлик, сәрвәт вә сәадәт кәтирән бир чанлы кими тәсвири олунур. Халгымыз арасында атларла бағлы олан дикәр инамлар да мөвчуддур. Белә ки, јухуда ат көрмәк арзуја чатмаг, мурада јетмәк демәк-дир. Әкәр һәр кәс илдә бир дәфә башверән (илин сон кечеси) ат қөвшәмәсими мушаһидә етмиш оларса, онда онун бүтүн арзулары јеринә јетәр. Бундан башга, мөвчуд инама көрә барлы-бәрәкәтли мејвә ағачларынын, јахшы јашајыш биналарынын бәд нәзәрдән горун-масы үчүн дарвазаја вә ja ағача ат налы вә ja ат кәл-ләси кечирирдиләр. Атларла бағлы олан бир сыра де-жимләрә дә раст көлинир: «бириндә дајды, икисиндә зајды, үчүндә олду ат, олмады, сат» вә јаҳуд «бириндә бағлы олду ат, бәслә, икисиндә сәслә, үчүндә мин, дөрдүндә олду ат, олмады, сат».

Башга һејван нөвләри илә дә бағлы олан инамлар вардыр. Азәрбајчаны шимал-шәрг зонасында белә бир инам јајылмышыдь ки, әкәр чамышы сәһәр-сәһәр өрүшә

әтүрәркән, о, гајыдыб үч дәфә саһибинә тәрәф бојла-парса, евдә илә исә бир һадисә баш верәчәji қөзләни-лир; јаҳуд һејваның өзү илә әлагәдар бир бәдбәхтлик үз вермәлидир. Гејд етмәк лазымдыр ки, ирибујнузлу һејванларла әлагәдар олан инамлар һәмишә бәдбәхт һадисәләрлә мушаһидә олунур. Мәсәлән, Гарабағ зо-насында мөвчуд олан инама көрә, әкәр ким јуҳуда чамыш вә ja инәк көрәрсә, куја о, һәкмән хәстәләнмәли-дир вә јаҳуд һәр һансы арзуолунмаз бир һадисә баш вермәлидир.

Ев һејванлары арасында дәвәjә даңа бөյүк һәрмәт-лә јанашилыр. Тәсәррүфатда, мәништәдә тутдуғу мөв-геје уйғун олараг гојуну гурбан, дәвәни һејкәл, кечини шејтан, чамышы мәрҹан, аты мурад һесаб едән ата-бабаларымыз дәвәни һәм дә таванаалыг рәмзи кими гиј-мәтләндиришләр. Аиләнин хошбәхтлијини нәвәдә, вар-дөвләти дәвәдә көрән халгымыз «өвладда нәвә, дөвләт-дә дәвә» зәрб-мәсәлини јаратышлар. Дәвәjә бу чүр мұнасибәт онунла изаһ олунур ки, јерли әнали әсрләр бојунча дәвәниң этиндән, јунундан вә судундән исти-фадә етмишләр. Дәвә күвәнинин јағы-пији, һәмчинин онун илиji халт тәбабәтиндә кениш мигјасда тәтбиғ олунмушшур. Бу мұаличә васитәләриндән сојугдәjәмә вә јел хәстәликләrinә гаршы мүбәризәдә истифадә едил-мишләр. Дәвәниң түкү ган лаҳталашдырычы ролуну ојнамышыдыр. Белә ки, јарадан ахан ганы дајандырмаг үчүн дәвәниң түкүнү јандырыб, күлүну ачыг јараја го-јурдулар. Баш ағрысыны қәсмәк вә јел хәстәлијиндән мұаличә олунмаг үчүн логманлар мәсләhәт көрүрдүләр ки, дәвә јунундан һазырланмыш гуршаг, јајлыг вә шал бағласынлар, палтар қејсінләр, папаг вә башлыг го-суулар. Белә күман едирдиләр ки, дикәр ев һејванла-рына нисбәтән дәвә өз баласына даңа чох бағлы олур. Бунунла белә, әксәр һалларда о, јени доғулмуш бала-сыны гәбул етмири. Бу вахт адамлар көмәjә қәлиб, дәвәниң баласыны әмиздирирдиләр. Мөвчуд инам мә-расимләринин бириндә дејилдији кими, бә'зән Гур'ан кәтириб дәвәниң қөзләри гаршысында анд ичириләр ки, «ај дәвә бу Гур'ана анд олсун ки, бу бала сәнни-дир». Бу мәрасимин ичрасындан сонра куја дәвә өз баласыны гәбул едири.

Тарихи кечмишишимизә јахшы бәләд оланлар билир-ләр ки, Азәрбајчанда гојунчулукун да гәдим тарихи вә онунла бағлы олан боллуча инамлар вардыр. Ар-

хеологлар тәрәфиндән тапылыбы, ерамыздан чох-чох әв-вәлки дөврлөрә айд едилән мадди-мәдәнијәт абидаләриндәки гојун рәсем вә фигурлары фикримизи тәсдиг етмәккә јанаши, Азәрбајчаның гәдим сакинләrinin гојуна ситаиши етмәсini дә тәсдиг едир. Демәли, улуларымыз, мүдрикләrimiz гојуна һәмишә хеир-бәрәкәт көзү илә баҳмыш, һәтта кечинәчәјини гојунда көрән, күзәраныны гојунчулугла кечирән сәркар чобанларымыз өз пешәләrinә—гојунчулуга һөрмәт әlamәti олараг, өлдүкдән соңra гәбирләrinә, үзәриндә гоч-гојун шәкли һәkk олунмуш башдашылары гојдурмагла, гојунчулуг вә чобанчылыг пешәләrinи халг арасында һөрмәтә миндирмиш, мүгәddәсләшdirмишләр. Тарихимизин узаг кечмишиндән хәбәр верән гаја рәсмләrinдә чобанларын гојун сүрүләри илә бирликдә тәсвири едилмәси дә бу сәнәтин улулугу илә әлагәдарды. Дејиләнләрдән ајдын олур ки, гојунчулуг азәrбајчанлы аиләсиин гәдим доланачаг мәнбәләrinдән бири олдуғундан, ел-обада гојуна ситаиши јаранмыш, әналиниң сәрвәти, варидаты гојунла, гојунларын мигдары илә мүәјжәnlәшdirмишdir:

Гојунун олду он, кеj гырмызы дон.
Гојунун олду элли, адын елләрә бәлли.
Гојунун олду јүз, кир ичиндә үз.
Гојунун олду мин, көhlәnинни мин.

Азәrбајчан малдарлары бир гајда оларат һејванлары бармагла, саj несабы юлу илә сајмаздылар. һејванларын әjәr-әскиjини, ј'ни јериндә олуб-олмамасыны нишанларына көрә мүәjjәnlәshdirirdilәr. һејванларын нишанларына көрә јохланылмасы адәти, јашлы мә'lуматчыларын фикринчә, гәдим тарихә маликдир. Белә күман етмәк олар ки, бу адәт инсанларын һәлә саj билмәдикләри тарихи бир дөврдә јаранышдыр. һејванлар үзәриндә хүсуси мүлкиjәt јарандыры дөврдә, һәрә өз һејваныны хүсуси-фәрди нишанларына, һәмчинин харичи физики әlamәtlәrinә көрә таныjырды. Бу эн'эненин јаранмасы, һәм дә белә бир инамла бағлы олмуштур ки, һејванларын сыра илә сајымасы күjа бәdbәxtlik кәтирир онлары вәhши јыртычи һејванлар парчалајыр вә јахуд хәстәлик баш вериб күтләви тәләфата сәбәб олур. Мәhз белә бир инамын мөвчуд олмасына көрәdir ки, назырда аилә үзвләrinin дә бармагла сајымасына ичазә вермирләr.

Инсанлар әсрләр боју өз шәхси төчrүбәләrinдә сыйамыш, сүбута јетирмишләр ки, ахшам, шәр гарышанда ев сүпүрмәк олмаз; куја бунунла евин хеир-бәрәкәtinin сүпүрүб атыrlar. Дикәр бир инама көрә, гојун сүрүсүнүн јанындан су илә долу габ апармаг олмаз, куја су һејванларын бәрәкәtinи јујуб апарар вә јахуд мал-гараж тәләфат дүшәр. Сүпүркә илә бағлы олан инамларын Ширван зонасында геjdә алышан башга бир вариантында геjd едилир ки, һејванлары һәjәtdәn uzagliashdyarken, онлары өрүшә говаркәn онлары сүпүркә илә вурмаг јарамаз; бу нал һәjәt бәрәкәtinә сүпүркә чәkmәk kими гиjmәtlәndiriliр.

һејванлары саламат сахламаг, онлары оғру вә гулдурлардан мүһафизә етмәк үчүн саһибкарлар мүхтэлиf инамлар җарадыр вә нәhajt, өзләri дә буна инамалы олурдулар. Мәsәlәn, халг инамына көрә, кечәләр гојун сүрүсүнүн ичәрисинә кирмәk мәslәhәt деjil; чүнки кечәләр гојунларын ичәрисинде куја бәd руһлар долашыр, чин-шәjатинләr кәzir вә бунлар адамлara зиян тохундura билэр. Башга бир инама көрә, шәр гарышанда, һејванлар өрүшдәn гајыдан заман, һеч кәs евдә әтурмамалыдыр; һами бајыра чыхыб нахыры гарышамалы вә ja фајдалы бир ишлә мәшгүл олмалыдыр.

Атәшpәrәstlәrin әn гәдим адәti олан вә Ширwan зонасында бу күнә гәdәr горунуб сахланылан, бир гајда оларат мәрасимләri Новруз бајрамы әrәfәsinde ичра олунан мөвчуд инама көrә, малдарлар өз һејванларыны гоша тонгал арасындан кечирир вә өзләri дә очағын үстүндәn atыlyrdylar ки, jени il онлara хеир-бәrәkәt вә сәadet қәtiрсин.

Халг арасында јајылан бә'zi инамлар һејванларын докушу, ј'ни дөл кампанијасы илә әлагәdar оларат јаранышдыr. Гарабағда геjdә алышан бир инама көrә, һејванларын докушу әrәfәsinde evdә соғan јандыrmag олмаз, әкс налда бу гојунларын бала атмасы илә нәti-чәlәnә билэр. Күрдустan зонасында мушаһидә олунан инама көrә, әkәr гојун өз jени докулмуш гузусуну јалајыб тәmizlәmәsә, бала узун мүddәt јашамајаčag вә тезликлә өләchekdir. Azәrbaјchanyн gәrb зонасында (Газах p-ny) jени докулмуш бузовун вә ja инәjин үзәrinde хүсуси мәрасimlәr ичра олунур. Ыnәkдәn сағылмыш ағыз сүдүнү бузовун вә ja инәjин өз башына төkүrlәr. Aғdam вә Фүзули рајонларындан топланылан материаллардан көrүндүjү kими, бу мәрасim bulama vasitә-

силэ ичра олунур. Башга бир инама көрә, экәр дөгушдан соңра инәк өз баласыны гәбул етмәссе, бу, шејтан әмәлиниң иетичәси кими гијмәтләндирлир. Бунун учун молланың јанына кедиб, инәјә сакитләшдиричи дуа јаздырырдылар.

Бу вә ja дикәр һалларда адамларда өз арзуларының јеринә јетмәси учун алаң јолунда гурбан кәсечәкләрини вә’д едирдиләр. Хырда бујнузлу һејванлар ичәрисиндән сечилән бу чүр гоча «гурбанлыг гоч» дејирдиләр. Гурбанлыг заһири көрүнүшүнә көрә, башга һејванлардан сечилирди. Эввәла, онун боязындан рәнкбәрәнк саплардан тохумнуш готаз асырдылар; һәм дә ону гырхараг, бөлинин ортасында бир гәдәр јун сахлајырдылар. Бу, һәмин һејваның гурбанлыг олмасына ишарә иди. Халг адәтинә көрә һеч кәс, һәтта оғрулар белә бу чүр һејвана тохуна билмәздиләр; әкс һалда аллаң онлары чәзләнандырды.

Мә’лум олдуғу кими, һејванларын чохалмасы онлара јахшы гуллуг едилмәсindәn, набелә дөл кампанијасының дүзкүн тәшкилиндән чох асылы иди. Чобанлар вә саһибкарлар учун дөлүн башланмасы бир бајрам шәнилиниң чеврилирди. Бу шәнилләр мұхтәлиф инам вә мәрасимләrin мұшајиәти илә кечирилирди. Хырда һејван саһибләри өз гонум-гоншуларыны бәрәкәтли дөл башланмасы мұнасибәтилә шәнилијә дә’вәт едир вә бураја топлашанлар сајачы нәғмәләри охујур, мұхтәлиф әjlәнчәли ојунлар нұмајиши етдирирдиләр. Халг е’тигадына көрә, һәр кәс белә шәнилек тәшкіл етмәзди, онда дөл бәрәкәтли олмазды. Гонаглыг заманы чобанлар говут дүзәлдир, кәтәмәз вә сулух бишириләр. Мәзә үчүн назырланан бу ләзиз јемәкләр, мәрасим јемәкләри кими, дөл қүnlәrinde шәнилек иштиракчыларына пајланылырды.

Билаваситә суд вә суд мәһсуллары илә бағлы олан инам вә мәрасимләр малдар әналиниң мә’нәви мәденијәтindә хүсуси јер тутур. Јери кәлмишкән демәк ла-зымдыр ки, бә’зи битки нөвләри: дағдаған, үзәрлик вә с. мүгәддәс сајылдығы кими, бир чох дәмир әшжалар да (бычаг, дәһрә, балта вә ja адичә дәмир парчасы) фетишләшдирилирди. Бунларда илә исә бир фөвгәлтәбиилик көрүб, онлара бөյүк инам бәсләјирдиләр.

Азәрбајчаның Ләнкәран зонасында инәјин суд мәһсулдарлығыны артырмаг учун онун бујнузундан дәмир парчасы асырдылар. Догушдан соңра биринчи үч қүн

әрзинде сағылан суду ғоншулара пајлајырдылар. Лакин көз дәјмәмәк үчүн онун ичинә көмүр парчасы атырдылар. Ғоншулар исә, өз нөвбәсендә, бәрәкәт вә мәһсул боллуғу арзуламаг мәгсәди илә бош габы кери гајтараркән ораја јумурта вә гәнд гојурдулар. Лачын рајонунда исә ғоншудан алымыш судун вә ja мајаның әвәзинде дуз вә ja јумурта веридиләр. Үмумијјәтлә, малдарлар бир-биринә маја вермәji мәсләһәт билмирдиләр. Мәвчуд инама көрә, бу һал бәрәкәtin азалмасына қәтириб чыхарырды. Экәр мәчбуријәт гарышында маја вермәк лазым қәләрсә, онда габа гара рәнкли чисимләр: көмүр, гара јүн, гара парча кәсији гојуб веридиләр. Сүдлә әлагәдар олан башга бир инама көрә, дағылмыш суд пис әламәти нишанәси иди: бу, судун азалмасына, сағмал һејваның гурumasына қәтириб чыхара биләрди. Башга бир халг инамына көрә, үстүндә суд гајнајан очагдан од көтүрмәк олмаз, әкс һалда бу, дәғар һејваның өз баласыны мајаландырмасына мәнфи тә’сир көстәрәр вә јаҳуд мал-гара гысыр галар, суд мәһсуллары азалар вә с. Мәвчуд инама көрә, экәр суд бишириләркән чүрүjәрсә, онда белә һесаб едилр ки, ону «назарлајыблар». Бунун гарышыны алмаг үчүн једди шүбһәли һәјәтдән чөр-чөп топлајыр, бунлары дуз вә үзәрлик тохумлары илә бирликдә јандырырдылар. Јандырылмыш шејләрин түстүсүнүн һејваның бурнуна тутур вә она түстү веридиләр. Бу мәрасимин башга бир вариантында дуз вә үзәрлиji суд газанының үстүндә үч дәфә һәрләјиб очага атыр вә јандырырдылар. Бунунла белә:

Үзәрријим чыртласын
Јаман көзләр пыртласын.

—дејә овсун сөзләри охујурдулар.

Сағымдан соңра суду бәднәзәрдән мұһафизә етмәк үчүн, ону һәтта јахын ғоһумлара белә көстәрмәкдән чәкинирдиләр. Экәр инәк нормадан артыг суд веридисә, ону бәднәзәрдән горумаг мәгсәдилә хүсуси дуа јаздырыр, дуаны көж парчаја бүкүб, үзәрлик тохуму вә дағдаған ағачы парчасы илә бирликдә инәјин бујнузундан асырдылар.

Ләнкәран-Астара зонасында гејдә алымыш инама көрә, һәфтәнин мүәjjән қүnlәrinde ғоһум-гоншуја суд мәһсуллары вермәк гадаған олунурду. Мәсәлән, Хар-

хатан көндіндә чәршәнбә күнү суд, гатыг вә јағ, шәнбә күнү исә айран вермәк олмазды. Куја бу күнләрдә бәд рүйлар, бәд нәзәрләрлә сых әлагәjә кирир вә суд мәһсулларына даһа чох зијан вурурдулар. Экәр сағмал һејванларын өзүнү нәзәрләјирдиләрсө, онда сүдү овсунладыглары кими, һејванлары да о јолла овсунладырылар. Экәр сүдү назарлајырдыларса, онун чүрүмәсінин гаршысын алмаг үчүн бычағы одун үстүндә козәринчәjәдәк сахлајыр вә онунла бишмиш сүдү уч дәфә чал-чарпаз дағлајырдылар; куја белә етдиkдә бәднәзәрли көзү гызымыш дәмирлә дағлајыб јандырмыш олурдулар. Бу вахт һәм дә очагда дуз вә үзәрлик јандырмагла овсун маһнысыны охујурдулар:

Үзәрликсөн һавасан
Мин бир дәрә давасан
Һәр жердә сән оласан
Гада-бала говасан.

Үзәрлик данә-данә
Төкүлең һәрзә чана
Гонум олса, јад олса
Көзү бу одда жана.

Бә'зи инамлар јағ иштегесалы илә әлагәдар олараг жаранмышлар. Куја илан бујнузу тапыб, ону дуа илә бирликтә неһрәдән ассалар, чалхаммагда олан гатығын һамысы јаға чевриләр. Шаһсевәнләр вә падарлар арасында олан инама көрә, неһрә чалхалајаркән чатманын алтындан кечмәк олмаз, экс һалда адам дәһшәтли санчылара мә'рүз галар. Неһрәни бәд нәзәрдән горумаг үчүн адәтән онун башына гангал тиканы кечирир вә дуа бағлајырдылар; чатма ағачларынын алтына исә дәмир әшжалар атырдылар ки, бу дәмир аләтләр јаман көзләри кәсиб дөграсын, тикан исә белә көзләри ох кими дешиб кечсин.

Нејван хәстәликтәринин муаличәси мәгсәди илә дә ел-оба ичәрисинде мүәjjән инамлар жаранмышлар. Мәлум олдуғу кими, Совет накимиjjәтинин гәләбәсинә гәдәр, елми чәhәтдән әсасландырылыш бајтарлыг хидмети олмадығындан, һәмчинин һејванларын сахланылмасында јем вә санитарија гајдаларына әмәл едилмәдіjиндән, хырда вә ирибујнузлу һејванларын, набелә лиқәр ев һејванларынын хәстәликтәринә тез-тез раст кәлинирди. Башлыча олараг халғын емпирик биликләрина, овсун вә чаду мәрасимләrinә әсасланан халг бајтарлығы һејванларын муаличәси үчүн һәр үсула әл атырды. Гојунчулар чичек вә ағ чијәр хәстәликтәрини «чиchек дашы» деjилән хүсуси дашла муаличә едириләр. Онларын фикринчә, туфанлы күнләrin бириндә

кәjдән долу илә бирликтә дүшән бу даш үзәриндә гара ләкәләри олан боз-гәjвәjи рәнкли хәстә чијәр бәнзәjирди. Бу дашиң бир кечә-күндүз әрзинде ади суда сахланмасындан соңра һәмин сују хәстә һејванын үстүнә чиләjирдиләр. Дабаг хәстәлигинә тутулан һејванларын мұаличәси заманы макик үсуллара әл атырдылар. Дул гадыны тәрсина узунгулаға миндирир вә бир элине дә табаг веририләр. Гадын ахшамчагы өрүшдән гајыдан сүрүнү бу вәзиijәтдә гаршылајараг «табаг кәлди, дабаг гач» деjәрәк табагы деjәчләjирди.

Нејванларын отарылмасы, горунмасы вә сахланмасы илә әлагәдар олан бир чох инамлар да мөвчуддур ки, бүнлар да макик сөзләр вә нәfмәләрлә мушајиэт олунурду. Шифаһи халг жарадычылығында бу гәбильдән олан инамлар овсун вә чадулар ады илә таныныр. Бу чүр инам мәрасимләrinин бә'зиләри јухарыда деjилдиjи кими, көз дәjмәjә гаршы, бә'зиләри вәһши һејванлардан горунмат үчүн, дикәрләри исә һејванларын вә онларын сүд мәһсулларынын артырылмасы үчүн ичра олунурду. Бәднәзәрә гаршы олан овсунларда бир гајда олараг «пис көзләр» лә'нәтләнир, үзәрлик бәла гајтаран бир васитә кими мәрасимләrin ичрасы заманы тәтбиғ олунурду. Фолклоршүнас А. Нәбијевин чөл экспедицијалары заманы топладығы овсун мәтилләrinин бириндә деjилир:

Голтууңда үзәрrik
Аслырышам.
Күраңды гаратикан
Басдырышам.
Галхан сыйдырын
Көзүвә.
Кәл чаттадан
Сөзүвә
Тфу, Тфу, Тфу,

Көзүнү оху
Торпага.
Анын торпага,
Уфун торпага.
Галхан сыйдырын
Көзүвә,
Кәл чаттадан
Сөзүвә
Тфу, Тфу, Тфу.

Мәтилдән көрүндүjу кими, бә'зи овсун мәрасимләrinин ичрасы заманы маһнысағы сөзләрдән истиғадә олунурду ки, бурада да инсанларын сөзүн күчүнә, онун тә'сир гүввәsinә инамы ифадә олунурду. Ән кениш жајымыш овсун нөвләриндән бири вәһши һејванларын ағзыны бағламаг мәгсәди илә ичра олунан «гурдағзы» адланан овсундур. Бә'зин чөлдә, бајырда галан вә ахтарылыг тапылмајан ев һејваны гурда-гуша јем олмасын деjә, жыртычы һејванларын ағзыны бағламаг үчүн сөсүн мәрасими ичра олунурду. Бу мәгсәдлә ағзы ачыг

бычаға Гур'андан хүсуси ајә охујуб сонра бычағын ағзыны бағлајыб еңтијатлы бир јердә кизләдириләр. Һејван тапылана гәдәр һеч кәс бычағын ағзыны ачмамалы иди. Экес налда овсун өз тә'сир гүввәсинни итирәрди. Хырда һејван үчүн һәмин овсун бир гәдәр башга тәрзә дә ичра олуңурду. Бунун үчүн бир гәдәр сап көтүрүб; она једди јердән дүйнү вурурлар, бычаға вә ja һәмин дүйнүлү сапа овсун сөзләрилә мүрачиәт едириләр: «Еј јыртычы чанавар, гој сәнин ағзын бу бычаг кими, бу дүйнүлү сап кими бағлы галсын». Халг инамына көрә, бу овсунун тә'сир күчү о вахта гәдәр давам едири ки, ахтарылан һејван ахар судан кечмәсин вә jaхуд бычағын ағзы вә сапын дүйнүләри ачылмамыш олсун. Эввәлләр бу чүр овсунлары тәк-тәк адамлар вә ja моллалар билир вә ичра едириләр. Бә'зи халгларда муздул чобан тутуларкән онун гаршысына гојулан әсас шәртләрдән бири дә овсун билиб-бигләмәсі мәсәләсі иди (Н. Н. Харузин). Догрулур, Азәрбајчанда муздул чобанчылыг гајдаларында белә бир шәрт гојулмурду. Лакин тәчрүбәли чобанларын экспәријјәти «гурд ағзы» овсуну билир вә лазым кәлдикдә ондан истифадә едириләр:

Аслан ағызы	Гурусу.
Гурд.	Ағзын.
Гафлан ағызы	Гапансын.
Гурд.	Ағзына гара
Ағ гурд	Гыфыл вурдум.
Гара гурд	Жолуда
Боз гурд	Тәлә гурдум.
Бозурд гурд.	Түшләдим
Көзүвә	Гара күлләни
Пәрдә кәлсин.	Сәнә.
Дилин	Бабам кириш
Дәрдә кәлсин.	Пай кәндәрәб мәнә.
Чәнклорин	Нәнәни киришләдим

Чәнәни киришләдим,
Јарапарызы јагладым
Чәнкләризи дағладым.
Көзүнә пәрдә кәлсин
Дилин дәрдә
Кәлсин.
Јагладым
Дағладым
Гурдун ағзын
Багладым.

(A. Нәбиев)

Овсунлар вә чаду мәтнләри, бәднәзәрдән мұһафиә олунма мәрасимләри тәкчә тәсәррүфатын малдарлыг саһәси илә әлагәдар олмајыб, инсанларын бүтүн мәишәтини әнатә стмиштир. Инсанлар тәбиэт гүввәләрини рамә стмәк, тәбиэт һадисәләрини өзүнә табе стмәк, өз һәјат вә јашајышыны тә'мин едән әшja, битки вә һејванат аләмини горумаг, өз күндәлик мәишәтинин гајысына галмаг вә сағламлығыны мұһафиә стмәк мәгсәдилә мүхтәлиф инам, овсун вә чадулардан истифадә стмишләр. Билаваситә инсан һәјаты илә бағлы олан әмәк һәфмәләри, инам вә е'тигадлар өз башланғычыны әски заманлардан көтүрәрәк, тәдричен заманын сынагларындан кечмиш, бунуна белә мүәjjән дәрәчәдә динни бахышларын тә'сиринә дә мә'рүз галмышдыр. Бу һәфмәләр, инам вә овсунлар мүәjjән мә'нада дини пәрдәјә бүрүнсәләр дә, бунларын һамысы билаваситә халгын рифаһы, сәадети наминә, онларын јашајыш имканларынын артырылмасы үчүн халғы фәаллыға сәсләјән мә'нәви нормалар иди.

Азәрбајчанлыларын динни бахышлары һәлә ислам дининдән чох-choх әзвәл мүхтәлиф инамлар шәклиндә, зәрдүштүлук вә христианлыг дининдә тәчәссүм тапышдыр. Эрәб ишгальларындан сонра Азәрбајчанда ислам дини, онун сүнни вә шиә тәригәтләри јајылмаға башлады.

Гәдим халг инамларына көрә, дүнjanын вә бүтүн мөвчудатын јаранышы билаваситә дәрд башлыча үнсүрлә—су, од, торпаг вә күләклә әлагәдардыр. Гышын сонунда (21 февралдан—21 мартадәк) бүтүн чанлы аләм вә чансыз тәбиэт тәдричән гыш јухусундан ојанмаға башлајыр. Көстәрилән мүддәтин биринчи һәфтәсүндә су гызмаға башлајыр, исти күләкләр әсир, бунун иәтичесиндә ағачлар—биткиләр ојаныр, онларын көвдәси суланыр, тумурчуглар әмәлә кәлмәсі учүн шәрәйт јараныр. Иккинчи һәфтә од ојанмаға башлајыр, бузлар әријир вә әввәлки шахталар олмур. Үчүнчү һәфтәдә торпаг вә иәһајәт, дәрдүнчү һәфтәдә «күләк ојаныр», башга сөзлә десәк истиләр дүшүр, од адамын чаныны гыздырыр. Она көрә дә мүсәлман һәфтәсүнин биринчи күнү олан һәр чәршәнбә ахшамы бир ај мүддәтиндә байрам күнләри кими гејд олуңурду. Һәмин күнләрдә бәյүк тонгаллар галаныр, һамы бу атәшфәшанлыға топлашыр вә «ағырлығым-үгүрлүгүм бурда галсын» дејиб тонгалын үстүндән атылырдылар. Ахырынчы чәр-

шәнбә даһа чанлы, даһа дәбдәбәли, даһа шән кечирилди. Бу шәнлик јени илин мүждәси олан Новруз бајрамы иди. Јазын қәлмәснин, тәбиетин чанланмасыны бајрам едән әмәкчи инсанлар һәјат рәмзи, бәрәкәт рәмзи олан сәмәни қөјәрdir вә бајрам шәнлијиндә охујурдулар:

Сәмәни, ај сәмәни	Чансыз саным олмаз
Көјәрдәрәм мән сәни	Сәңсиз ганым олмаз
Сәндән мән чан истәрәм	Иллатимин логманы
Дамара ган истәрәм.	Јаманлығын аманы
Тәміз ганым кәрәк	Самәни, ај сәмәни
Доста саным кәрәк	Көјәрдәрәм мән сәни.

Новруз бајрамы әрәфәсіндә һәјәт-бача тәмизләнир, әв силиниб-сүпүрүлүр, һамы тәмиз вә шух қејиниб бајрам әһвал-руһијәсіндә олурду. Инама көрә, һәмин күн бүтүн құсулуләр барышмалы, дүшмәнчилек арадан галдырылмалы иди. Қәнара чыхан әв әшжалары евә кәтирилмәли иди. Сәфәрдә олан айлә үзвләри дә 乍лыширдылар ки, Новруз бајрамы күнү өзүнү әвә чатдырын. Март айынын 21-дә, әрәпенә ахшамы бүтүн айлә үзвләри бир жердә—бајрам сүфәсі архасында әjlәшшәрәк ода, атәшә—јанан лампаја очага, чыраға, шама, сәмәнијә, гијметли даш-гаша тамаша едирдиләр. Белә олдугда, е'тигада көрә, јени ил онлара бәрәкәт, сәдәт вә хошбәхтлик кәтирилмәли иди.

Азәрбајчанлыларын ғәдим инамына көрә, од тәбиетин ән тәмиз вә ән мүгәддәс үңсүрләриндән биридир. Тәсадүфи дејил ки, бир сох пәрәстиш жерләри пир-очаг адландырылды. Мөвчуд инамларын көрә, белә мүгәддәс жерләрдә гејблән ишыгы/шаш жандырылыр (инсан сүмүjүндә олан фосфорун мүәjjән мүддәтдән соңра оксикенлә гарышыб кечә гаранлығында ишыг сачмасы мүмкүндүр). Мәһз очағын мүгәддәслиjnә көрәдиләр ки, ону ғәбілә илә, нәсилла ejnilәшдирирдиләр. Очағы ән мүһүм һәјати әhәмиjәти олан шеjләрлә—чөрәклә, дузла, су илә ejnilәшdiрәk онлара анд ичирдиләр.

Новруз бајрамы әрәфәсіндә вә бајрам күnlәrinдә бир силсила нәғмәләр охујуб, һәмчинин мұхтәлиф халг ојунлары нұмајиши етдирирдиләр. Баһар мәрасимләри «коса-коса» ојуну ады илә танынан мәшһүр халг мөвсүм мәрасими илә башланыр вә бундан соңра бир-бираиниң ардынча «году-году», «сәмәни», «данатма», «гапы пусма» мәрасимләри ичра олунурду. Баһарын кә-

лиши мұнасибәтилә ичра олунан бир сыра халг ојунлары вә нәғмәләринин илкин көккләри атәшпәрәстлик вә исламла бағлы олмајан даһа ғәдим дөврләрә кедиб чыхыр. Лакиң бир сох халг мәрасимләrinә зәрдүштүлук вә ислам дини пәрдә кејдирмиш вә бунлардан өз мәгсәди учун истифадә етмишdir. Мәсәлән, ислам дининдә Новруз бајрамыны «јени күн» адландырааг хәлифә Элинин һакимijәтә чыхмасынын бириңи күнү кими гејд едирләр. Диқәр тәррәфдән, Новруз бајрамынын атәшпәрәстликдән әvvәл гејд олундугуну ондан көрмәк олар ки, зәрдүштүлүкә од мүгәддәс сајылдығынан ону тәһигр етмәк, онун үстүндән атылмаг олмазды. Һалбуки ғәдим азәрбајчанлылар үчүн одун үстүндән атылмаг онун мүгәддәслиjидән ирэли қәлмирди; ода «инсанларын ағрысыны азалдан, азар-безарыны јандыран, мәһв едән бир гүввә кими баҳырдылар (Г. Чавадов):

Ағрым-үгруг төкүлсүн,
Ола душуб күл олсун.
Јансын алов сачылсын.
Мәним бәхтим ачылсын.

Од вә очагда мүгәддәслик нишанәси көрән инсанлар дашлара, суја вә бир сох битки нөвләринә, һабелә руһлара да пәрәстиш едирдиләр. Халг инамларына көрә ахар су, булаглар паклыг, тәмизлик нишанәсидir. Һәм дә һәмишә су мәнбәләри җанында, чај кәнарларында, қәһризләри башында меһрибан вә бәд руһлар долашыр. Мүәjjәn инамлар инсанлары торпаға гајнар су тәкмәкдән чекиндирирди. Қуја торпағын алтында чинләrin балалары гајнар судан зәрәр чекә биләрди. Умуниjјәттә, руһлара инам ахирәт дүнијасына инамы јаратмыш, ислам дининин мөһкәмләндирдији чәннәт-чәнән нәм хұлјасына јени дон кејдирмиши.

* * *

Мә'лум олдуғу кими, ингилаба ғәдәрки Азәрбајчанда сәhijә хидмәти сох јарытмаз вәзиijәтдә иди. Хәстәликләrin мұаличәси ила башлыча олараг «логман» ады илә танынан халг тәбибләри вә түркәчарәциләр мәшгүл олурдулар. Азәрбајчан тәбиети зәңкин дәрман биткиләричә малик олдуғундан, бу биткиләрдән мұаличә мәгсәдилә кепиш истифадә едилрди. Халғын емпирик билүккәринә вә халг тәбабәтии эсасланан мұ-

аличә үсуллары мүэjjән дәрәчәдә хејирли нәтичәләр веририди. Мұаличә мәгсәдилә дәрман биткүләри илә жаңашы, мүэjjән һејван нөвләринин эти, пији, дәриси, мұхтәлиф мејвә ширәләри, тәбии бал мәсләһәт көрүлүрдү. Гол-гыч сыйыгларыны вә дикәр сүмүк зәдәләрини мұаличә етмәк үчүн «сыныгчы» адланан хүсуси адамлар варды. Онлар өз ишинин мәнир усталары идиләр. Елә пешәкар сыйыгчылара раст қәлинирди ки, онлар ән чәтиң мұаличә олунан бел сүтуни фәгәрәләринин сыйыгларыны белә сағалда билирдиләр. Бир сыра хәстәликләрин—сојугдәјмә, ган тәзіги, бօғаз ағрысы, зәкәм, һәмчинин бир чох јараларын мұаличәсіндә «дәлләк-чәрраһлар» мүһүм рол ојнајырдылар. Онлар ганајма жолу илә јаралары нештәрләјиб, чиркабдан тәмиизләјир вә ініуб дава-дәрман гојурдулар. Бу ѡолла чох үмидсиз хәстәләр шәфа тапырды. Қәндләрдә вә шәһәрләрдә тибб тәһиси көрмәјән, лакин халгын емпирик билikkләринә әсасланан ара һәкимләринин хејирхан вә иәчиб мұаличә тәдбиirlәри илә жаңашы, фырылдагчы адамлар да фәалијәт көстәрирдиләр ки, бунлар халгын авамлығындан истигадә едәрәк мұхтәлиф хәстәликләрин «мұаличәси»лә мәшғүл олурдулар. Экесәр һалларда бу чүр «һәкимләрә» мұрачиәт едәнләрин агибети фачиәли сон-лугла битирди.

Тез-тез, дөври олараг ѡолухучу хәстәликләр дә баш веририди. Белә хәстәликләр аллаһ бәласы кими гијметләндирлир вә тәбии ки, бунларын гарышыны алмагда чох чәтиңлик чәкирдиләр.

XIX әсерин ахырларындан Русијада тәһисил алмыш илк азәрбајчанлы һәкимләре дә раст қәлинирди. 80-чи илләрин ахырларында бүтүн Бакы губернијасында 33 һәким ишләјирди. Азәрбајчанын елә гәзалары варды ки орада бир нәфәр дә олсун или тәһисилн һәким јох иди. Әналијә тибб хидмәти јарытмаз вәзијәтдә иди. Іалныз Совет һакимијәти илләринде халг сәһијәси са-һесинде бөյүк мұваффәгијәтләр газанылды.

* * *

Ингилаба гәдәрки Азәрбајчанын мәдәни һәјатында қызыл көрилик тәкчә сәһијә хидмәтинде дејил, маариф вә елм саһасинде дә мұшаһидә олунурду. Тәһисил ишләри бир гајда олараг мәсчидләрин нәздиндәки, јаҳуда хүсуси евләрдәki мәктәб вә мәдрәсәләрдә апары-

лырды. Шакирдләр 6—7 јашларындан башлајараг Гур'ан охумағы вә јазмағы өјрәдириләр. Тәһисил фәрди гајдада апарылдығындан, бир молла 10—15 нәфәрдән артыг шакирдлә мәшғүл ола билмириди. Моллаханада гызлар да тәһисил алдырылар. Лакин оғланлардан фәргли олараг, гызлара жазы өјрәдилмириди. Онлар ѿлныз гуру әзбәрчиликлә мәшғүл олурдулар. Мәктәбләр ашағы типли тәдрис мүәссисәләри иди. Жұхары тип тәдрис са-һеси олан мәдрәсәләрдә исә 10—15 јашлы жениjetмәләр тәһисил алдырылар. Онлар бурада әрәб, фарс дилләрини өјрәнир, шәриәт гајдаларына бәләд олурдулар, Шәрг поезијасы илә марагланырдылар. Өз дөврүнүн савадлы, ачыг қөзлү мұтәрәгги зијалылары тәрәфиндән тәшкүл олунан бә'зи мәктәб вә мәдрәсәләрдә Азәрбајчанын мәшнүр шаирләри, жазычылары вә алимләри тәһисил вә тәрбијә алмыш, өз нөвбәсіндә бунлар да жазы вә мәдәнијәтин сонракы инкишафы ѡолунда бөйүк рол ојнамышыды.

XIX әсерин 30-чу илләrinдән е'тибарән Азәрбајчанда илк дүнjеви мәктәбләр ачылмышыды. Бурада тәдрис ишләри рус дилиндә апарылырды. Бурада тәһисил алан қәнчләр тәдрижән рус әдәби мұнити илә таныш олурдулар. Белә мәктәбләр ачмاغла рус ҹаризми һеч дә азәрбајчанлыларын маарифләндирilmәси гејдинә галмырды. Бурада башлыча мәгсәд Азәрбајчанда мұтләгijjәтчилик сијасәтини јерида билән јерли милли мә'мурлар сүлкі назырламағдан ибарәт иди. Лакин бу мәктәбдә тәһисил алан азәрбајчанлылары өз сајы чох аз иди. Буны ондан қөрмәк олар ки, 1914—1915-чи тәдрис илин-дә 943 ибтида мәктәбдә тәһисил алан 61200 шакирддән, ѿлныз 36 фаязи азәрбајчанлы иди. Орта мәктәбләрдә исә 7200 шакирддән 11 фаязи азәрбајчанлы иди.

Азәрбајчанда ана дилиндә илк тәдрис мүәссисәи XIX әсерин 70-чи илләrinдә С. Ә. Ширвани тәрәфиндән Шамахыда, 90-чи илләрдә исә М. Т. Сидги тәрәфиндән Нахчыванда ачылмышыды. 1887-чи илдә Тифлис Мүәллимләр Институтунун мә'зүнлары С. М. Гәнијев вә Г. Мәһмүдбәјов Бакыда илк дәфә рус-татар мәктәбинин ачмаға мүжәссәр олдулар. Бурада шакирдләрә һәм рус, һәм дә Азәрбајчан дилиндә дәрс кечирдиләр. 1879-чу илдә Гори мүәллимләр семинаријасы нәздиндә Азәрбајчан ше'бәси ачылмышыды ки, Азәрбајчанын илк халг мүәллимләри мәһз бурада тәһисил алмышыды.

Азәрбајчанда гаъни тәһисил чох мәһдуд сәвијәтдә 16 сиф. 1270

иди. 1901-чи илдэ Ի. З. Тағыјевин тәшәббүсү илэ Бакыда илк гыз мәктәби ачылмышды. 184 мин манат гызыл пулла баша көлэн бу мәктәбә 58 гыз гәбул едилишиди. Онлардан 35 нәфәри касыб айләләрдән олдуғундан тәһисл һаггындан азад едилишиләр; онларын кејим вә јемәк-ичмәк хәрчини дә Тағыјев өдәйирди. Әввәлчә 4 иллик олан бу мәктәб, ини илдән соңра беш иллик, да-на соңра 6 иллик мәктәбә чеврилди. Бир гәдәр соңра Һачы Зејналабдин банка 100 мин манат 5 фазильтырылды. Вериб һәмии мәктәби семинарияда чөвиртди. Бу гыз мәктәбинин биринчи мүдири Һәсән бәј Зәрдабинин һәјат ѡлдашы Һәнифә ханым Мәликова иди. 1914-чу илдэ Азәрбајчанын бүтүн ибтидаи мәктәбләрдән 2 мин нәфәр, орта мәктәбләрдән исә 100 нәфәрә җаҳын гадын тәһисл алышты. Азәрбајчанда үмуми әһали ичәрисиндә савадлы гадынлары бармагла көстәриди.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда үмумдүнja шөһрәти газизмыш елми фикирләр дә ѡараңмыштыр. Орта эсрләр Азәрбајчанында елмин тәбабәт, астрономия, чоғрафија, тарих, фәлсәфә кими саһәләри ѡараңыбын инкишашаф едири. Мәшһур тәбиб Эли иби—Синанын шакирди олан Бәһмәнјар иби-Мәрзбан XI эсринэн көркәмли философларындан иди. Көркәмли алым-философ Хәтиб Тәбризинин елми фәзилийети дә бу дөврә тәсадүф еди. Азәрбајчанын XI—XIV эср Интибаһ мәдәнийеттә дөврү Низами Кәнчәви вә Нәсрәddин Туси илэ шөһрәтләнмишти. Бу дөврдэ јүзләрлә елм вә мәдәнийет хадимләри ѡашајыб-јаратмышлар. Гәтран Тәбризинин, Фәләки Ширванинин, Эфзәләddин Хаганинин, көркәмли астроном Фәридәddин Ширванинин алым вә мүһәндис Эмірәddин Мәс'уд Нахчыванинин, һәким вә философ Эффәзәләddин Эбдулмәlik Хүничүнин адлары бүтүн Җаҳын вә Орта Шәрг өлкәләрдә фәхрлә чәкилирди. XII эсрин орталарында тикилмиш Марага рәсәдханасынын эн мәшһур дүнасы астроном Нәсрәddин Туси иди. Тусинин «Зинчи-Елхани» адланан улдуз каталогу мәшһур Авропа астроному Тихо Бракенин ейни типли каталогунут тәртибини 300 ил габагламышты. Марага рәсәдханасында 40 мин нүсхәдән чох гијметли әлјазмалары сахланылырыды. Тәбриздәки «Дәр-эс-Шәфа» китабханасында 60 мин адда әлјазмасы топланышты. Бура бир нең

Шәрг университети иди. Бурада 6—7 мин нәфәрә җакын тәләбә һуманитар елмләрлә ѡанаши, ријазијат, тәбәбәт вә ботаниканы да өјрәнириди.

XIV эсрин әvvәләрindә Фәзлуллаһ Рәшидәddinin рәhbәрлиji алтында «Чами-эт-тәварих» адланан тариха күллијјат ѡарадылмышты. Фәлсәфәјә, астрономијаја вә тарихә даир мәшһур әсәrlәri олан Сејид Јәһија Бакувинин елми фәзилийети исә XV эсрә тәсадүф еди. XVI эсрин эн бөյүк мүтәфәkkirләrindәn бири Мәһәммәт Фүзили олмушту.

XVI—XVII әсәrlәrdә bir сыра тарихи салнамәләр мејдана чыхымышты ки, бунларын ичәрисинде Һәсәнбәј Румлуун «Әhcәn-эт-тәварих» (12 ч) вә Искәндәр Мүншиин «Тарихи-аләм араји-Аббаси» әсәrlәri көркәмли ёр туттур.

XIX эсрин көркәмли Азәрбајчан алымләри ичәрисинде Аббасгулу ага Бакыхановун, Мирзә Адкәзәлбәјин, Кәрим ага Фатеин, Мирзә Чамалын, Һачы Сејид Эбдул һәмидин адлары фәхрлә чәкилир. А. Бакыханов өзүнүн мәшһур «Күлустани-Ирэм» әсәrinde (1841) Азәрбајчанын эн гәдим дөвләрдән 1813-чу илэ гәдәрки тарихини шәрһ етмишти. А. Бакыханову бу зәәри Азәрбајчан тарихшүнаслыгынын јени мәрһәләсинин башланғычы иди. А. Бакыханов, М. Д. Топчубашов вә Мирзә Қазымбәј, һәмчинин дикә Азәрбајчан алымләри XIX эср рус шәргшүнаслыгынын инкишашаф етдирилмәсindә әвәзисиз хидмәтләр көстәришләр.

М. Ф. Ахундовун фәлсәfәјә, тарихә, дилшүнаслыға, етика вә естетикаја даир јаздығы әсәrlәri Азәрбајчан ичтимаи фикир тарихинде лајигли ёр тутмуштур.

Азәрбајчан қеолокијасынын инкишашаф етдирилмәсindә, нефт јатагларынын өјрәнилмәси ишинde Д. В. Голубятников вә И. М. Губкинин бөյүк хидмәтләri олмушту. Азәрбајчанда техники елмләр дә диггәт мәркәзинде сахланылырыды. Техники елмләри инкишашаф етдирилмәsindә XIX эсрин ахырларында ѡарадылан Рус техники чәмијјәтиинин Бакы шә'бәсинин аз хидмәти олмашышты. Азәрбајчанын көркәмли мүһәндисләrindәn M. P. Һачынски, A. Мирзәјев, C. M. Гәнизадә, I. I. Рзајев, F. Рүстәмбәјов вә б. бу шә'бәsinin фәал әмәкдашлары идиләр.

* * *

Халг жарадычылығында сәһнәләшдирилмиш ојунларын, тамашаларын бөјүк ролу олмушудур. Ачыг һавада кечирилән вә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәт дашыјан бу ојулара бөјүк тамашачы күтләси баҳырды. «Коса-коса», «хан-хан», «марал ојуну», «коса вә қәлин», набелә «килим арасы» кими халг ојунлары өз мәншә көкләри илә гәдим Шәрг халгларының мәдәнијјәтләри илә сәсләшир. Вахтилә Азәрбајчаның Бакы, Шуша, Шамахы, Кәнчә вә Ордубад шәһәрләrinдә кениш шәһрәт газанмыш «зорхана» јарышларыны да халг ојунларына иштәмәк олар. Бурада пәhlәвандар хүсуси либаслар көжәрәк бир-бирилә јарышыр, түршүг тутур, күләшир, даш галдырыр, өз күчләрини сынајырдылар.

Халгымызын мәнәви мәдәнијјәтиндә халг мусиги жарадычылығының хүсуси јери вардыр. Устад ханәндәләр мугам мусигиси әсасында шәһрәт газанмышылар. Даһи Низами һәлә орта эсрләрдә мөвчуд олан мугам мәдәнијјәтине өз мұнасибәтини данијанә «Хәмсә»дә дәфәләрлә билдириши вә 8 гәдим мұғам нөвүнүн адыны чәкмишdir. Бөյүк Низами она бәллә олан јүзә гәдәр халг маһыларындан 30-нун адыны чәкмиш, 32 мусиги аләтнәндән бәһс етмишdir. Азәрбајчан халг мусиги аләтләри симли, нәфәсли вә зәрб аләтләри олмагла үч група айрылыр. Ән кениш јајылмыш симли аләтләрдән гопуз, саз, тар, каманча вә с.-дир. Зәрб аләтләrinдән дәф, гавал, нағара вә с. көстәрмәк олар. Нәфес аләтләри ичәрисиндә түтәк, балабан, гара зурна вә б. диггәти даһа чох чәлб едир. Саз, балабан, зурна ашыг ансамбларыны әмәлә кәтириди кими, тар, каманча, нағара вә гавал да ханәндә дәстәсинин јаранмасына сәбәб олду. Ашыглар вә ханәндәләр ән гәдим вахтлардан бу күнә гәдәр халг мусиги мәдәнијјәтини горујуб сахламыш вә инкишаф етдиришләр. Ашыгларын әксәријјәти халг ичәрисиндән, ел-оба арасындан чыхдығындан, онларын һәјат тәрзинә, мәишәтинә даһа јаҳындан бәләд олмуш вә өз әсәрләrinдә мәһз онлары тәрәннүм етмишләр. Озан сәнәтиң жаҳшы бәләд олан гәдирбилән халгымыз һәмиш өз севимли сәнәткарларыны (Ашыг Гурбанини—XVI әср, Ашыг Валеи, Туфарангани Аббасы—XVI—XVII әсрләр, Ашыг Әләскәри—XIX—XX әсрләр) сөнмәз бир мәһәббәтлә хатырлајыр. XVIII әсрин бөјүк сәнәткарларындан бири олан Сајат-Нова бүтүн Загафга-

зија халглары арасында шәһрәт газанмышды. Ашыглыг сәнәтиңнән әсас хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, онлар чалмаг, охумаг вә ојнамаг кими үч ритмик һәрәкәти өзләриндә бирләшдирир. Ашыгларда һәм шаирлик, һәм бәстәкарлыг, һәм дә рәггаслыг пешәси вәнид бир ансамбл тәшкил едир. Устад ашыглар онларча нағыл, дастан билир, ағыр мәчлисләрдә, ел шәнликләrinдә чалыб охујурдулар. Онлар көзәлләмәләр сөjlәjир, устад-намәләр данышыр вә бу ѡолла халгы әjlәndiridilәr. Ингилабәдәрки Азәрбајчанда ашыглар шәхси мәчлисләрдәki җығынчаглардан әлавә чајханаларда, карвансараларда, базар мејданчаларында чалыб охујурдулар. Ашыг жарадычылығында мәһәббәт лирикасы вә дејишмәләр хүсуси јер тутурду. Дејишмәләр заманы икى ашыг үз-үзә дајанараг бир-биринә тапмача хәтерләрләрдән бири гыфылбәндәр сөjlәjiridilәr. Шәртә көрә, тәрәфләрдән бири гыфылбәндә ача билмәздисә, мүгабил тәрәф онун сазыны әлиндән алыр вә ону ашыглыг һүгүгундан мәһрум едиди.

Ашыглардан фәргли олараг, ханәндәләр әксәријјәт етибарилә шәһәрләрдә чалыб охујурдулар. XIX әсрин сону XX әсрин әvvәllәrinдә башлыча олараг шәһәр буржуазиясының хидмәтиндә дуран ханәндәләр ә'janларын тәшкил етдири мәчлисләрдә, тој-бајрам шәнликләrinдә фәал иштирак едирдиләр. Сәттар, Харрат Гулу, Садыгчан, Мәшәди Иси, Һачы Һусу, Чаббар Гаряфды оғлу вә бу кими дикәр сәнәткарлар нәинки Азәрбајчанда, набелә ондан чох-choх узагларда белә шәһрәт газанмышды.

Азәрбајчан халг рәгс сәнәти дә јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмишди. «Чејраны», «Иннабы», «Узун дәрә», «Бәнөвшә», «Лалә», «Мирзеји», «Тәрәкәмә», «Вағзалы» кими ојун һавалары халгын руһуну охшајырды. Коллектив рәгс нөвләrinдән олан «Жаллы» Азәрбајчанда күтләви хәрактер дашыјан гәдим рәгс нөвләrinдән иди. Бундан әлавә, јалныз кишиләрин иштирак етдири «Чәники» вә «Зорхана» рәгсләри дөзүмлүлүк, чәсарәт вә чеклик тәләб едән рәгс нөвләри иди.

* * *

Гәдим вә зәнкин мәдәнијјәтә малик олан Азәрбајчан халгы оригинал бәдии әсәрләр жарадараг бәдии әдәбијјатын мұхтәлиф жанрларыны әсрләр бојунча ин-

кишаф етдирмишdir. Орта әсрләр дөврүндә Азәрбајчанын шаир вә јазычылары өз әсәрләrinи онлara яланчы олан әрәб вә фарс дилләrinдә јазмаға мәчбур олмушdur. Бунуна белә халг өз әдәби дилини унумтаыш вә гијметли бир хәzinә ролуну ојнаjan «Дәдә Горгуд» дастаныны јаратмышdyр. Он икى бојдан ibarәt олан бу дастанда вәтәnә мәһәbbәt, икидләrin гәhrәманлығы вә шүчәети, валидејнләrә hörmәt вә rәfбәt, достлуға сәдагәt тәrәnnүm олунур. Дастанда тәsvir олунан һадисәләrin Азәrбајчанын Кәnчә, Шәрур, Бәрдә, Дәrbәнд, Элинчә вә башга шәhәrlәrinдә баш вердиji аjdын көрүнүrdү.

XI—XII әсрләrдә Азәrбајчанда сарай поэзијасы да инкишаф етмишdi. Онун эн көrkәmli нұmajәndәsi XI әсрдә јашамыш Гәtran Тәбрizi вә XII әсрдә јашајыб-јаратмыш Эбүл-Ула Кәnчәvi олмушdur. Mәzmun e'tibariлә mәdhijjә характеристири әсәrlәr јasmalарына баhmajaраг, бу шаирләr чох исте'dadly bәdii сөz усталары идиllәr. Эбүл-Уланын шакири олан Әfzәlәddin Xagani әvvәlčә Шirvanشاһlар сарайында јашамыш, соңralar баша дүшмүшdu ки, сарай hәjаты она јабанчы олан бир hәjатdyr. «hәbsijjә» әsәrinde o, ruhаниләrin иkiuzlүlүjүn вә hаким синfin хәjanәtinи ifsha етмишdir. Bu гәsindәjә kөrә шаiri тутуb Шabran hәbs-hanasyна salмышdylar.

Dүnja поэзијасынын тачы олан, өзүнүn «Хәmсә» күlliyatы илә шөhрәt газамыш Nizami Kәnchәvi (1141—1209) нәinki Азәrбајчан халгынын, hәmchinin бүтүn мүtәrәggи bәshәrijjәtin севимлиси олмушdur. Онун әsәrlәri нәinki Азәrбајчан әdәbi мүhитине, habelә Шәrg халгларынын әdәbijätatyna бөjük mүtәrәggи tә'-sir көstәrmishdir.

XIV—XV әsirin әvvәllәrinde јашамыш Imadәddin Hәsimi бүtүn Jaxыn Шәrg өlkәlәrinde өlmәz әsәrlәri илә шөhрәt газамышdyr. Islam ehkamларына гаршы, kәskin чыхышларына kөrә, 1417-чи ilde онун dәrisini соjmuшdudlar.

Xagani, Nizami, Hәsimi ирсindәn bәhәrlәnәn Азәrбајчан әdәbijätatы XVI әсрдә Fүzuli kimi поэзија hәhәnkini дүnja әdәbijätatyna bәxsh etmiшdir. Онун өlmәz «Lejli вә Mәchnu» әsәrinde mәhәbbәtin mәglub-едилмәzlik гајesi тәrәnnүm олунмушdur. Fүzuli јардычылыгынын mүtәrәggи эn'әnәlәrinin XVII әсрдә Гөvsi Tәbrizi, Caiib Tәbrizi вә Mәsinи kimi шaир-

lәr давам етдирмишlәr. XVIII әсрдә Азәrбајchан әdәbijätatында шифahi халг јарадычылығы эsасында реалиzm mejli kүchlәnmәjә bашлады. Онун эn парлаг нұmajәndәlәri Vagif вә Vidadi олмушdur.

XIX әsirin реалист Азәrбајchан әdәbijätatы Abbasgulu Bakыhanovla bашлаjыr. Bu дөврдә Азәrбајchан әdәbi мүhитinde Mirzә Shәfi Vazeh, Gasim bәj Zaki, Mirzә Fәtәli Aхundov, Hәcäf bәj Vәzirov, Mirzә Әlәk-bәr Сabir, Hәriman Hәrimanov kimi duhalar бөjük сәnet: әsәrlәri јаратмышlar.

Milli мусиги мәdениjäti тарихиндә опера мусигиини өz jeri вардыr. Азәrбајchан milli опера сәnetini baniisi Uzeijir Іaчыbәjov олмушdur. Илк дәfә 1908-чи ilde сәhнәjә gojulan «Lejli вә Mәchnu» опeraсы onu bir бәstәkar kimi daha da шөhрәtlәndiри. Азәrбајchан milli мусиги сәnetinin инкишаф етдирилмәsindә Mүslüm Magomajev вә Зүlfүgar Іaчыbәjovun da бөjük хидмәtlәri олмушdur.

Mә'marlыg вә тәsviri сәnet саhесindә Азәrбајchан сәnetkarлары дүnja шөhрәti газанан oriжinal әsәrlәr gojub ketmiшlәr. Orta әsir Азәrбајchanynda ilk mә'marlыg abidәlәrinde biри олан Bakыdakы Mәhәmmәd mәschiidi XI әsirin эn эzәmәtli abidәlәrinde сa-jylыr. XII әсрдә көrkәmli Азәrбајchан mә'mary Эбүbәkr oflu Әchәmi Нахчывани 1162-чи ilde Kүsejir oflu Jusifin mәgbәrәsini вә 1186-чи ilde Mәminә Hatun түrbәsinin insha etmiшdir. Mә'marlыg сәnetindәn danышarkәn Absherondakы mудафиә тикиntilәrinde дә сөz ачmaғa дәjәr. Mәrdәkan, Нардаran вә Ramana-dakы feodal tipli gala гәsrләrinin buна and etmәk olar. Son vaхtlardar тәdgigatçylar тәrәfinde nisha dөzrү VIII әsre and edilәn Gыz galasы ilk orta әsәrlәrin hәmchini әzәmәtli mә'marlыg abidәlәrinde biри сa-jylыr, XIV әsre and олан Bәrdә mәgbәrәsini kөrkәmli mә'mar Эjjub oflu Әhмәd insha etmiшdir. XV әсрдә Шirvanشاһlарын hакимиjjätinini mәhәkәmlәnmәsindәn sonra Bakыda бөjük сарай комплекси insha edilmәjә bашлады ки, bu da соңralar Шirvanشاһlарыna pajtahтыna чеврилди.

XVIII әсрдә Шәkide Han сарайы mә'marlыg комплекси јарадалы. Bu чүр тикиnti комплексlәri hәr јerdә халг mә'marlығы үслубунда insha олунурdu.

Азәrбајchанда тәsviri сәnet саhесindә dә бөjük iш kөrylmүshdu. Тәsviri сәnet әsәrlәri arасында XVI әsir

Тэбриз миниатүр мэктэби нүүмнэлэри хүсуси јер тутур. Бу мэктэбин баниси Чөмалэддин Беһзад олмушдур. Тэбриз мэктэбинэ мэнсуб олан рэссамлар өз миниатүрлэри илэ башлыча олраг Низаминин өсөрлөрини бэзэмшиллэр.

Азэрбајчанда Совет һакимийжэтийн гэлэбэси эрэфэсийнде мүасир реалист тэсвири сэнэтин банилэри Эзим Эзимзадэнийн вэ Бәһруз Кәнкәрлиний ярадычылыг жолу формалашмаага башламышдыр.

Көрүндүж кими, Азэрбајчан халгынын мэ'нэви мэдэнийжэти тарихи етнографија бахымындан тэдричи инкишаф просеси кечэрэк өзүнүн профессионал сэвижэснэдэк јүксөлмишдир. Бу инкишаф Совет һакимийжэтийн иллэриндэ чичеклэнмиш вэ даха да тэкомиллэшмишдир.

Мүасир дөврдэ совет етнографијасы тэрэфиндэн етнососиологи проблемлэрийн башлыча тэдгигат обьекти кими гэбул едилмэсийн етнографија елминийн өзэйини тэшкүйл өдөн өн'энэви мэишэт вэ мэдэнийжэтийн тэдгигини неч дэ арха плана кечирмир; экспонат мэдэни-тэсэррүфат типлэрийн нэзэри мүддэаларынын шэрхинэ, тэсэррүфат тарихинин, мадди вэ мэ'нэви мэдэнийжэтийн, айланниках мунасибэтлэрийн өүрэнилмэсийн илдэн-илэ мараг даха да артыр. Буна нэзэрэ алраг тэгдим едилэн дээрсликдэ Азэрбајчан халгынын тарихи етнографијасынын үмумилэшдирилмисийн мэнзэрэсчинин ярадылмасына илк тэшэббүс көстэрилмишдир. Мүэллиф башлыча олраг мэишэт вэ мэдэнийжэтийн Совет һакимийжэтийн гурулмасына гэдэрки тэсвирийн вермэклэ, социалист мэишэтийн шэрхини шүүрлү олраг кэлэчэк план ишлэри вэ кэлэчэк нэшрлэр үчүн нэзэрдэ тутмушдур.

ЭДЭБИЙЯТ

1. Архив Маркса и Энгельса, т. VI.—М., 1939.
2. Маркс К. и Энгельс Ф., Соц., тт. 19, 27, 45.
3. Маркс К. Капитал, т. II.—М., 1955.
4. Маркс К. Капитал, I ч.—Бакы, 1949.
5. Енкел Ф. Меймунун инсаны чөврийнээ просесиндэ эмэжин ролу.—Сечилмиш эсэрлэри, II ч., Бакы, 1953.
6. Енкел Ф. Аилэнин, хүсүси мүлкүйжтийн вэ дэвлэтийн мэншэни.—Сечилмиш эсэрлэри, II ч., Бакы, 1953.
7. Ленин В. И. Эсэрлэри, V ишр, чч. 3, 33.

* * *

1. Азэрбајчан етнографијасы—Бакы, Елм, 1988.
- 1а. Агамалиева С. М. Гончарство Азербайджана—Бакы, Елм, 1987.
2. Азэрбајчан Совет Енциклопедијасы, IV ч.
3. Азэрбајчан тарихи, I ч.—Бакы, 1961.
4. Алекперов А. У айрумов.—Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, 1927, № 5.
5. Алиева А. Художественная обработка дерева.—Бакы, 1983.
6. Алияров С. С. Об этногенезе азербайджанского народа (к постановке проблемы).—«К проблеме этногенеза азербайджанского народа», Бакы, 1984.
7. Асадова С. Д., Абдуллаева Н. А. Художественная обработка металла.—Бакы, 1983.
8. Бабаев И. А., Эмадов Г. М. Гәбәлә.—Бакы, Елм, 1981.
9. Бүнядов Т. Э. Азэрбајчанда малдарлыгын инкишәфы тарихидән.—Бакы, 1969.
10. Бүнядов Т. Э. Гәдим Азэрбајчанда тохумулугун вэ кечэчилийн инкишәфы тарихинә дайр.—АЕМ, I бур., 1964.
11. Бүнядов Т. Э. Азэрбајчанда етнографија елминин инкишәфы.—АЕМ, V бур., 1985.
12. Брук С. И. Население мира.—М., 1986.
13. Букшпан З. Азербайджанские курды.—Бакы, 1932.
14. Бунятов З. М. Государство атабеков Азербайджана.—Бакы, Елм, 1978.
15. Бунятов Т. А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы.—Баку, 1957.
16. Вәлиев М. Г. (Бахарлы). Азербайджан.—Бакы, 1921.
17. Вәлиев М. Г. Население Азербайджана. Музей этнографических сокровищ.—Азербайджанский настолный календарь, Баку, 1926.
18. Гасымов М. Азэрбајчанын бојаг биткиләри.—Бакы, 1980.
19. Гейбуллаев Г. А. Современная семья и семейный быт азербайджанцев.—Автореферат, Баку, 1966.

20. Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана.—Баку, Элм, 1986.
21. Губайдуллин А. К истории шелководства в Азербайджане.—Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, 1927, № 5.
22. Гулиев Г. Этнография Азербайджана за 40 лет.—СЭ, 1961, № 4.
23. Гулиев Ш. Азэрбајчанда су гүшләрнын овланмасы һагында.—«Азэрбајчанын мадди мәдәнијәти», VI бур., Бакы, 1965.
24. Гулиев Ш. Азэрбајчанда җәлтикчилек.—Бакы, Елм, 1977.
25. Гусейнов М. М. Древний палеолит Азербайджана.—Баку, Елм, 1985.
26. Джадаров Ю. Р. Гүнны и Азербайджан.—Баку, Елм, 1985.
27. Джадарзаде И. М. Проверка овец в стаде по их приметам и лечение некоторых болезней их народным способом.—АЭС, вып. I, Баку, 1964.
28. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. I, кн. 2.—Тифлис, 1871.
29. Эзизбекова П. Э. Азэрбајчан тикмәләри.—М., 1971.
30. Заблоцкий П. П. Обозрение Талышского ханства в медико-топографическом и статистическом отношении за 1836 г.—Журнал министерства внутренних дел, № 10—11, СПб., 1837.
32. Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, 1926, № 1.
33. Измайлова А. А. Рыболовство в Азербайджане в XIX—нач. XX вв.—АЭС, вып. V, Баку, 1985.
34. Евсекий О. Статическое описание Закавказского края.—СПб., 1935.
35. Гусифов Ю. Б., Каrimov C. K. Топонимиканын эсаслары.—Бакы, 1987.
36. Каракашлы К. Т. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане. АЕМ, I бур.—Баку, 1964.
39. Каrimov T. M. Азэрбајчанда халг нәглијатты васитәләри тарихидән.—АЕМ, V бур., 1985.
40. Каrimov T. M. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX—нач. XX вв.—Автореферат, Л., 1987.
41. Каrimov Э. А. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей, Елм, 1985.
42. Константинов О. И. Джаро-Белоканы до XIX столетия.—Газ. «Кавказ», 1846, № 2.
43. Кулиева М. В. Кибитка на яйлагах полукочевых турок Казахского района.—Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, 1927, № 5.
44. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании.—Бакы, Елм, 1986.
45. Мустафајев А. Н. Ширванын мадди мәдәнијәти.—Бакы, 1977.
46. Мустафајев А. Н., Чавадов Г. Ч. Гобустанда дәвәчилийн этнографик тәдгигинә дайр.—АЕМ, V бур., Бакы, 1985.
47. Мустафајев Т. Т. XVIII эрин биринчи јарысында Азэрбајчанда Русија мејлдин құчләнмәсі.—Бакы, Елм, 1987.
48. Нариманов И. Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана.—Баку, Елм, 1987.
49. Народы Кавказа, т. II.—М., 1962.

МУНДЭРИЧАТ

50. Насири М. Н. Поселения и жилища в Нахичеванской АССР.—Баку, Элм, 1959.
51. Насири М. Н. Шэки-Загатала зонасы әналисисинин јашајыш евләри.—Бакы, Елм, 1975.
52. Насири М. Н. Азәрбајчаның бә’зи ичкىләри һагтында.—АЕМ, I бур., Бакы, 1964.
53. Оруджев А. Ш. Керамическое производство в раннесредневековом Азербайджане.—Автореферат, Баку, 1971.
54. Османов Ф. А. Гафгаз Албанијасының мадди мәдәнијјәти.—Бакы, Елм, 1982.
55. Панюхов И. И. О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе.—Тифлис, 1896.
56. Пасербский А. Ф. Исследования по Закатальскому округу, как материал для будущего историка.—Газ. «Кавказ», 1864, № 48, 59, 61, 83, 94, 100.
57. Плотто А. И. Природа и люди Закатальского округа.—Сборник сведений о Кавказских горцах, вып. IV, Тифлис, 1870.
58. Пчелина Е. По Кюрдистанскому уезду Азербайджана.—СЭ 1932, № 4.
59. Расим Әфнәди. Азәрбајчаның декоратив тәтбиғи сәнэтләри.—Бакы, 1976.
60. Рисс П. Ф. О талышинцах, их образе жизни и языке.—Записки Кавказского отдела русского географического Общества, кн. 3, Тифлис, 1855.
61. Садыгзаде А. А. Архитектура сельских жилых домов в северо-восточных нагорных районах Азербайджана.—Архитектура Азербайджана, Баку, 1952.
62. Садыков А. И. Пережитки семейной общинности в Восточном Азербайджане в конце XIX, начале XX в.—Автореферат, Баку, 1970.
63. Серебряков И. Л. Сельское хозяйство в Елизаветпольском уезде.—Тифлис, 1862.
64. Сумбатзаде А. С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в.—Баку, 1958.
65. Сумбатзаде А. С. Промышленность Азербайджана в XIX в.—Баку, 1964.
66. Һәвилов Һ. А. Азәрбајчанда кечәчилик сәнәти.—АДУ-нун «Елми әсәрләри», 1972, № 1.
67. Һәвилов Һ. А. Инсан, мәишәт, мәдәнијјәт.—Бакы, 1981.
68. Һәвилов Һ. А. Азәрбајчаның малдарлыг мәдәнијјәти.—Бакы, 1987.
69. Чавадов Г. Ч. Азәрбајчанда агачишиләмә сәнәти һагтында.—АЕМ, III бур., Бакы, 1977.
70. Чавадов Г. Ч. XIX әср вә XX әсрин әvvәllәrinde Азәрбајчан әкинчilik аләтләри.—Бакы, 1979.
71. Чавадов Г. Ч. Әкинчilik мәдәнијјәtimizin сорагы илә.—Бакы, 1990.
72. Чырагзаде В. А. О некоторых сторонах народного способа шелкоткачества в Азербайджане.—АЭС, вып. 4, Баку, 1981.

Редактордан	3
Кириш	5
I фәсил. Азәрбајчаның етник-сијаси тарихинә даир	23
II фәсил. Қанд тәсәррүфаты	43
III фәсил. Ев пешаси вә сәнәткарлыг	73
IV фәсил. Јашајыш мәскәнләри вә евләри	113
V фәсил. Халг ҝејимләри	140
VI фәсил. Ҙемәкләр вә ичкиләр	162
VII фәсил. Йоллар вә халг нәглијјат васитәләри	184
VIII фәсил. Аилә вә аилә мәишәти	198
IX фәсил. Мә'нәви мәдәнијјәт	223
Нәтичә	249
Әдәбијат	250

Һәвилов Һәвил Абдулла оғлу
АЗӘРБАЙЧАНЫН ЕТНОГРАФИЯСЫ

Гавилов Гавил Абдулла оглы
ЭТНОГРАФИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Нәшријат редактору *Ә. Новрузова*
Рәссамы *В. Устинов*
Техники редактору *Т. Агаев*.
Корректору *Ф. Рза;гаса*.

ИБ № 2250

Жылмаға верилмиш 12. 12. 90. Чапа имзаланмыш 24. 10. 91.
Форматы $84 \times 108 \frac{1}{32}$. Мөтбәэ кагызы № 2. Шрифти әдеби гарнитур.
Јүксәк чап усулу. Шәрти чап вәрәги. 13,44. Рәңкли шәрти ч/в. 13,44.
Нес.-нәшријат вәрәги 13,5. Тиражы 5000. Сифариш № 1270. Мұғавилене
гіjmәти 4 ман.

«Елм» нәшријаты, 370143, Бакы-143, М. Эзизбәев проспекти, 31.
Академија шәһәрчији. Эсас бина.
Азәрбајҹан Дәвләт Мәтбуат Комитасинин 3 №-лы мәтбәәси,
Бакы, Эли Тағызадә күч., 4.

1991
616

791